Ortadoğu Etütleri

Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi / Journal of Politics and International Relations
Uluslararası Hakemli Dergi / International Peer-Reviewed Journal
Yılda iki kez yayımlanır / Published twice a year
Yayın dili / Publishing Languages Türkçe, İngilizce, Arapça / Turkish, English, Arabic

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD / هيئة التحرير

Sahibi / Owner: Ortadoğu Araştırmaları Derneği adına İbrahim Aydın
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor: Dr. Öğr. Üyesi Kadir Temiz
Editör Asistanları/Editorial Assistants: Begüm Akcaoğlu
Alan Editörleri/Section Editors:
Körfez Çalışmaları/Gulf Studies: Gökhan Ereli, ORSAM
Irak Çalışmaları/Iraq Studies: Dr. Bilgay Duman, ORSAM
Levant Çalışmaları/Levant Studies: Dr. Oytun Orhan, ORSAM
Kuzey Afrika Çalışmaları/North Africa Studies: Dr. Kaan Devecioğlu, ORSAM
Güvenlik Çalışmaları/Security Studies: Gökhan Batu, ORSAM
Ekonomi Çalışmaları/ Economic Studies: Oğuzhan Demirdöğen, ORSAM
Tercüme ve Redaksiyon İşlemleri/Translation&Editing:
İngilizce/Arapça Tercüme/English/Arabic Translation: Nasır Hacıoğlu
İngilizce Redaksiyon/English Proofreading: Easmin Eva Akter
Arapça Redaksiyon/ Arabic Proofreading: Dr. Watheq Al-Sadoon, ORSAM
Türkçe Redaksiyon/Turkish Proofreading: Begüm Akcaoğlu, ORSAM

İndeksler / indexed by / مصنفة من

Applied Social Sciences Index and Abstracts (ASSIA), EBSCO Host, Index Islamicus, Index Copernicus, International Bibliography of the Social Sciences (IBBS), Worldwide Political Science Abstracts (WPSA), Google Scholar, Asos İndeks, J-Gate, WorldCat, CEEOL, MIAR, JournalTOCs, İlahiyat Atıf Dizini

Makale Yüklemek İçin / Submitting Your Articles: https://dergipark.org.tr/tr/pub/ortetut
İletişim veya İrtibat İçin / For Communication or Contact: ortadoguetutleri@orsam.org.tr
Yayın İdare Merkezi Head Office
ORSAM Ortadoğu Araştırmaları Merkezi - Center for Middle Eastern Studies
Mustafa Kemal Mahallesi 2128. Sok. No: 3 Çankaya / Ankara Türkiye / Turkey
info@orsam.org.tr | T: +90 850 888 15 20 F: + 90 312 430 39 48
Yerel Süreli Yayın | Ortadoğu Etütleri'ndeki makalelerde yer alan fikirler yalnızca yazarlarını bağlamaktadır.
The views expressed in Ortadoğu Etütleri (Middle Eastern Studies) bind exclusively their authors.

Tasarım-Baskı Hazırlık Karınca Creative
Dr. Mediha Eldem Sokak No: 56/1 Kızılay / Ankara

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD / الهيئة الإستشارية

Prof. Aristotle Kallis, Keele University, UK
Prof. Stephane A. Dudoignon, PSL Universite/EHESS/CETOBAC, FR
Prof. Emma Murphy, Durham University, UK
Prof. F. George Gause, Vermont University, ABD
Prof. Burhanettin Duran, İbn Haldun Üniversitesi, TR
Prof. Özden Zeynep Oktav, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, TR
Prof. Berdal Aral, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, TR
Prof. Mahir Nakip, Çankaya Üniversitesi, TR
Prof. Mehmet Şahin, Gazi Üniversitesi, TR
Prof. Özlem Tür, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, TR
Prof. Peter Mandaville, George Mason University, ABD
Prof. Dr. Birol Akgün, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Mehmet Akif Kireççi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Kemal İnat, Sakarya Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Cengiz Tomar, Ahmet Yesevi Üniversitesi, KZ
Prof. Dr. Bahgat Korany, American University of Cairo, EG
Prof. Dr. Fawaz Gerges, London School of Economics, UK
Prof. Dr. Tayyar Arı, Uludağ Üniversitesi, TR
Prof. Raymond Hinnebusch, St. Andrews University, UK
Prof. Tim Jacoby, Manchester University, UK
Prof. Dr. Muhittin Ataman, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Mesut Özcan, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Tuncay Kardaş, Sakarya Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Alev Erkilet, İbn Haldun Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Erdem Özlük, Selçuk Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Jamal Al Shalabi, Hashemite University, JO
Assoc. Prof. Katerina Dalacura, London School of Economics, UK
Doç. Dr. İbrahim Efe, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, TR
Doç. Dr. Gökhan Bozbaş, Necmettin Erbakan Üniversitesi, TR
Dr. Ali Bakir, Qatar University, Qatar
Dr. İsmail Sarı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Dr. Muhammed Hüseyin Mercan, Marmara Üniversitesi, TR

SAYI HAKEMLERİ / REFEREE BOARD / لجنة الخبراء المحكمين

Prof. Dr. Murat Yeşiltaş, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Doç. Dr. Murat Aslan, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, TR
Doç. Dr. Mustafa Yetim, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi Seyfi Kılıç, Muğla Üniversitesi, TR
Dr. Oytun Orhan, ORSAM, TR
Dr. Bilgay Duman, ORSAM, TR
Dr. Watheq Al-Sadoon, ORSAM, TR
Dr. Selçuk Bacalan, ORSAM, TR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS / المحتويات

MAKALELER / ARTICLES / المقالات

Hussein Abbas Ali Mohammed ASLAN 1

Modern Irak Devleti'nin Oluşum Sürecinde Türkmenlerin Durumuna Dair Tarihi Bir Analiz
Turkmens in the Formation Process of the Modern Iraqi State
تحليل تاريخي لوضع التركمان في مرحلة تشكيل الدولة العراقية الحديثة

Erman TATLIOĞLU & Elena SAVICHEVA 25

Security Concerns of the Russian Federation and Türkiye's Position Within the Scope of Georgia Intervention to South Ossetia in 2008
Gürcistan'ın 2008 Güney Osetya Müdahalesi Kapsamında Rusya Federasyonu'nun Güvenlik Kaygıları ve Türkiye'nin Konumu
المخاوف الأمنية لروسيا الاتحادية وموقف تركيا في سياق تدخل جورجيا في أوسيتيا الجنوبية عام 2008

Özlem ACAR 45

Lübnan Direniş Tugayları'nın Sünni Kanadı: Fecr Güçleri
The Sunni Wing of the Lebanese Resistance Brigades: Fajr Forces
الجناح السني لكتائب المقاومة اللبنانية: قوات الفجر

الحبيب استاتي زين الدين 67

الدور الفرنسي في المغرب الكبير: قراءة من منظور واقعيّ
The French Role in The Maghreb: Reading from A Realistic Perspective
Fransa'nın Mağrip'teki Rolü: Gerçekçi Bir Bakış Açısıyla Okumak

---

KİTAP İNCELEMELERİ / BOOK REVIEWS / عرض كتاب

Esin ERGİNBAŞ TOK 99

İslam'da Devlet

The State in Islam

الدولة في الإسلام

EDİTÖRDEN

Ortadoğu Etütleri'nin değerli okuyucuları, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (ORSAM) tarafından 2009 yılından beri yayımlanmakta olan dergimizin toplamda otuz altıncı sayısı olan, Cilt 16 Sayı 1'i ilgilerinize sunmanın mutluluğu içerisindeyiz.

Açık erişim modeliyle daha geniş kitlelere ulaşmaya çalışan dergimizde akademik anlamda nitelikli çalışmaları arttırmaya yönelik gayretimiz devam ediyor. Gelinen noktada dergimize gönderilen çalışmalar, internet sayfamızın ve makalelerin görüntülenmesine dair veriler ile Google Scholar tabanlı atıf istatistiklerinin sayısı dergimize gösterilen teveccühü ortaya koymaktadır. Artarak devam eden ilgiyi karşılamak için daha aktif ve yoğun çalışmalarımızı sürdürmekteyiz. Dergimizin önümüzdeki dönemde taranmaya başlayacağını umduğumuz ulusal ve uluslararası indekslerle birlikle bu teveccühün daha da artmasını bekliyoruz dolayısıyla artan talebi karşılamak üzere sayılarımızda niteliği önceleyerek daha fazla çalışmaya yer vermeyi amaçlıyoruz.

Elinizdeki sayıda (Cilt 16 Sayı 1); iki Türkçe, bir İngilizce makale, bir Arapça makale ve bir kitap değerlendirmesi bulunmaktadır.

Bu sayımızın ilk makalesi Hüseyin Abbas Ali Muhammed Aslan tarafından Türkçe olarak kaleme alınan "Modern Irak Devleti'nin Oluşum Sürecinde Türkmenlerin Durumuna Dair Tarihi Bir Analiz" başlıklı çalışmadır. Bu makalede yazar Irak'ın Arap ve Kürtlerden sonra önde gelen bileşenlerinden olan Türkmenlerin 20. yüzyılın ilk çeyreğinden günümüze kadar geçen dönemde yaşadıkları deneyimin Türkmen sosyolojisi ve siyaseti üzerindeki etkisini incelemiştir.

Dergimizin ikinci makalesi Erman Tatlıoğlu ve Elena Savıcheva tarafından kaleme alınan "Gürcistan'ın 2008 Güney Osetya Müdahalesi Kapsamında Rusya Federasyonu'nun Güvenlik Kaygıları ve Türkiye'nin Konumu" başlıklı makaledir. Yazarlar çalışmada Rusya'nın stratejik çıkarlarına, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Avrupa Birliği'nin (AB) genişleme çabalarına ve Türkiye'nin bölgesel bir aktör olarak rolüne odaklanarak Güney Kafkasya'daki jeopolitik manzaranın kapsamlı bir analizini sunmaktadır.

"Lübnan Direniş Tugayları'nın Sünni Kanadı: Fecr Güçleri" başlıklı Özlem Acar tarafından hazırlanan üçüncü makalede ise yazar Hizbullah, Lübnan Direniş Tugayları ve Fecr Güçleri'nin kuruluşlarından itibaren Lübnan'ın güvenlik alanındaki konumlarını ele almaktadır.

Dergideki dördüncü makale ise Elhabib Stati Zineddine tarafından Arapça olarak kaleme alınan "Fransa'nın Mağrip'teki Rolü: Gerçekçi Bir Bakış Açısıyla Okumak" başlıklı çalışmadır. Makalede Realist teorinin Fransa'nın Mağrip ülkelerindeki rolünü ve bölgedeki büyük güçlerin davranışlarını açıklamada bazı faydalar sağladığını ancak bu teorinin sınırları ve yerel dinamiklerin rolünün göz ardı edilelmemesi gerektiğinden bahsetmektedir.

Dergimizde bir de kitap değerlendirmesi bulunmaktadır. Esin Erginbaş Tok tarafından kaleme alınan değerlendirmede "İslam'da Devlet" kitabı değerlendirilmiştir.

Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle, iyi okumalar dileriz.

FOREWORD

Dear readers of Middle Eastern Studies, we are delighted to present to you Volume 16, Issue 1, which marks the thirty-sixth edition of our journal published by the Centre for Middle Eastern Studies (ORSAM) since 2009.

Our journal, striving to reach a broader audience through an open-access model, continues its efforts to increase the number of high-quality academic works. The volume of submissions, along with data on the views of our website and articles and citation statistics based on Google Scholar, highlights the interest in our journal. To meet this growing interest, we are intensifying our active and rigorous efforts. We anticipate that this interest will increase further with the national and international indices. We hope our journal will be indexed in the upcoming period. Therefore, we aim to feature more works in our issues, prioritising quality to meet the rising demand.

In this issue (Volume 16, Issue 1), we present two articles in Turkish, one in English, one in Arabic, and a book review.

The first article, written in Turkish by Hüseyin Abbas Ali Muhammed Aslan, is titled "Turkmens in the Formation Process of the Modern Iraqi State." In this article, the author examines the experience of the Turkmens, one of Iraq's major components alongside Arabs and Kurds, from the first quarter of the 20th century to the present and its impact on Turkmen sociology and politics.

The second article of our journal, written by Erman Tatlıoğlu and Elena Savícheva, is titled "Security Concerns of the Russian Federation and Türkiye's Position in the Context of Georgia's 2008 South Ossetia Intervention." The authors provide a comprehensive analysis of the geopolitical landscape in the South Caucasus, focusing on Russia's strategic interests, the expansion efforts of the North Atlantic Treaty Organisation (NATO) and the European Union (EU), and Türkiye's role as a regional actor.

The third article, prepared by Özlem Acar and titled "The Sunni Wing of the Lebanese Resistance Brigades: Fajr Forces," examines the positions of Hezbollah, the Lebanese Resistance Brigades, and the Fajr Forces in Lebanon's security field since their inception.

The fourth article, written in Arabic by Elhabib Stati Zineddine, is titled "The French Role in the Maghreb: Reading from a Realistic Perspective." The

article discusses the benefits of the realist theory in explaining France's role in the Maghreb countries and the behaviour of major powers in the region, while also highlighting the limitations of this theory and the importance of local dynamics.

Our journal also features a book review by Esin Erginbaş Tok, who evaluates the book "The State in Islam."

We wish you happy reading and look forward to meeting you in our next issue.

من المحرر

قرّاء مجلة دراسات الشرق الأوسط الكرام،

يسرنا أن نقدم لكم العدد الأول من المجلد السادس عشر، وهو العدد السادس والثلاثون من مجلتنا التي يصدرها مركز دراسات الشرق الأوسط (أورسام) منذ العام 2009.

إننا نبذل جهودا حثيثة من أجل زيادة الدراسات النوعية في مجلتنا التي نسعى لإيصالها إلى أكبر عدد من القراء عبر نموذج الوصول المفتوح. كما أن الدراسات التي يتم إرسالها إلى مجلتنا وبيانات الاطلاع على موقعنا على الإنترنت وعلى مقالاتنا المنشورة علاوة على إحصائيات الباحث العلمي غوغل سكولار، تُظهر مدى الاهتمام المتزايد بمجلتنا والتوجه نحوها. ونحن من جانبنا سنواصل جهودنا الفعّالة والمكثفة من أجل أن نكون بمستوى هذا الاهتمام باستمرار. ونثق بأن هذا الاهتمام سيزداد مع المؤشرات المحلية والدولية التي نأمل في بدء مسحها في مجلتنا خلال الفترة المقبلة. لذلك نحن نهدف إلى تكثيف جهودنا من خلال إعطاء الأولية لرفع جودة ونوعية الدراسات التي ستنتشر في الأعداد المقبلة من أجل تلبية الطلب المتزايد.

هذا العدد الذي في متناولكم (العدد الأول من المجلد السادس عشر) يضم مقالين باللغة التركية ومقالا باللغة الإنجليزية ومقالا باللغة العربية، إضافة إلى مقالة تقييم كتاب واحد.

المقال الأول في عددنا باللغة التركية بعنوان "تحليل تاريخي لوضع التركمان في مرحلة تشكيل الدولة العراقية الحديثة" بقلم حسين عباس علي محمد أصلان. ويناقش الكاتب في هذا المقال التجارب التي عاشها التركمان بوصفهم أحد المكونات الرئيسة للشعب العراقي بعد العرب والأكراد منذ الربع الأول من القرن العشرين وحتى يومنا هذا، وتأثير هذه التجارب على الأوضاع الاجتماعية والسياسية للتركمان.

أما المقال الثاني في مجلتنا فهو بقلم أرمان طاتلي أوغلو وإيلينا سافيشيفا بعنوان "المخاوف الأمنية لروسيا الاتحادية وموقف تركيا في سياق تدخل جورجيا في أوسيتيا الجنوبية عام 2008". ويقدم الكاتبان في المقال تحليلا شاملا للمشهد الجيوسياسي في جنوب القوقاز، مع التركيز على المصالح

الاستراتيجية لروسيا، وجهود التوسّع التي يبذلها حلف شمالي الأطلسي (الناتو) والاتحاد الأوروبي، إضافة إلى دور تركيا كفاعل إقليمي في المنطقة.

المقال الثالث بقلم أوزلم أجار، وهو بعنوان "الجناح السنّي لكتائب المقاومة اللبنانية: قوات الفجر". وتتناول الكاتبة موقع حزب الله وكتائب المقاومة اللبنانية وقوات الفجر في الساحة الأمنية اللبنانية منذ تأسيس هذه الفصائل المسلحة.

أما المقال الرابع فهو بقلم الحبيب استاتي زين الدين باللغة العربية بعنوان "الدور الفرنسي في المغرب الكبير: قراءة من منظور واقعيّ". ويلفت الكاتب النظر في المقال إلى أن النظرية الواقعية تقدم بعض الفوائد في تفسير دور فرنسا في دول المغرب الكبير (العربي) وسلوكيات القوى العظمى في المنطقة، مشيرا إلى ضرورة عدم تجاهل حدود هذه النظرية ودور الديناميّات المحلية.

كما نقدم لكم في هذا العدد تقييما بقلم أسين أرغينباش توك لكتاب بعنوان "الدولة في الإسلام".

نتمنى لكم قراءة جيدة مع أمنياتنا باللقاء في العدد المقبل.

MAKALELER

ARTICLES / مقالات

Ortadoğu

Etütleri

Modern Irak Devleti'nin Oluşum Sürecinde Türkmenlerin Durumuna Dair Tarihi Bir Analiz

Hussein Abbas Ali Mohammed ASLAN*

Geliş tarihi: 22/01/2024 ***Kabul tarihi:*** 25/03/2024

Atıf: Aslan, H.A.A.M., "Modern Irak Devleti'nin Oluşum Sürecinde Türkmenlerin Durumuna Dair Tarihi Bir Analiz" Ortadoğu Etütleri, 16-1 (2024): 1-24

DOI: 10.47932/ortetut.1423614

Öz: Irak'ın Arap ve Kürtlerden sonra önde gelen bileşenlerinden biri de Türkmenlerdir. Modern Irak'ın ortaya çıkış sürecinde olumlu ve olumsuz etkilerini yaşadıkları çeşitli siyasi süreçlerden geçmişlerdir. Modern Irak Devleti'nin oluşumunda ve gelişmesinde önemli bir yere sahip olan bu süreçler, Türkmenlerin sosyolojik yapısında da etkili olmuştur. Çalışmada, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden günümüze kadar geçen dönemde Türkmenlerin yaşadıkları deneyimin Türkmen sosyolojisi ve siyaseti üzerindeki etkisi incelenmiştir. Türkmenlere karşı uygulanan baskıların, yeni bir siyasi strateji belirleme gerekliliği konusunda itici güç olduğu tespit edilmiş ve Irak'ta Türkmen varlığının korunmasına ve geliştirilmesine ilişkin bazı tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkmen, Türk Dünyası, Türkmen Politikası, Irak, Baas Partisi.

* Hussein Abbas Ali Mohammed Aslan: Doktora Öğrencisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi-TR, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, E-mail: aslan_irak@hotmail.com ORCID: 0009-0007-3077-3994

Turkmens in the Formation Process of the Modern Iraqi State

Hussein Abbas Ali Mohammed ASLAN[*]

Received: 22/01/2024 ***Accepted:*** 25/03/2024

Citation: Aslan, H.A.A.M., "Turkmens in the Formation Process of the Modern Iraqi State" Middle Eastern Studies, 16-1 (2024): 1-24

DOI: 10.47932/ortetut.1423614

Abstract: Turkmen are considered one of the main components of Iraq, along with Arabs and Kurds. During the establishment of the modern Iraqi State, Turkmen have gone through several political processes that had positive and negative impacts. Due to the importance of this phase, which had an impact on the social construction of the Turkmen in forming and developing the Iraqi state, the study explored the impact of the Turkmen experiences on the political and social reality of Turkmen since the first quarter of the 20th century until the present time. The pressures practiced against Turkmen are the force pushing towards the necessity to identify a new political strategy in modern Iraq. In addition, some comments were made regarding the protection and development of the Turkmen presence in Iraq.

Keywords: Turkmen, Turkish World, Turkmen Policy, Iraq, Baath Party

[*] Hussein Abbas Ali Mohammed Aslan: Ph.D. Student, Fatih Sultan Mehmet Foundation University-TR, Graduate School of Education, Email: aslan_irak@hotmail.com ORCID: 0009-0007-3077-3994

تحليل تاريخي لوضع التركمان في مرحلة تشكيل الدولة العراقية الحديثة

حسين عباس علي محمد أصلان *

تاريخ الاستلام: 2024/01/22 **تاريخ القبول:** 2024/03/25

اقتباس:أصلان، ح.، ع.، م.، «تحليل تاريخي لوضع التركمان في مرحلة تشكيل الدولة العراقية الحديثة»، دراسات الشرق الأوسط، 1-16 (2024): 1- 24

معرف الغرض الرقمي :10.47932/ortetut.1423614

الملخص

يعد التركمان أحد أبرز المكونات الرئيسية في العراق بعد العرب والأكراد. وقد مرّوا بمراحل سياسية مختلفة كان لها تأثيرات إيجابية وسلبية خلال نشأة العراق الحديث. هذه العمليات التي كان لها أهمية كبيرة خلال فترة تشكّل وتطوّر الدولة العراقية الحديثة، كان لها أيضا آثار على البنية الاجتماعية للتركمان. يتناول هذا المقال تأثير التجارب التي عاشها التركمان على الحالة الاجتماعية والسياسة التركمانية في الفترة من الربع الأول من القرن العشرين حتى الوقت الحاضر. وقد تبين أن الضغوطات التي تمت ممارستها تجاه التركمان مثلت القوة الدافعة فيما يتعلق بضرورة تحديد استراتيجية سياسية جديدة لهم، كما تم تحديد بعض الأمور التي تتعلق بحماية وتعزيز الوجود التركماني في العراق.

الكلمات المفتاحية: التركمان، العالم التركي، السياسة التركمانية، العراق، حزب البعث.

* حسين عباس علي محمد أصلان: طالب دكتوراه، جامعة السلطان محمد الفاتح الوقفية-تركيا، معهد الدراسات العليا،
E-mail: aslan_irak@hotmail.com
رقم أوركيد: 0009-0007-3077-3994

Giriş

Irak'taki sosyal ve kültürel etkileri bakımından Türkmenler, Irak'ın üçüncü asli kurucu unsurudurlar.[1] Türkmenlerin tarihi, bu ülkenin tarihi ile yakından ilişkilidir. İslamî fetihlerin başlangıcından bu yana bugünkü Irak coğrafyasını vatan edinen Türkmenler, söz konusu coğrafyada İslam'ın yayılmasında ve savunulmasında önemli ve belirgin bir rol üstlenmişlerdir. Tarihçiler Türkmenlerin, Türk ulusunun bir kolu olduğu konusunda uzlaşmalarına rağmen Türkmen kelimesinin anlamı konusunda görüş ayrılığına sahiptirler.[2] Türkmen kavramı, 8. yüzyılda neşredilen Tung Tin Ansiklopedisi'nde Çince biçimi "Tuckermenk" olarak geçerken Fars tarihçileri Türkmen adını 11. yüzyıldan itibaren Farsça çoğul formunda "Türkmenân" şeklinde kullanmışlardır.[3] Bazı tarihçiler Türkmen kelimesinin "Türk" ve "Manand" (Farsça) kelimelerinin birleşiminden oluştuğunu, dolayısıyla "Türk'e benzer" anlamında olduğunu dile getirmiştir. Bu görüşün sahipleri ayrıca İslam'ı benimseyen Türklerin bu isimle tanındığını belirtmişlerdir.[4]

Arapça literatürde Türkmenler, "kökenleri "Oğuz" (guz) kabilelerinden gelen bir "Asyalı Türk halkı" olarak da kabul edilmektedir.[5] Tarihçi Selim Matar Türklerin, Türkmenlerin, diğer ifadeyle Terakime ve Moğolların ana yurtlarının, Orta Asya'da bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da olduğunu dile getirmiştir. Matar; "Türklerin yurdunun tam olarak Karakum çölü etrafındaki coğrafya olduğunu ve Türk kabilelerin doğuya doğru göçerek önce Maveraünnehir daha sonra Horasan ardından da Anadolu ve Irak coğrafyasına doğru yayılarak yerleşmiş"[6] olduklarını ileri sürmektedir.

Matar'a göre Kuzey Mezopotamya'da Türkmenlerin doğrulanmış varlığının, Türkmen "Yakut" kabilelerinin Dicle ve Fırat arasında göç etmeye ve yerleşmeye başladığı MÖ 9. yüzyıla kadar uzandığını belirtmektedir.[7] Matar'ın "Kuzey Mezopotamya" olarak belirttiği yer Irak'ın kuzey sınırlarının ötesinde yani günümüz Türkiyesi'nde yer almaktadır. Ayrıca Türkmenlerin tarihi ola-

---

* Bu makale Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde Prof. Dr. Zekeriya Kurşun 'un danışmanlığında yapılmakta olan "Irak'ta İngiliz Manda ve ABD İşgal İdarelerinin Devlet Kurma Yöntemlerinin Mukayesesi" başlıklı tezden üretilmiştir.

1 Soner Doğan, *"Irak Türkmenleri*", Araştırma 68*, İNSAMER*, Haziran 2018. s.1.

2 Erşat Hürmüzlü, *Türkmenler ve Irak*, Kerkük Vakfı yay., İstanbul, 2003, s.14.

3 Aziz Kader el-Sabaci, *Tarih'ul Siyasi li Turkman'il Irak, Matbaat'ul Dar Saki*, Beyrut, 1999, s. 26-27.

4 Hasan Özmen, *Irak Türkmenleri ve İnsan Hakları*, Ankara, 2002, s. 14.

5 Abdurrahman Keylani ve diğerleri, "*Mevsuat El Siyasiyye"*, I. Bölüm, *el-Mua'ssasat'ul Arabiyye li Dirasat ve'l-Neşr*, Beyrut 2007, s. 708; Selim Matar, Merkez Diraset el-Umme el-İrakıyye, Dalul el-Hikme, London, 2010, s. 131.

6 Selim Matar*, Cadal el-Huviyyat, el-İrak el-Cedid ve el-Fikir el-Cedid*, (Arap, Kürt, Türkmen ve Süryan), Cenif 2008 s. 436.

7 A.g.e. s. 355.

rak Irak'taki nüfuslarının (MÖ 9. yüzyıl) sayıca az olduğunu vurgulayan Matar, "Türkmenler, H. 54 yılında Emeviler devrinden başlayarak Abdullah bin Ziyad'ın iki bin Türkmen'i Bağdat'a getirmesiyle farklı zaman ve dönemlerde Irak'a yerleştiler." ifadelerini kullanmaktadır.[8]

Diğer yandan tanınmış Iraklı-Kürt tarihçi Dr. Kamal Mazhar Ahmed de "Türkmenlerin Irak'a ilk giriş tarihi, halifeye dört bin savaşçıdan oluşan bir destek ordusunun geldiği H. 54 (674) yılına dayanmaktadır." ifadesini kullanmaktadır.[9] Söz konusu yaklaşım Matar'ın aktardığı bilgi ile örtüşmektedir.

Türkmenler, Oğuz Türkçesi konuşmaktadır.[10] Oğuz Türkçesi, Asya'nın göbeğinde yaşayan göçebe Türkmen boylarının Batı'ya göçen temsilcileri tarafından kullanılmaktadır. İslam öncesi Türk dilinin Göktürk lehçesi ve Oğuz lehçesi olarak ortak iki farklı lehçesi bulunmaktadır. Türklerin İslam dinine girmesinden sonra Göktürk lehçesine Batı lehçesi, Oğuz lehçesine ise Doğu lehçesi adı verilmiştir.[11] Gerçek Türkmen lehçesinin Oğuz lehçesi olduğu söylenebilir. Bu lehçe Selçuklu Türkleri aracılığı ile İran'a ve oradan Küçük Asya ile Irak'a girmiştir.[12] Arapça ve Farsçanın Türk dili ve Türkmen lehçesi üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılıp Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra bu lehçe, Osmanlı ve Azeri lehçeleri olarak ikiye ayrılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran Azerbaycan'ında hâlen Azeri lehçesi konuşulmaktadır. Irak Türkmen lehçesi ise bu iki lehçe arasında yer almaktadır.[13] Aralarındaki en önemli fark Anadolu'daki Türklerin 1928'den günümüze Latin alfabesiyle, Irak Türkmenlerinin ise Arap alfabesiyle yazmaya devam etmeleridir.[14] Irak Eğitim Bakanlığına bağlı Türkmence Araştırmaları Müdürlüğü kurulduktan sonra Irak Türkmenleri de günümüzde kaynak ve kitap bulma kolaylığından dolayı Latin harflerine geçmişlerdir. Burada bazı Türkmenlerin, Timurlenk'in ordusundaki askerlerin torunları olduklarını iddia ettiklerini belirtmekte de fayda vardır.

Öte yandan İngiliz işgalciler, başından itibaren Irak Türkleri adını Irak Türkmenleri olarak değiştirme yönünde çaba göstermiştir. Lozan müzakerelerinde Lord Curzon, Musul eyaletinde yaşayan halk için "Bu halkın mensupları

8 Selim Matar, *Cadal el-Huviyyat, el-İrak el-Cedid ve el-Fikir el-Cedid* (Arap, Kürt, Türkmen ve Süryan), a.g.e. s. 136 – 437; Selim Matar, bu bilgiyi Taberi'den aldığını belirtmektedir.

9 Kemal Mazhar Ahmed, "*Kerkük ve Tevabi'iha Hükm El Tarih Ve'l Damir*", Irak'ta Kürt Meselesi üzerine bir belgesel araştırma, *Matbata'ul Rinviyn*, 1. Bölüm, Süleymaniye, Kerkük 2000, s. 82

10 Jeff Simons, *Irak el-Mustakbal, el-Siyassat'ul Amerikiyye fi İadat Teşkiyle Şark'ul Evsat*, çev. Said el-Azm, Beyrut, 2004, s. 64.

11 İbrahim el-Dakoti, Mecelletü'l-Eha, sayı 10-9-8, 1986/23, Bağdat, s. 55-56.

12 Yaghoob Rahimi Dashliboroon, "İran'da Oğuz/Türkmen Boyları*", Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, s.635, Ankara, 2015.

13 Said El Latif Bender Oğlu, *El Turkuman Fi'l Irak Savra, Dar El Hurriye Lil Tiba'a*, Bağdat, 1973, s.31-32

14 Selim Matar, *Cadal el-Huviyyat,* a.g.e s. 155.

Türkmen'dir ve Anadolu Türkleri ile alakaları yoktur." ifadesini kullanmıştır. Türk heyeti başkanı İsmet İnönü ise Curzon'un cümlesine "Musul vilayetinde Türk, Kürt ve Arap aşiretleri yaşamaktadır.[15] Dicle Nehri'nin Batı kıyısında Türkler ve Kürtler yaşıyor. Musul vilayetinde Türkçe, Kürtçe ve Arapça konuşuluyor." şeklinde yanıt vermiştir.[16] Öte yandan Osmanlı döneminde "Türkman" veya "Türkmen" tabirleri kullanılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı yetkilileri, Kuzey ve Orta Irak'ta yaşayan ve şimdi "Türkmen" olarak adlandırdıkları halklara ve gruplara "Türk veya Türkler" olarak hitap etmiştir.[17]

Tamamı Müslüman olan Irak Türkmenleri, 1947 nüfus sayımına göre, Şii ve Sünni olarak tasnif edilmiştir. Bu sayımın verilerine göre Türkmen Şiilerin sayısı, Türkmen Sünnilere göre daha fazladır.[18] Ayrıca aynı dönemde Irak'ın toplam nüfusu 4.564.000 kişi iken Türkmen nüfusu 92.000 kişi olarak verilmiştir. Başka bir deyişle Türkmenler, 20. yüzyılın ortalarında yüzde 2 nüfus oranına sahiptir.[19] Türkmenler Irak'ta Kerkük ve Erbil vilayetlerinde, bunun yanı sıra Musul'un Telafer ilçesinde, Diyala vilayetinde Hanakin, Mendeli ve Şehriban kentlerinde ve Vasıt'ta Aziziye semtinde yaşamaktadır. Ayrıca Bağdat ve Tikrit'te de önemli sayıda Türkmen nüfusu bulunmaktadır.[20]

Krallık Döneminde Türkmenler (1921-1958)

Modern Irak'taki krallık dönemi (1921-1958), Irak'ın siyasi tarihinin önemli dönemlerinden birisidir. Bu dönemde ülkedeki siyasi sistemi tek başına Irak halkı oluşturmamıştır. Aksine ülkedeki siyaseti, büyük ülkelerle bağlantılı siyasi güçler belirlemiştir. Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sonrasında coğrafi olarak üç eyaletten (Bağdat, Basra, Musul) oluşan Irak dağılmış hâlde mezheplere, toplumlara ve azınlıklara ayrılmıştı. Yeni siyasi aktörler Irak toplumunu bir araya getirmeyi ve farklı grupları kontrol etmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle toplum sayı ve etkisine göre gruplara ayrılmıştır.

15 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler*,1 c., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 2018, s. 344.

16 Tuğrul Bakır, "Lozan Konferansı'nda Musul Meselesine Yönelik Türk Tezinin Oluşumunda Önemli Belge: Gazeteci-Bürokrat Haşim Nihat Erbil'in Türk Delegelerine Mektubu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 264, İstanbul 2023, s. 56.

17 Habib El Hürmüzi, *Muzakkirat Sahafi Turkumani, Muassast'ul Vakf Kerkuk Lil Sakafa Ve'l Abhas*, İstanbul, 2016, s. 18-20.

18 Miss Bell, *Fusul Min Tairh'ul Irak El Karib, 1914 – 1920, Arapçaya çeviren*: Cafer El Hayyat, Bağdat, 1985, s.162

19 Hanna Batatu, I*rak el-Tabakat'ul İctimaiyye ve'l-Harakatu'l-Savriyye min Ahd el-Osmani Hatta Kiyamu'l-Cumhuriyye*, Arapçaya çeviren, Afif Bazzaz, cilt. 1, Muassasatu'l-Abhas'ul Arabiyya, ikinci baskı, Lübnan, 1995, s. 60.

20 Aziz El Hac, s. 82.

Türkmenler bu dönemde, İngiliz işgal politikasına ve manda dayatmasına karşı çıkan gruplar arasında yer almıştır.[21] Bu siyasi çıkışlar arasında en önemli göstergelerinde birisi Türkmenlerin Kral I. Faysal'ın (1921-1933), Irak kralı olarak seçilmesi konusundaki tutumları örnek verilebilir. O dönemde gerçekleştirilen referanduma Kerkük Türkmenleri karşı çıkarak referandumu protesto ve boykot etmek amacıyla oy sandıklarına saldırmışlardır. Türkmenler referandumu, Irak'ı İngiliz sömürgeciliğinin vesayeti altına sokmak olarak tanımlayarak kabul etmediklerini vurgulamışlardır. Türkmenlerin referanduma yönelik tutumları, Miss Bell'in 14 Ağustos 1921 tarihli mektubunda açıkça ifade edilmiştir:

> "*Referandum yapıldı ve Faysal kendisine oy vermeyen Kerküklüler dışında ittifakla seçildi. Kerkük şehrinin ve kasabaların ahalisi Türkmen'dir, köy sakinleri ise Kürtlerdir. Her iki grup da Arap hâkimiyeti istemiyor. Kerkük'ten iki mahalle Türk hükümdar istiyordu. Kürtler aslında İngilizlere karşı değiller, bizim korumamız altında bağımsız bir Kürt devleti istiyorlar. Bununla ne demek istediklerine gelince ne onlar ne de bir başkası bunun farkında değil. Onlar, Süleymaniye bölgesi ile herhangi bir şekilde ilişkilendirilmeyi de kabul etmiyorlar. Faysal gelmeden önce Irak devletinden ayrılma yönünde oy kullanmışlardı. Öyle ki Sir Percy Cox, Kerkük'ü akla ve mantığa uymaya ikna etmeyi başaramadı. Erbil ve Musul çevresindeki tüm Kürt bölgeleri ise siyasi ve ekonomik çıkarlarının Musul'a bağlı olduğunu anlayınca yola geldi.*"[22]

Diğer yandan Irak Türkmenleri, 20 Kasım 1922 tarihinde kurulan Abdülmuhsin el-Sadun'un[23] ilk hükûmetini de desteklememişlerdir. Kerkük halkı yeni hükûmete; seçim süreçlerine hükûmet tarafından müdahale edilmemesi, Kerkük yerel yönetiminde Türk kimliğinin korunması, Kerkük ve çevresindeki Türkmen bölgelerinde Türkçenin resmi bir dil olarak kabul edilmesi ve Bağdat'ta kurulacak bütün hükûmet kabinelerinde Türkmenlere yer verilmesi talebini içeren ve dört maddeden oluşan bir muhtıra sunmuştur.[24]

---

21 Erşat Hürmüzlü, *Türkmenler ve Irak,* Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s.19.

22 Miss Bell, s.383

23 Abdulmuhsin Saadun: (1929 – 1880): Başbakanlık, bakanlık ve parlamento başkanlığı yapmıştır. Abdulmuhsin Sadun, 16. yüzyılın başlarında Irak'a Hicaz bölgesinden gelen Sadun ailesine mensuptur. Bu aile daha sonra Irak'ın güneyinde bir emirlik kurmuştur. 300 yıl yaşayan bu emirliğe 1869 yılında Mithat Paşa son vermiştir. Daha sonra bu bölge merkeze bağlı bir idari merkez hâline gelmiştir. Abdulmuhsin Sadun, İstanbul'da Harbiye Mektebi'nde dört sene boyunca eğitim almıştır. Buradan 1899 yılında teğmen rütbesiyle mezun olmuştur. 1905 yılında kardeşi Abdulkerim Sadun ile beraber Sultan İkinci Abdülhamit'e refakat etmiştir. Abdulrahman el-Nakip hükûmetinin kurulmasından sonra Irak'ın Basra kentine dönmüştür. Daha fazla bilgi için: Hasan Latif Zubeydi, *Muassasat'ul Siyasa El Irakiyye*, El Arif Li'l Matbuat, Beyrut, 2013, s. 402 – 404.

24 Mahir Nakip, *Kerkük'ün Kimliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s.52.

Dönemin Irak Başbakanı el-Sadun, sunulan muhtıraya Temmuz 1923'te Türkçe yazılmış bir mektupla yanıt vererek belirtilen ikinci ve dördüncü şartları kabul ettiğini ifade etmiştir.[25] Türkmenler, Kerkük Araplarına bir bakanlık görevi verilmesiyle Abdurrahman el-Nakib hükûmetinde[26] temsil edilmişlerdir. Ancak Irak devletinin idare teşkilatının temelini atan, tüm tecrübelerini Irak devleti halkına veren ve kurumlarının inşasına katkıda bulunan Nuri Said Paşa[27] ve Yarbay Cafer el-Askeri[28] gibi Türkmen siyasi veya askerî şahsiyetlerin varlığına rağmen bu talepler I. Faysal döneminde devam ettirilememiştir.

Cumhuriyet Rejimlerinde (1958-2003) Türkmenlerin Durumu

Iraklı tarihçilerin çoğu Baas Partisinin iktidar olduğu tarihlerden itibaren Saddam Hüseyin rejiminin sona erdiği 2003 yılına kadar olan dönemi, düşünce özgürlüğünün yok sayılması, partilerin ve demokrasinin olmaması nedeniyle Irak'ın en kötü dönemlerinden biri olarak nitelendirmektedir. Türkmenler de bu dönemden en çok zarar gören unsurlardan birisi olmuştur. Dolayısıyla Türkmenler, altmışların sonu ve yetmişlerin başında kendilerine yöne-

25 Erşat Hürmüzlü, *Tarih el-Nidal el-Siyasi li Türkman El-Irak* 1923-2003, Kerkük Vakfı, İstanbul 2020, s. 20 -21

26 Abdurrahman El Nakip: Irak'ın ilk başbakanı. Tam adı Abdurrahman Bin Selman Bin Mustafa Bin Zeyneldin Bin Muhammed Derviş bin Husameddin'dir. Babası Şeyh Abdulaziz Bin Eş Şeyh Abdulkadir El Kiylani El Haseni'dir. 7 Temmuz 1845'te Bağdat'ın Bab El Şeyh mahallesinde doğmuştur. Çocukluğundan beri din eğitimi almıştır. Osmanlı Sultanı ile güçlü bir ilişkiye sahip olmuştur. Osmanlı yanlısı olmasının yanı sıra İngilizlere karşı da bir eğilimi söz konusuydu. Zira İngilizlerin temsil ettiği Batı medeniyetinin etkisi altındaydı. Daha fazla bilgi için: Hasan Latif El Zubeydi, *Muassasat'ul Siyasa El Irakiyye*, s. 377-378.

27 Nuri Said Paşa 1888 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Babası Said Bin Salih Taha Bağdat'taki Evkaf müdürlüğünde görevliydi. Ganavi ve Mustafa adından iki kardeşi daha vardı. Annesi Fatima Bint Abdurrezzak'tır. Nuri Sadi kültürlü ve gelişmiş bir tabakaya mensuptu. Gerekli liyakatı taşımasına rağmen herhangi bir toplumsal statüde gözü yoktu. Siyaset de hiç ilgisini çekmiyordu. Sadece Türk görevlilerle olan ilişkisini korumaya çalıştı. 1899 yılında Bağdat'taki askeri okula girdi ve 1902 yılında mezun oldu. Daha sonra arkadaşlarıyla beraber İstanbul'a gidip burada 1903 yılında Harp Akademi'sine girdi. Osmanlı sonrasında Irak siyasi tarihinde önemli bir yere sahip olan devlet adamlarından biri olan Nuri Said Paşa'nın İngiltere ile yakın ilişkilere sahip olduğu bilinmektedir. 1930-1958 yılları arasında farklı hükümetlerde 8 kez Başbakanlık görevini ifa etmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Abdurrezzak Ahmed El Nuseyri, *Nuri Said ve Davruhu Al Siyasa'tul Irakiyya Hatta A'am 1932*. Müracaa Kemal Mazhar Ahmed, Mektebet'ul Yakazat'ul Arabiyye, Bağdat, 1988, s.17 – 21:

28 Cafer el Askeri (1885 – 1932): Muhammed Cafer Bin Mustafa Bin Abdurrahman, Bağdat'ta Ali Efendi Cami Mahallesinde dünyaya geldi. Ailesinin ikinci çocuğuydu ve babası Osmanlı ordusunda albaydı. 1877 yılındaki Türk – Rus savaşına katıldı. Askeri lakabının askerlik mesleğiyle bir alakası yoktur. Aksine bu isim Kerkük yakınlarındaki Askeri köyünden gelmektedir. 1904 yılında teğmen rütbesiyle askeri okludan mezun oldu ve Bağdat'taki 6. Orduya atandı. Daha sonra Almanya'ya gönderildi ve 1910 -1912 yılları arasında orda kaldı. 1913 yılının sonlarında ise Osmanlı ve Balkan Devletleri arasında savaşın patlak vermesi üzerine oradaki arkadaşlarıyla beraber görevlerinin başına çağrılmıştır. 26 Şubat 1916'da bir İngiliz birliğine esir düşmüştür. Cafer Al Askeri daha sonra Mart 1918'de Emir Faysal'a katılmıştır. Bk. *Muzakkirat Cafer El Askeri*, Dar El Selam, Londra, 1988; Alaa Casem Muhammed, *Cafer El Askeri ve Devruhu El Siyasi Ve'l Askeri Fi Tarihi'l Irak Hatta A'am* 1936, Maktabat'ul Kadiyya El arabiyye, Bağdat, 1987.

lik uygulanan katliam, göç ettirme ve Araplaştırma gibi baskıcı politikaların en önemli kurbanlarından birisi olmuşlardır. Bu dönemde Türkmen varlığını dışlamaya, kültürel ve siyasi durumlarını ötekileştirmeye yönelik planlar uygulanmıştır.

Cumhuriyetin ilanı akabinde Türkmen gruplar, bir heyet oluşturarak darbe liderlerini ve onların yeni rejime desteklerini belirtmek üzere Bağdat'a gitmeye karar vermiştir. Bağdat'a giden Türkmen heyeti memnuniyetle karşılanmıştır. Irak halkının asli unsurlarından olan Türkmen halkının memleketin gelişmesi yolundaki çabaları ve fedakarlıklarına övgüde bulunulmuştur. Ayrıca Türkmen halkının haklarını koruma ve Irak'a hizmet konusundaki çalışmalarını kolaylaştırma sözü verilmiştir. Ancak cuntacılar, idari sistemi oluşturduktan sonra Türkmenlerin taleplerine olumlu cevap vermemiştir. Bununla birlikte devrimden sonra kurulan Münhal Devrimci Komuta Konseyinin oluşturduğu mezhepsel ve milliyet ayrılığına dayalı yapıda, Sünni cumhurbaşkanı, bir Sünni yardımcı ve bir Kürt yardımcı yer almasına rağmen Türkmenlere temsilci verilmemiştir.[29] Abdülkerim Kasım'ın Türkmenlere "hoş geldiniz" konuşmasının üzerinden birkaç ay geçtikten sonra -1958 yılının Ocak ayının son haftasında- şehirdeki durumu istikrarsızlaştırma ve halk arasında korku salma amacıyla Kerkük'teki Türkmen evlerinde silah aranmaya ve denetim yapılmaya başlanmıştır. Bu aramalar sırasında Türkmenlerin paraları ve altınları dahi çalınmıştır.[30]

Bununla yetinmeyen Kasım[31] hükûmeti tarafından desteklenen Kürt komünistler, başta petrol zengini Kerkük olmak üzere Türkmen bölgelerinin

29 Erşad Hürmüzlü, *Tarih el-Nidal el-Siyasi li Türkman El-Irak 1923-2003,* s. 122-125.

30 A.g.e. s.162

31 Abdülkerim Kasım 21 Ekim 1914 tarihinde Bağdat'a bağlı El Mehdiyye mahallesinde doğmuştur. Kardeşleri arasında dördüncü çocuk olan Abdülkerim ilkokulu Bağdat'ın güneyindeki El Svayira ve El Rasife medreselerinde okumuştur. Lisede Edebiyat bölümünden mezun olduktan sonra 1932 yılında askeri okula girmiş ve 1934 yılında mezun olmuştur. Mezhepçilikle alakası olmayıp seküler bir şahsiyettir. Bazı kaynaklar onun Sünni bir baba ile Feyli Şii bir anneden olduğunu söylese de kesin kaynaklar Abdülkerim Kasım'ın hem annesinin hem de babasının Feyli Şii olduğunu ortaya koymaktadır. Ailesi orta tabakadan gelmektedir. 1958 yılında krallık rejimine ve İngiliz siyasetine karşı ''Hür Subaylar" örgütüyle beraber bir darbe gerçekleştirmiş ve Cumhuriyet rejimini ilan etmiştir. İktidarı döneminde Sovyetler'e ve Irak Komünist Partisi'ne yakın bir tutum sergilemiştir. Halbuki Irak Komünist Partisi 1961 yılında kendisine karşı bir darbe girişiminde bulunmuştur. Ancak o, iktidarının ilk dönemlerinden beri sokağa hâkim olmalarından dolayı bu partiyi desteklemiştir. Hatta ''Halk Direniş Birlikleri'' adlı silahlı yapıyı Kasım'ın desteğiyle kurmuşlardır. Belki modern Irak tarihinin ilk milis yapısı olan bu örgüt iktidar karşıtı muhaliflere karşı faaliyet göstermiştir. Abdülkerim Kasım, yaklaşık beş buçuk yıl başbakan ve Genel Kurmay Başkanı olarak iktidarda kalmıştır. Bu süreçte cumhurbaşkanlığı makamı boş kalmıştır. Abbasi Devleti'nin yıkılmasından sonra Irak'ı yöneten ilk Iraklı olarak nitelenen Kasım halka yakınlığı ve fakir kesime olan ilgisiyle tanınırdı. Ilımlı bir dini görüşe sahipti. Genelde komünistler tarafından uygulanan darağacı ve ceset çekme sistemi onun döneminde kurulmuştur. Eski arkadaşı Abdülselam Arif Baas Partisi'nin yardımıyla Kasım'a karşı 1963 yılında bir darbe gerçekleştirip onu iktidardan indirmiştir. Kasım öldürülüp ve cesedi parçalanmıştır. Bu darbeyi gerçekleştirenlerin biri de Saddam Hüseyin El Tikriti'dir.

kontrolünü ele geçirmiştir. Iraklı komünistler, "ulusların kendi kaderini tayin hakkı" adına Kürt davasını kutsallaştırmaya ve tüm ayrılıkçı tezlerini meşrulaştırmaya ve Türkmenleri Turancı, sağcı, iş birlikçi, gerici ve benzeri yaftalarla yargılamaya çalışarak tecrit etmişlerdir. Hatta bazı fanatikler tarafından Türkmenlerin katledilmeleri meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Irak'taki siyasi güçler, ülkenin kuzeyindeki denge ve istikrarın sağlanmasında Türkmenlerin belirleyici stratejik önemini göz ardı etmiştir.[32]

Baas Partisi (1964-2003) ülke yönetiminde söz sahibi olduğu süre zarfında, Irak halkına yönelik baskıcı bir tutum sergilemiştir. Parti, ülkeyi komşu ülkelerle savaşa sokmuş ve ülkenin ekonomik imkanlarını yok etmiştir. Baas, Irak ve halkı için güç ve kalkınmanın tüm unsurlarını istikrarsızlaştırarak Irak toplumunun kimliğini silme politikasını benimsemiştir. Bu siyasetin en önemli kurbanları ise yine Türkmenler olmuştur. İlgili dönemde Türkmenlere yönelik Araplaştırma politikası uygulanmıştır. Öyle ki Türkmenler, 1979 sonrası nüfus sayımlarında iki seçenekten birini (Arap veya Kürt) seçmek zorunda kalmışlardır. Sonuç olarak birçok Türkmen ya Arap ya da Kürt olarak kabul edilmiştir. Irak yönetimi, Türkmenleri asimile etmek ve bölgelerini Araplaştırmak için özellikle 1980'den sonra çeşitli baskılarını arttırmıştır. Açık yerlerde Türkçe konuşmayı yasaklamakla kalmamış, telefonda kendi ailesiyle konuşanları dahi cezalandırma yoluna gitmiştir.[33]

Dolayısıyla Baas hükûmetinin okullarda ad, soyad ve milliyetin Arap olarak değiştirilmesi gibi Araplaştırma politikasını izlemesi Türkmen kimliğine zarar vermiştir. Saddam Hüseyin'in diktatör rejimi de Türkmen köylerini ve bölgelerini bombalayıp yerle bir etmiştir. Türkmen halkını sürgün ederek ağır bir şekilde topluca göçe zorlamıştır. Aynı zamanda idari düzenlemeler açısından da kapsamlı değişiklikler yapmıştır. Özellikle Kerkük'te Türkmen bölgelerini komşu vilayetlerle bağlayarak Kerkük'le ilişkisini kesmiştir. Ayrıca Saddam rejimi, Türkmen bölgelerinde gayrimenkul alım satımını yasaklamış ve Türkmenlere kimliklerini açık ettiklerinde baskı uygulayıp iş imkânlarını azaltma yönünde girişimlerde bulunmuştur.[34]

29 Ocak 1976'da yayımlanan 14 sayılı Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile Kerkük Valiliği'nin adı et-Ta'mim olarak değiştirilmiştir. Böylece Türkmenlere yönelik hukuk ihlali politikasına devam edilmiştir.[35] Bu baskıcı politikalar, ana hatları ile şu şekilde gerçekleştirilmiştir.

32 Selim Matar, s.251 – 252

33 İlhan Yılmaz, "*Geçmişten Günümüze Irak'ta Türkmen Politikası*", ÇTTAD, V/12,(2006/Bahar), s. 129.

34 Hüseyin Celub El Saidi, *Akalliyat'ul Irakiyye Min Al İzab İlal Temekkun* (Belegesel Araştırma), Dar El Huda Lil Tibaa Ve'l Neşr, Nisan 2014, s.50

35 Aziz Kader El Samanci, *Tarih'ul Sşyasi Li Turkman El Irak*, Dar El Saki, Beyrut, 1999, s.209

1. Araplaştırma ve zorunlu göç politikası: Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak rejimi, katı bir Araplaştırma politikası izlemiştir. 11 Mart 1972'de Saddam Hüseyin ile Mustafa Barzani liderliğindeki Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) arasında Kürtlere özerklik tanıyan bir anlaşma imzalanmıştır. Daha sonra rejim Kerkük'ü Araplaştırmak ve Türkmen aileleri bölgeden sürmek amacıyla çok katı bir plan uygulamaya başlamıştır. Devrim Komuta Konseyi, Türkmenlerin üç güney vilayetine (Amara, Semave ve Kut) zorunlu göç ettirilmesi yönünde bir karar almıştır. Ocak 1980'de çıkarılan 1391 sayılı karar, bu bölgelerde Türkmenlerin iskânına yönelik toplu konutların yapılması yönünde bir talimat içermektedir.[36] Ancak bu karar, Eylül 1980'de Irak ile İran arasında savaşın patlak vermesiyle uygulamaya konulmamıştır. Rejim göç politikasına devam ederek Türkmenleri zorunlu göçe tabi tutmuş ve güney ile orta illerdeki Arapları Kerkük'e yerleştirmeye yönelik politikalar uygulamıştır. Bu bağlamda, 27 Eylül 1984'te alınan 1081 sayılı karar uyarınca[37] Irak'ın güney vilayetlerinden getirilen Araplar, Türkmen bölgelerine yerleştirilmeye başlanmıştır.[38] Hükûmet ayrıca, 1990'daki Şabaniye ayaklanmasından sonra Kerkük'te yaşamaya karar veren her Arap aileye 30.000 Irak dinarı mali destek ödeme kararı almıştır.[39] Ayrıca rejim, İyad Kanaan el-Sadid başkanlığındaki Zorunlu Göç Komitesi aracılığıyla 2000 Türkmen aileyi başka bölgelere göç ettirmiştir.[40] Baas yönetiminin baskıcı politikaları çerçevesinde Türkmen köyleri bombalanarak yıkılmıştır. Bu operasyonla Beşir, Hamzalı, Yaycı ve Tesin adlı Türkmen köylerinin hepsi yerle bir edilmiştir.[41] Bununla birlikte rejim Türklan, Kümbetler, Kızılyar, Beşir, Yaycı, Balava ve Tuzhurmatu gibi Türkmen köylerine ait olan toprakları, bedevileri o bölgelere yerleştirmek amacıyla düşük fiyatlarla kamulaştırmıştır. Böylece millî kimliklerini yok etme girişimleri çerçevesinde Türkmenler, ülke içinde zorunlu göçe tabii tutulmuşlardır. Dolayısıyla Türkmenler, rejimin dayatmaları neticesinde milliyetlerini Arap olarak değiştirmeye zorlanmıştır.[42]
2. Türkmen vatandaşlarının ticari araç (kamyon, damperli kamyon ve yük aracı) sahibi olma hakları da reddedilmiş ayrıca 1994 yılında çıkarılan bir

36 El Veka'i El Irakiyye sayı 2856, 2/11/1981

37 Abdulhalik Çay, (1987),"Irak Türklerinin Tarihine Genel Bir Bakış", (Bildiri), Mahir Nakip, Ziyad Köprülü (Ed.), *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri*, 31 Ocak 1987,Gazi Üniversitesi: Ankara, s. 23-27.

38 Bilgay Duman, "Irak'ta Tarihsel Süreç İçerisinde Türkmenlere Yönelik İnsanlık Suçları ve 2003 Sonrası Türkmenlerin Hukuki Durumu", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 2012, Sayı: 13, s. 90-91.

39 El Saidi, s.55.

40 A.ge, s. 60

41 Sercan Doğan, Nebahat Tanrıverdi O, *"Kerkük'te Mülk Anlaşmazlıkları*", *ORSAM* Rapor, No: 30, ORSAM-Ortadoğu Türkmenleri Rapor No: 8, Mart 2011.

42 El Saidi, s.70-71

idari karar ile rejim, Türkmenlerin sahip oldukları ev ve dükkanları kiralamalarına da engel olmuştur.[43]

3. Türkmenler'in gayrimenkul sahibi olmalarının engellenmesi: Devrim Komuta Konseyi, 8 Nisan 1984'te 418 sayılı kararı yürürlüğe sokmuştur.[44] Söz konusu karara göre Kerkük vilayetinde bulunan Türkmenlerin gayrimenkul mal satın alması yasaklanmıştır. Dolayısıyla Türkmenler, Arap olmadıkları sürece onlara satılan herhangi bir araziyi üstlerine alamamıştır.[45]
4. Milli Kimliği Değiştirme kararı: Devrim Komuta Konseyi, 6 Eylül 2001 tarih ve 199 sayılı kararnamesi ile Irak'ta Osmanlı idaresi dönemine ait kayıtlarda intikal vakaların varlığını dikkate almıştır. Böylece milliyetini Arap olarak değiştirmek isteyenlerin bir dilekçe sunması istenmiştir. Ancak bu kararnameden önce de Devrim Komuta Konseyi 1988 yılında, bir Arap'ın milliyetini herhangi bir nedenle başka bir milliyetle değiştirmesini engelleyen bir karar almıştır.[46]

Milliyetin düzeltilmesini talep etmek için formlar dağıtılmış ve halk bu formları doldurmaya zorlanmıştır. Ayrıca formların doldurulma süreci tamamlanmadan tüm resmi işlemlerin yürütülmesi yasaklanmıştır. Halk, bu evrakları ibraz etmediği sürece gıda karneleri de geri alınmıştır. Rejim, tüm Türkmen aşiretlerinin Arap aşiretlerini seçmelerini ve onlara bağlı olmalarını talep etmiştir. Türkmenlere yönelik bu tür politikalar uygulanırken İçişleri Bakanlığı, Kürtlerin milliyet değiştirme işlemlerini durdurmuştur.[47]

Türkmenlerin milli kimliklerine yönelik baskılar sadece hukuki ve siyasal hayatta değil sosyolojik alanda da görülmektedir. Sosyolojik baskıların en önemli yansımaları ise Türkmenlere yapılan katliamlar olarak görülmektedir. Türkmenler, Irak tarihindeki 1921-2003 kraliyet ve cumhuriyet dönemlerinde birbirini izleyen hükûmetler tarafından aşağıda belirtildiği gibi ciddi hak ihlallerine maruz kalmıştır.

1. Levi kuvvetleri (Süryaniler) tarafından 1924 yılında Kerkük'te Türkmenlere yönelik ilk katliam yapılmıştır. Bu katliam, Ermeni katliamı olarak da bilinmekle birlikte bu tanım yanlıştır.
2. İkinci katliam, 1946'da Gavurbağı katliamı olarak adlandırılan katliamdır.
3. Üçüncü katliam 1959'da Komünistler tarafından Birinci Cumhuriyet'in kurulmasından sonra gerçekleşmiştir.

---

43 El Samanci s. 211

44 Aydın Beyatlı, "Dünden *Bugüne Iraklı Türklerin İnsan Hakları Beyannamesi*", (Bildiri), Mısak-ı Milli ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu, 28 Ocak 1997- Konya, Ankara 1998, s.43.

45 Erşad Hürmüzlü, s. 293.

46 A.g.e, s. 291.

47 A.g.e s.291

4. Eylül 1961'de patlak veren silahlı Kürt isyanına karşı tutum, Türkmenler ile Kürtler arasındaki ilişkilere de yansımıştır.[48]
5. 1991'de eski rejim güçleri tarafından Altunköprü'de Türkmenlere karşı bir katliam gerçekleştirilmiştir.[49]

Irak Devleti Anayasalarında Türkmenler

Türkmenlerin ötekileştirilmesi günümüze ait bir sorun değildir. Bu sorun Irak Devleti'nin kuruluşuna kadar gitmektedir. 1921'de İngiliz Mandası tarafından hazırlanan anayasa taslağının yayınlanmasından bu yana sorunlar devam etmektedir. Bu anayasa taslağında kamu hak ve özgürlükleri alanında etnik ve ulusal çeşitliliğe[50] değinmeden vatandaşlar arasında eşitliğin temelleri atılmış ve 1921'de kurulan hükûmet de eşitlik temellerine göre hareket edeceğini taahhüt etmiştir. Devlet, 1932'de Milletler Cemiyeti'ne yasal bir taahhütte bulunana kadar Türkmenler, ötekileştirmeye devam etmiştir. Söz konusu taahhüt Türkmen, Kürt ve Iraklı azınlıkların temel haklarına saygı gösterilmesine yönelik olmasına rağmen bunlar kâğıt üzerinde kalmıştır.[51] 1925 Anayasası ile başlayan Irak Anayasaları, 1959 Geçici Anayasası, 1970 Geçici Anayasası ve 1973 ve 1977 yıllarında yapılan değişiklikler ve ardından 1990 Geçici Anayasası'nda bu konuya özellikle değinilmemiştir. Öyle ki Türkmenler en temel vatandaşlık haklarından bile mahrum bırakılmıştır. 2003 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Irak'ı işgalinin ardından 2004 Geçici Anayasası olarak adlandırılan geçici hükûmet yönetim kanununun çıkarılmasıyla mezhepçilik güçlenmiş ve Türkmenler bölünmüştür.[52] Söz konusu anayasa çerçevesinde Türkmenler, Irak'ın üçüncü asli unsuru olarak kabul edilmemiştir.[53]

21 Nisan 2012'de bazı Türkmen milletvekilleri, Türkmen hakları konusunu incelemek için İnsan Hakları Komisyonu, Hukuk Komisyonu, Güvenlik ve Savunma Komitesi ve Uzlaşı Komisyonu olmak üzere dört komiteden oluşan bir komisyon kurmuştur. Komisyon, savunma ve içişleri bakanlıkları, emniyet

48 A.g.e s.329

49 Beşar El Beyati, Turkuman El Irak… *Min Ta'mîş ve İtthad İla Masîr Mechul*, Anadolu Ajansı, 3/11/216, erişim tarihi, 23 Aralık 2021. https://is.gd/qaPVv0; Bilgay Duman ve Feyzullah Tuna Aygün, *Telaferli Türkmen Göçmenlerin Durumu ve Telafer'in Geleceği*, Orsam Rapor, No: 215, Ekim 2017, s.9

50 Bu anayasadaki 6. Maddeye göre, "Iraklılar din, mezhep ve ırkı ne olursa olsun kanun önünde eşitti." Daha fazla için bknz. *Habib El Hürmüzi, el -turkuman Fi'l Teşri'at el-Kanuniye el-İrakıya*, Kerkük vakfı, İstanbul 2019, s 22.

51 Habib El Hürmüzlü, s.24

52 Mahmud El Şinavi, *Irak El Taih Beyna'l Taifiyye Ve'l Kavmiyye, Hela Lil Neşr Ve'l Tevzii*, Mısır, 2012, s.170

53 Mahir Nakip, "Irak'ta İhtilaflı Bölgeler ve Türkmenler", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 5, Sayı: 49, Ocak 2013, s.99.

teşkilatları, bağımsız kuruluşlar, bakanlıklar ve başbakanlıklardaki atama ve üst idari görevlendirmelerde ulusal dengenin sağlanmasını öngörmesi nedeniyle Türkmenlerin üçüncü asli unsur olduğuna karar vermiştir. Böylece Türkmen öğrencilere Harp Okulu ve Polis Okulunda kontenjan verilmiş, mezhepsel ve terör yuvalarından sistematik hedef olmaktan koruma amaçlanmıştır. Parlamento, 21 Temmuz 2012'deki 37. oturumunda, Irak anayasasının 3. ve 4. maddeleri, 9. maddesi, Birinci A, 125. maddesi, 108. maddesi ve 116. maddesi uyarınca Türkmen Haklarının Korunması Kanunu'nun okunmasına karar vermiştir. Ancak bu fıkraların çoğu uygulanmamıştır. Türkmenler güvenlik kurumları olmak üzere çoğu kurumdan hâlâ dışlanmaktadır. Devlet yönetiminde etkili olan bazı merciler, Türkmenlerin meşru haklarını elde etmelerini engellemek için çabalamaktadır.[54] Tüm bunların Türkiye'ye yakın durmalarından ve Türkiye'nin beşinci kolu olarak görülmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Devletin, ülkedeki geri kalan asli unsurlarla olan ilişkileri Baas'ın bu teorisi üzerinden yürütülmektedir. İster İslami ister seküler olsun tüm Arap ve Kürt siyasi partilerinde bu görüş hâlen mevcuttur.[55]

Irak anayasalarında Kürtlere haklar tanınmasına rağmen Türkmenlere özellikle değinilmemiştir.[56] Türkmenlerin haklarını kaybetmesine yol açan ana faktörlerden birisinin de Türkmenlerin Irak'taki çeşitli siyasi dönemlerde aktif politika ve siyasete katılmakta isteksiz davranmalarının sebep olduğu söylenebilir. Bu duruma özellikle 1970 ve 1973 yıllarında maruz kaldıkları idamlar sebep olmuştur.[57] Baas hükûmeti, o dönemde 26 Türkmen gencini idam etmiştir. Diğer bir sebep ise önceki ve mevcut hükûmetlerin Türkmenleri Türkiye'nin beşinci kolu olarak gördüklerinden dolayı temkinli davranmalarından kaynaklanmaktadır. Irak devletinde Türkmenlerin ötekileştirilmelerine yol açan asıl sebep ise İngiliz (1917-1920) ve Amerikan (2003) işgaline karşı çıkmalarıdır. Özellikle 2003 yılından sonra Irak'taki bazı siyasi güçlerin benimsediği bölücü politikalar karşısındaki dik durmaları da buna dâhildir.[58]

1921-2014 Yılları Arasında Türkmenlerin Millî Duruşu

Irak Türkmenlerinin yaşadığı Telafer'den Mendeli'ye kadar olan coğrafya, Araplarla Kürtleri ayıran coğrafi bölgedir. Burası genel olarak bölgede ve özel

54 Habib El Hürmüzlü, *Kavm Yad'un El Turkuman, Muassasat Vakf Kerkuk Lil Sakafa Ve'l Abhas*, Ankara, 2016, s.80-85.

55 Hebba Mecid Sebut, *Elam El Huviyye El Akalliyat Fi'l Irak ve Mukhadat El Huviyye El Vataniyye, Dar El Varak*, Bağdat, 2020, s.98

56 Amer Ali El Samr, *Şimal El Irak 1975 – 1985 Dirasat Siyasiyye, Markaz El Arabi Lil Abhas*, Beyrut, 2012, s.329

57 Hasan Mazin, "*Irak'ın Gizlenen Gerçeği Türkmenler*", Irak Krizi (2002-2003), *ASAM* yay., Ankara, s.57, 2003.

58 El Şinavi, s.170

olarak Irak'taki çatışmanın eksik olmadığı bir yerdir. Dolayısıyla Türkmenler, kendilerini millî, dini ve siyasi olmak üzere üç proje arasında bulmuştur.[59]

Irak Türkmenlerinin millî duruşu; Türkmen siyasi tarihinin en önemli noktalarından birini temsil etmiştir. Bu millî duruş, Türkmenlerin vatanseverliğinden kaynaklanarak üstlenilmiştir. Türkmenler ülkelerine, ülkelerinin onlara verdiğinden fazlasını vermiştir. Türkmenler, ötekileştirilip yalnızlaştırılmalarının yanı sıra 2003'ten önce Irak'ı yöneten farklı rejimler tarafından haksızlıklara ve zaman zaman katliama uğramıştır. Tüm bunlara rağmen Türkmenler, aşağıda belirtilen Irak'ın millî meselelerinde izler bırakmıştır.

Bunlardan ilki "1920 Devrimi"dir. Çoğu yabancı ve Arap kaynaklarında, 1920 devrimini tetikleyici kıvılcımının Semave'deki Şeyh Cun Şaalan'ın hareketinden önce Telafer şehrinde başladığı belirtilmektedir. Telafer Devrimi, güneydeki devrimden sorumlu olanların tereddütlerini ortadan kaldırdığı için İngilizlere karşı Büyük Güney Devrimi'ni ateşleyen kıvılcımdır.[60] Telafer Türkmenleri, şehirdeki İngiliz garnizonunu yıkıp Arap hükûmetine katılmalarının duyurulmasını talep etmiş ve bunu da İngiliz subayını (Yüzbaşı P. Steward) öldürerek göstermişlerdir. İngiliz işgal güçleri şehrin kontrolünü yeniden ele geçirmek ve halka en ağır cezaları uygulamak üzere var güçlerini kullanmıştır. Aşiret yapısının güçlü olduğu Musul'da, Türkmen aşiret ve ailelerin neredeyse tamamı bu dönemde Türkiye taraftarı bir tutum sergilemiştir.[61] Şehir ahalisi 8 Haziran'da şehri tamamen boşaltıp Karaçuh ve çevre köylerin dağlık bölgelerine kaçtıklarından bu durum "*Kaçakaç*" yani büyük kaçış olarak adlandırılmıştır.[62] Miss Bell'in anılarında bahsettiği gibi İngiliz kuvvetlerinin Türkmen şehri Telafer'i tamamen yok etmeyi amaçladığını belirtmekte fayda vardır.

> *"Bu olay, bir had bildirme taarruzu olarak meydana çıktı. Şemmeriler artık Nusaybin'de oldukları için tutuklayamayız. Ancak Telafer halkının tamamı kentten çıkarılacaktır. Kentin bütün ahalisi kovularak köylere ve ovalara gitmeleri emredilecektir. Şehirdeki her bir ev yıkılacaktır. Şehrin yeniden imarına da izin vermeyeceğiz. Bu karara ben de tamamen katılıyorum, Musul halkı da katılıyor. Eğer biz manda yönetimi isek onları bu tür olayların tehlikelerinden korumamız gerektiğini söylüyorlar."*[63]

59 Miymona El Basil, *turkuman El Irak Muhaddidun Bi Selasit Meşar'i, Tekarir Arabiyye, El Arabi El Cedid*, Temmuz 2010, erişim tarihi, Aralık 2021, https://is.gd/pEDpX2

60 Miss Bell, s.156

61 Zekeriya Kurşun; Davut Hut, *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti* (*Tarih, Toplum ve Siyaset*), Vakıfbank Kültür Yayınları, 0077, İstanbul, 2020. s.80.

62 Erşad Hürmüzlü, *Tairh El Nidal El Siyasi Li Turkuman El Irak 1923 – 2003*, s.19

63 Misa Bell, s.156

İkincisi Irak'ın Amerika Birleşik Devletleri tarafından işgal edilmesi sürecidir. Rejim tarafından ötekileştirilip yalnızlaştırılmasına rağmen Türkmenler, Amerikan işgaline karşı tutum takınmışlardır. Diğer Irak partileri gibi 2003'te Amerikan işgali gölgesi altına girmeyi de kabul etmemişlerdir. Amerikan yönetiminin Türkmenlerin bu tutumuna tepkisi ise 2003 sonrası oluşan yeni düzende ve devletin kritik noktalarından Türkmenlerin uzaklaştırılmasında kendisini göstermiştir.

Üçüncüsü 2005 Irak Anayasası'dır. 2005 Irak Anayasası'nın Irak topraklarının ve halkının birliğini tehdit eden 140. maddesinin[64] uygulanması engellenmiştir. Irak'ın kuzeyindeki tüm Türkmen bölgeleri, bu kabullenmeme sonucunda büyük sıkıntı çekmiş ve zarar görmüştür. Bazı siyasi güçler de terör örgütü el-Kaide ve PKK aracılığıyla suikast ile göç operasyonlarıyla bu bölgeleri istikrarsızlaştırmaya çalışmıştır. Son olarak da terör örgütü IŞİD'in bölgeye girişi kolaylaştırılmıştır. Bu operasyonların kurbanları ise Türkmenler olmuştur.

Dördüncüsü ise 2014-2017 yılları arasındaki IŞİD savaşıdır. Irak şehirlerini terör örgütü IŞİD'den kurtarmak için yapılan savaşların çoğuna Türkmenler de katılmıştır. Türkmenler, Irak topraklarını Emirli ilçesinden başlayıp Musul'un kuzeybatısındaki el-Ayadiya'ye kadar olan bölgede IŞİD terörist gruplarından temizlemek ve kurtarmak için Haşdi Şaabi saflarında geniş katılımlarının[65] yanı sıra diğer güvenlik güçlerine ait her türlü oluşuma iştirak etmişlerdir. Ayrıca (Curf Al-Sakhar, el-Tarthar, Biji, Tikrit, Makhoul Dağları ve el-Anbar) kurtarma operasyonlarına da katılmışlardır. Genel olarak Türkmenlerin bu muharebelerin bazılarına katılımı, federal polis, ordu, özel kuvvetler ve Haşdi Şaabi dâhil olmak üzere güvenlik hizmetlerinin çeşitli saflarındaki liderler düzeyinde gerçekleşmiştir.[66]

Ötekileştirme ve Dışlanma Geçmişi Bağlamında Irak Türkmenlerinin Hukukî, Siyasi ve Sosyal Kazanımları

Irak devletinin kurulduğu tarih olan 1921 yılından 2021'e kadar Türkmenlerin durumunu değerlendirdiğimizde; kraliyet döneminde Türkmenlerin durumunun ifade özgürlüğü, sosyal hayat ve ticaret bakımlarından Cumhuriyet dönemine göre nispeten daha iyi olduğu görülmektedir.[67] Cumhuriyet döneminde özellikle Baas rejiminin baskıcı politikalarının birçok etnik ve dini grup

64 Mahir Nakip, *"Irak'ta İhtilaflı Bölgeler ve Türkmenler*", s.99.
65 Mahmut Hamsici, "Haşdi Şabi'deki Türkmenler", BBC Türkçe, Kerkük–Tazehurmatu, 2017, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41514522 (20.09.2023).
66 Türkmen Tarihçi ve hukuk adamı Cafer El Telaferi ile *ropörtaj,* 20 Aralık 2021
67 Habib El Hürmüzlü, *El Turkuman Fi'l Teşriat El Kanuniyye El Irakiyye*, s.24

üzerinde olduğu gibi Türkmenler üzerinde de etkili olduğu görülmektedir. Ancak bu baskıların Baas dönemiyle son bulmadığı gözlemlenmekte, baskıların ve dezavantajların yanında ön plana çıkan olumlu gelişmelerin de olduğu dikkat çekmektedir. Nuri el-Maliki hükûmeti döneminde (2008-2014) Türkmenler, çeşitli bakanlık görevleri üstlenmişlerdir ve bu dönem Türkmenler açısından iyi bir dönem olarak kabul edilebilir.[68] Tüm bunlara rağmen İngiliz ve Amerikan işgal güçleri tarafından Irak toplumunun çoğunda Türkmenlerin Irak'ın asli ve etkili bir unsuru olmadığı yönünde bir bakış açısı geliştirilmiştir. Dolayısıyla Türkmenler işgale ve ülkenin bölünmesine karşı çıktıkları için vatansever duruşlarının bedelini ödemişlerdir.[69]

Önceki rejimlerin politikaları ve Türkmenlere yönelik göç ettirme ve Araplaştırma faaliyetleri yoluyla çifte standart uygulanmasının bir sonucu olarak bu politikaların toplum üzerinde olumsuz yansımaları olmuştur. Müslüman Türkmenlerin mezhepsel olarak Şiiler ve Sünniler olarak neredeyse eşit olarak ayrıldığı da bilinmektedir. 2003 yılındaki Irak'taki rejim değişikliğinden bu yana Türkmen partileri diğer Irak partileri gibi ulusal, mezhepsel ve bölgesel bağlamda dağılma ve bölünme sıkıntısını çekmektedir. Aynı milletten insanlar arasındaki bu bölünmelerin nasıl olduğunu ve neden bu bölünmelerin gerçekleştiği de şu şekilde açıklanabilir.

1. Etnik ayrışma: Araplaştırma ve millet değiştirme programının önceki rejimlerin politikacıları tarafından da takip edilmesi sonucu, dikkatler millet değiştirmeye çevrilmiştir. Böylece Türkmenlerin Arap kökenli oldukları kabul edilmiştir. 2003'teki rejim değişikliği sonrası bölgesel hükûmet de aynı yaklaşımı benimsemiştir. Bölgedeki bazı sakinler, Kürt kökenli olarak kabul edilmiştir. Bu bölgelerdeki halkların diğer bir kısmı ise hâlen asli kimliğine bağlı kalmaktadır. Diğer yandan bazı Türkmen bölgelerinde, özellikle Ninova vilayetinde, dilinin Türkmence, soyunun Arap olduğu iddiasında ısrar eden bazı aşiret liderleri ve ileri gelenler mevcuttur.
2. Mezhepsel ayrışma: Müslüman olan Türkmen halkı, Sünni ve Şii olmak üzere iki mezhebe ayrılmaktadır.[70] Bu mezheplerden hangisinin nüfus olarak fazla olduğuna ilişkin net bir bilgi bulunmamaktadır. Diğer yandan Sünni Türkmenlerin çoğu Hanefi ve Şafii mezhebine mensuptur. Şiilerin ise küçük bir kısmı Alevi ve Bektaşi, diğer kısmı Kakai inancına bağlıdır. Türkmenlerin mezhepsel olarak farklı inançlara bağlı olması, bazı siyasi

68 Soner Doğan, *Irak Türkmenleri*, İNSAMER, Araştırma 68, Haziran 2018, Erişim Tarihi 29 Aralık 2023, https://www.insamer.com/tr/irak-turkmenleri_1524.html.

69 Ali Tahir El Hammud, *Turkuman El Irakİ Kalak El Huviyye Ve'l İndimac, Dirasat Tahl,liyye, Muassasat Friedriyş*, Beyrut, 2021,s.11

70 Selim Özarslan, "Irak Türkmenleri ve Din Anlayışları (Mezhepleri)", *Araştırma ve İnceleme*, 2017; 28(2), s.152.

partiler tarafından bölünmeyi kolaylaştırıcı bir unsur olarak kendi lehlerine kullanılmıştır.

3. Bölgesel ayrışma: Türkmenlerin yaşadığı önemli ayrışmalardan birisi bölgesel ayrışmadır. Geleneksel feodal veya aşiret ilişkileri kimi bölge halkının kendilerini diğerlerinden farklı hatta üstün görmelerine neden olmaktadır ki ülkedeki egemen siyasi gruplar bunu istismar edebilmekte ve Türkmenlerin birlikte hareket etmelerini engelleyebilmektedir. Bu durumdan yararlanarak Türkmenler adına konuşmaya çalışan gruplar kendilerini halkın tek temsilcisi kabul etmektedirler.

Sonuç

Türkmenlerin mevcut siyasi durumuna bakıldığında, kırılgan olan siyasi istikrarın kısa ve orta vadede devam edeceği söylenebilir. Söz konusu konjonktürü; komşu ülkeler, bölgesel ve uluslararası güçler ile (Şiiler, Sünniler ve Kürtler) siyasi süreç ve güç dağılımı üzerinden etkisi olan üçlü bir hegemonya sürdürmektedir. Bu genellikle -Türkmenler de dâhil olmak üzere- azınlıkların durumuna zarar vermektedir. Türkmen halkı, ülke içine veya ülke dışına göç etmeye zorlanmakta ve göç ettikleri bölgelerde etkili olan siyasi ve sosyal güçlerin etkisi altına girme durumuyla karşılaşmaktadır. Başka bir deyişle, birçok Türkmen ya Kürt bölgesine ya da Necef ve Kerbela'ya göç etmektedir. Ayrıca azınlıkların Sünni, Şii ve Kürt bloklarından ayrı bir etkin temsil kapasitesi bulunmamaktadır.

Terör örgütü IŞİD içinde liderlik pozisyonunu elde eden Türkmenlere bakıldığında, örgütün yükselişinden bu yana Sünni eğilimli Türkmen kuvvetlerinin gücünün azaldığı görülmektedir. Sünni güçlerin zayıflaması, Türkmen güçleri arasındaki müttefik ilişkisinin de zayıflamasına yol açmıştır. Böylece Türkmenler, Şii veya Kürt güçlerle yakınlaşmaya başlamıştır. Günümüzde Türkmen nüfusun bulunduğu tartışmalı bölgelerde ana bölünme hattı, Şii güçler özellikle Haşdi Şaabi ile Kerkük ve Diyala'daki Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ile Ninova'daki Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) gibi Kürt güçleri arasında yoğunlaşmaktadır.[71]

Öte yandan Türkmenlerin geleceğini etkileyen faktörlerin başında Türkmen halkı içindeki mezhepsel, bölgesel ve hatta aşiret ayrışmalarının geldiği görülmektedir. Türkmen siyasi partileri (Sünni ve Şii), parti liderlerinin çıkarlarına göre iktidar güçleriyle (yerel, bölgesel ve uluslararası) ittifak hâlindedir. Aynı şekilde Türkmen halkları arasında mezhep ve bölge gibi koordinasyonu

71 Hatice Kamer, "Kerkük'te gerginlik neden arttı, Kürt ve Türkmen liderler son gelişmeleri nasıl yorumladı?", *BBC News Türkçe*, 4 Eylül 2023.

sağlayan bir organ ya da koordinasyon bulunmaması da Türkmenlerin geleceğini etkilemektedir. Söz konusu faktörler, Irak içinde Türkmenlerin zayıflamasına ve ötekileştirilmesine neden olmaktadır.

Bunların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra Türkmen birliğinin Türk dünyasından kopmasına ve dağılmasına sebep olan başka faktörler de bulunmaktadır. 1920'lerden bu yana birbirini izleyen hükûmetler tarafından Türkmenlerin kamu istihdamından dışlanması, farklı bölgelerde yaşayan Türkmenlerin birbirleriyle olan bağlantısının kopuk olması yani Telafer'de yaşayan Türkmenlerin Erbil'den, Kerkük'den habersiz olması, kendi dillerinde eğitim görmeleri, kültürel ve sosyal pratiklerini yerine getirme hakkından mahrum bırakılmaları ve dini açıdan farklı mezheplere ayrılmaları bu faktörlerin bazılarıdır. Özellikle Amerikan işgalinden sonra siyasi partiler mezhepler arası çekişme ve çatışmaları körüklemiştir. Buradan hareketle Türkmen siyasi güçlerinin rolünün Irak'taki durumun gelişimi ve sonuçlarıyla bağlantılı olacağı söylenebilir. Ancak bu konuda Türkmen siyasi önderlerinin de bir tavır belirlemesi gerekmektedir. Nitekim grup, mezhep ya da başka eğilimler ile hareket etmeleri, Türkmenleri bugünkü durumlarından da geriye götürebilir.

Türkmenlerin yaşadığı mağduriyetlerin, hükûmetlerin ve partilerin (hatta Türkmen partileri dâhil) dayattığı engellerin üstesinden gelmek için bir takım stratejik planları takip etmesi gerekmektedir. Alınması gereken bazı önlemleri şu şekilde önerilmektedir:En güneyden en kuzeye tüm Irak Türkmenlerini temsil edecek ve mezhep, bölge, aşiret ayrımı yapılmaksızın tüm Türkmen halkını kapsayacak yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesi. Bu yapılanmada gençlere gerekli rolün verilmesi ve onların siyasi hayatta var olmasına yönelik adımların atılması. Toplumun haklarını talep etmede ve amaca ulaşmada toplumu sorunsuz ve cesurca yönlendiren, güçlü kişiliğe ve liderlik ruhuna sahip bir kişinin liderliğinde bir koordinasyon organının seçilmesi.

1. Türkmen meselelerini kültürel ve entelektüel bakımından desteklemek ve tüm Irak Türkmenleri için birleşik kültürel ve entelektüel kurumlar oluşturarak halkın ortak bir tutum ve söylem benimsemesinin sağlanması. Bu amaçla ve Türkmenleri ortak bir siyasi söylem etrafında birleştirmek için mümkün olan en kısa sürede, halkın eğitimli kesimini ve seçkinlerini içeren yerel bir konferansın toplanması. Bu aşamanın gerekliliklerine uygun olarak siyasi eylemin önceliklerinin, hedeflerinin ve rotasının belirlenmesi ve ilan edilmesi.
2. Türkmen siyasetçilerin, liderlerin ve kanaat önderlerinin her düzeyde halkın talep ve haklarına sahip çıkmasının sağlanması ve bu amaca yönelik girişimlerin desteklenmesi.

3. Halkın haklarını korumak için uluslararası platformlarla iletişim ve etkileşim kurulmalı; terör örgütü IŞİD'in diğer bölgelerde olduğu gibi Türkmen bölgelerine hâkim olduğu süreçte yaptığı insan hakları ihlallerine uluslararası platformlarda dikkat çekilmesi ve ihlal edilen hakların geri kazanılmasının sağlanması.
4. Türkmenlerin Irak'taki geleceği ve üstlenmeleri gereken rolleri için kısa, orta ve uzun vadeli planların ortaya koyulması ve uygulanması.

Kaynakça

Makaleler

Abdulhalik Çay, *"Irak Türklerinin Tarihine Genel Bir Bakış*", (Bildiri), Mahir Nakip, Ziyad Köprülü (Ed.), Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri, 31 Ocak 1987, Gazi Üniversitesi: Ankara, 1987.

Bilgay Duman, "*Irak'ta Tarihsel Süreç İçerisinde Türkmenlere Yönelik İnsanlık Suçları ve 2003 Sonrası Türkmenlerin Hukuki Durumu"*, *Uluslararası Suçlar ve Tarih,* 2012

El Veka'i El Irakiyye sayı 2856, 2/11/1981.

Erşat Hürmüzlü, *Tarih el-Nidal el-Siyasi li Türkman El-Irak 1923-2003*, Kerkük vakfı, İstanbul 2020.

Erşad Hürmüzlü*, Tarih El Nidal El Siyasi Li Turkuman El Irak 1923 – 2003*, Muassasat Vakf Kerkuk, İstanbul, 2020

Erşat Hürmüzlü*, Türkmenler ve Irak*, Kerkük Vakfı yay. İstanbul, 2003

Hasan Mazin, *"Irak'ın Gizlenen Gerçeği Türkmenler", Irak Krizi (2002-2003)*, ASAM yay., Ankara 2003.

İbrahim el-Dakoti, *Mecelletü'l-Eha*, sayı 10-9-8, 1986/23, Bağdat

İlhan Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Irak'ta Türkmen Politikası*, ÇTTAD, V/12,(2006/Bahar), s. 127–142.

Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler*,1 c., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 2018.

Selim Özarslan, "*Irak Türkmenleri ve Din Anlayışları (Mezhepleri*)", *Araştırma ve İnceleme*, 2017; 28(2).

Şennur Şenel ve Asra Sayhood, "*1920 Telafer Ayaklanması", Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2009.

Soner Doğan, "*Irak Türkmenleri*", Araştırma 68, *İNSAMER*, Haziran 2018.

Tuğrul Bakır, "*Lozan Konferansı'nda Musul Meselesine Yönelik Türk Tezinin Oluşumunda Önemli Belge: Gazeteci-Bürokrat Haşim Nihat Erbil'in*

Türk Delegelerine Mektubu", Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt 134, Sayı 264, İstanbul 2023.

Yaghoob Rahimi Dashliboroon, "İran'da Oğuz/Türkmen Boyları*", Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*,

s.635, Ankara, 2015.

Zekeriya Kurşun; *Davut Hut, "Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)",* Vakıfbank Kültür Yayınları, 0077, İstanbul, 2020.

Kitaplar

Abdurrahman Keylani ve diğerleri, *"Mevsuat El Siyasiyye",* 1. Bölüm, *el-Mua'ssasat'ul Arabiyye li Dirasat ve'l-Neşr*, Beyrut 2007.

Ali Tahir El Hammud, *Turkuman El Iraki Kalak El Huviyye ve'l İndimac*, Dirasat Tahliliyye, Muassasat Friedriyş, Beyrut, 2021.

Amer Ali El Samr, Şimal El Irak 1975 – 1985 *Dirasat Siyasiyye, Markaz El Arabi Lil Abhas*, Beyrut, 2012.

Aziz Kader El Samanci, *Tarih'ul Sşyasi Li Turkman El Irak*, Dar El Saki, Beyrut, 1999

Aziz Kader el-Sabaci, *Tarih'ul Siyasi li Turkman'il Irak*, Matbaat'ul Dar Saki, Beyrut, 1999

Habib El Hürmüzi, *El -turkuman Fi'l Teşri'at el-Kanuniye el*-İrakıya, Kerkük vakfı, İstanbul 2019.

Habib El Hürmüzi, *Muzakkirat Sahafi Turkumani, Muassast'ul Vakf Kerkuk Lil Sakafa Ve'l Abhas*, İstanbul, 2016.

Habib El Hürmüzlü, *Kavm Yad'un El Turkuman, Muassasat Vakf Kerkuk Lil Sakafa Ve'l Abhas*, Ankara, 2016.

Hanna Batatu, *Irak el-Tabakat'ul* İctimaiyye *ve'l-Harakatu'l-Savriyye min Ahd el-Osmani Hatta Kiyamu'l-Cumhuriyye*, Arapçaya çeviren, Afif Bazzaz, cilt. 1, Muassasatu'l-Abhas'ul Arabiyya, ikinci baskı, Lübnan, 1995

Hasan Latif Zubeydi, *Muassasat'ul Siyasa El Irakiyye, El Arif Li'l Matbuat*, Beyrut, 2013.

Hasan Özmen, *Irak Türkmenleri ve İnsan Hakları*, Ankara, 2002.

Hebba Mecid Sebut, *Elam El Huviyye El Akalliyat Fi'l Irak ve Mukhadat El Huviyye El Vataniyye*, Dar El Varak, Bağdat, 2020

Hüseyin Celub El Saidi, *Akalliyat'ul Irakiyye Min Al* İzab İlal *Temekkun (Belgesel Araştırma)*, Dar El Huda Lil Tibaa Ve'l Neşr, Nisan 2014

Jeff Simons, *Irak el-Mustakbal, el-Siyassat'ul Amerikiyye fi* İadat *Teşkiyle* Şark'ul *Evsat*, çev. Said el-Azm, Beyrut, 2004

Kemal Mazhar Ahmed, "*Kerkük ve Tevabi'iha Hükm El Tarih Ve'l Damir", Irak'ta Kürt Meselesi Üzerine Bir Belgesel Araştırma, Matbata'ul Rinviyn*, 1. Bölüm, Süleymaniye, Kerkük 2000.

Mahir Nakip, "*Irak'ta İhtilaflı Bölgeler ve Türkmenler"*, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 5, Sayı: 49, Ocak 2013.

Mahir Nakip, *Kerkük'ün Kimliği*, (Bilgi Yayınevi, 2007), Ankara.

Mahmud El Şinavi, *Irak El Taih Beyna'l Taifyye Ve'l Kavmiyye, Hela Lil Neşr Ve'l Tevzii*, Mısır, 2012.

Miss Bell, *Fusul Min Tairh'ul Irak El Karib, 1914 – 1920*, Arapçaya çeviren: Cafer El Hayyat, Bağdat, 1985.

Müracaa Kemal Mazhar Ahmed, *Mektebet'ul Yakzat'ul Arabiyye*, Bağdat, 1988.

Muzakkirat Cafer El Askeri, *Dar El Selam, Londra, 1988 ve Alaa Casem Muhammed, Cafer El Askeri ve Devruhu El Siyasi Ve'l Askeri Fi Tarih'ul Irak Hatta A'am* 1936, *Maktabat'ul Kadiyya El arabiyye,* Bağdat, 1987.

Said El Latif Bender Oğlu, *El Turkuman Fi'l Irak Savra, Dar El Hurriye Lil Tiba'a*, Bağdat, 1973.

Selim Matar, Türkmenler'inkKökleri Orta Asya'ya dayanan ve Türkçe konuşan gruplardan olduğunun ifade eder. Bk.: Selim Matar*, Cadal el-Huviyat, el-*İrak *el-Cedid ve el-Fekir el-Cedid, Merkez Diraset el-uma el-*İrak'ya*, Dalul el-Hikme*, Londun, 2010.

Selim Matar, *Jedel el-Haviyet (Arap, Kürt, Türkmen ve Süryan*), Cenif, 2008

Siyrat *Mustafa Kemal Paşa ve Tarih'ul Hareket'ul Vataniyya Fi'l Anadol*, Muhammed Said ve Kerim Halil Sabit, Mecellet'ul Taif Elmısavvara, Kahire, 1966

Bildiriler ve Raporlar

Amer Ali El Samr, Şimal El Irak 1975 – 1985 *Dirasat Siyasiyye*, Markaz El Arabi Lil Abhas, Beyrut, 2012.

Beyatlı Aydın, "*Dünden Bugüne Iraklı Türklerin İnsan Hakları Beyannamesi*", (Bildiri), *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikası'nda Musul*, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu, 28 Ocak 1997- Konya, Ankara 1998.

Bilgay Duman ve Feyzullah Tuna Aygün, "*Telaferli* Türkmen Göçmenlerin Durumu ve *Telafer'in Geleceği*", *Orsam Rapor*, No: 215, Ekim 2017.

Sercan Doğan, Nebahat Tanrıverdi O, *"Kerkük'te Mülk Anlaşmazlıkları*", ORSAM Rapor, No: 30, ORSAM- Ortadoğu Türkmenleri Rapor No: 8, Mart 2011.

İnternet Sitesi

Beşar El Beyati, *Turkuman El Irak… Min Ta'miyş ve* İtthad *İla Masir Mechul*, Anadolu Ajansı, 3/11/216, Erişim Tarihi, 23 Aralık 2021. https://is.gd/qaPVv0

Hatice Kamer, "*Kerkük'te gerginlik neden arttı, Kürt ve Türkmen liderler son gelişmeleri nasıl yorumladı*?", *BBC News Türkçe*, 4 Eylül 2023.

Mahmut Hamsici, "*Haşdi* Şabi'deki Türkmenler", BBC Türkçe, Kerkük–Tazehurmatu, 2017, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41514522, (20.09.2023).

Miymona El Basil, *Turkuman El Irak Muhaddidun Bi Selasit Meşar'i*, Tekarir Arabiyye, El Arabi El Cedid, Temmuz 2010, erişim tarihi, Aralık 2021, https://is.gd/pEDpX2.

Röportajlar

Türkmen Tarihçi ve hukuk adamı Cafer El Telaferi ile ropörtaj, 20 Aralık 2021.

Erciyes Üniversitesi'nde doktora öğrencisi Ali Keşşüroğlu ile röportaj, 15 Kasım, 2022.

Security Concerns of the Russian Federation and Türkiye's Position Within the Scope of Georgia Intervention to South Ossetia in 2008

Erman TATLIOĞLU* **& Elena SAVICHEVA****

Received: 26/02/2024 ***Accepted:*** 23/03/2024

Citation: Tatlıoğlu, E., Savıcheva, E. "Security Concerns of the Russian Federation and Türkiye's Position Within the Scope of Georgia Intervention to South Ossetia in 2008", Middle Eastern Studies, 16-1 (2024): 25-44

DOI: 10.47932/ortetut.1442083

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the geopolitical landscape in the South Caucasus, focusing on Russia's strategic interests, NATO and EU expansion efforts, and Türkiye's role as a regional actor. It begins by examining Russia's "Near Abroad" doctrine, emphasising Moscow's perceived security threats and its proactive measures to maintain influence in its immediate surroundings. The 2008 conflict between Russia and Georgia serves as a focal point, illustrating the complex interplay of historical, ethnic, and political factors in the region. The article explores the origins of the Georgian-Ossetian crisis, the escalation into the "Five-Day War," and the subsequent recognition of South Ossetia and Abkhazia by Russia. It also examines Türkiye's stance on the conflict, balancing support for Georgia's territorial integrity with economic and strategic interests in the region. It advocates respect for Georgia's territorial integrity and sovereignty in the context of international law, but at the same time does not ignore its security concerns of Russia and aims to maintain a policy of balance in the Black Sea Basin and the Caucasus in the context of regional peacekeeping. Furthermore, the analysis highlights the international community's response to the conflict and its implications for regional stability. The conclusion underscores the significance of the South Caucasus in global geopolitics, particularly in shaping the balance of power in the Black Sea region. Overall, this article offers valuable insights into the complex dynamics of conflict and cooperation in a strategically vital area of Eurasia.

Keywords: South Ossetia Crisis, Georgia, Russia, Türkiye, Security, Black Sea Region, Five-Day War

* Erman Tatlıoğlu: Ph.D. Student, RUDN University-RU, Email: ermantatlioglu@gmail.com. ORCID: 0000-0001-9745-2043.

** Elena Savicheva: Prof. Dr., RUDN University-RU, E-mail: tatlioglu@yandex.ru. ORCID: 0000-0001-8617-3508.

Gürcistan'ın 2008 Güney Osetya Müdahalesi Kapsamında Rusya Federasyonu'nun Güvenlik Kaygıları ve Türkiye'nin Konumu

Erman TATLIOĞLU* **& Elena SAVICHEVA****

Geliş tarihi: 26/02/2024 ***Kabul tarihi:*** 23/03/2024

Atıf: Tatlıoğlu, E., Savıcheva, E. "Gürcistan'ın 2008 Güney Osetya Müdahalesi Kapsamında Rusya Federasyonu'nun Güvenlik Kaygıları ve Türkiye'nin Konumu", Ortadoğu Etütleri, 16-1 (2024): 25-44

DOI: 10.47932/ortetut.1442083

Öz: Bu makale, Rusya'nın stratejik çıkarlarına, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Avrupa Birliği'nin (AB) genişleme çabalarına ve Türkiye'nin bölgesel bir aktör olarak rolüne odaklanarak Güney Kafkasya'daki jeopolitik manzaranın kapsamlı bir analizini sunmaktadır. Çalışma, Rusya'nın "Yakın Çevre" doktrinini inceleyerek başlamakta; Moskova'nın algılanan güvenlik tehditlerine ve yakın çevresinde nüfuzunu korumaya yönelik önlemlerine vurgu yapmaktadır. 2008'de Rusya ile Gürcistan arasındaki yaşanan çatışma, bölgedeki tarihi, etnik ve siyasi faktörlerin karmaşık etkileşimini gösteren bir odak noktası görevi görmektedir. Makale, Gürcistan-Osetya krizinin kökenlerini, "Beş Gün Savaşı"nın çıkış nedenlerini ve ardından Güney Osetya ile Abhazya'nın Rusya tarafından tanınmasını araştırmaktadır. Aynı zamanda, Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne verilen desteği bölgedeki ekonomik ve stratejik çıkarlarla dengeleyerek uluslararası hukuk bağlamında Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı gösterilmesini savunan ancak aynı zamanda Rusya'nın güvenlik kaygılarını da göz ardı etmeyen Türkiye'nin çatışmaya ilişkin tutumunu da incelemektedir. Buna ilave olarak bölgesel barışı koruma bağlamında Türkiye'nin Karadeniz Havzası ve Kafkasya Bölgesi'nde denge politikasını analiz etmektedir. Makale, uluslararası toplumun çatışmaya verdiği tepkiyi ve bunun bölgesel istikrar üzerindeki etkilerini sunmaktadır. Sonuç olarak bu çalışma Güney Kafkasya'nın küresel jeopolitikte, özellikle de Karadeniz bölgesindeki güç dengesinin şekillendirilmesindeki öneminin altını çizmekte, Avrasya'nın stratejik açıdan hayati bir bölgesindeki karmaşık çatışma ve iş birliği dinamikleri hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Güney Osetya Krizi, Gürcistan, Rusya, Türkiye, Güvenlik, Karadeniz Bölgesi, Beş Gün Savaşı.

---

* Erman Tatlıoğlu: Doktora Öğrencisi, RUDN University-RU E-mail: ermantatlioglu@gmail.com. ORCID: 0000-0001-9745-2043.

** Elena Savıcheva: Prof. Dr., RUDN University-RU, E-mail: tatlioglu@yandex.ru ORCID: 0000-0001-8617-3508.

المخاوف الأمنية للاتحاد الروسي وموقف تركيا في سياق تدخل جورجيا في أوسيتيا الجنوبية عام 2008

أرمان طاتلي أوغلو* & ايلينا سافيشيفا**

تاريخ الاستلام: 2024/02/26 **تاريخ القبول:** 2024/03/23

اقتباس:طاتلي أوغلو، أ.،صايتشيا، إ.، «المخاوف الأمنية للاتحاد الروسي وموقف تركيا في سياق تدخل جورجيا في أوسيتيا الجنوبية عام 2008»، دراسات الشرق الأوسط، 1-16 (2024):25-44

معرف الغرض الرقمي :10.47932/ortetut.1442083

الملخص

يقدم هذا المقال تحليلا شاملا للمشهد الجيوسياسي في جنوب القوقاز، من خلال التركيز على المصالح الاستراتيجية لروسيا، والجهود التوسعية لحلف شمال الأطلسي (الناتو) والاتحاد الأوروبي، ودور تركيا كلاعب إقليمي في المنطقة. يبدأ المقال بدراسة عقيدة «المحيط القريب» لروسيا؛ مع التأكيد على التهديدات الأمنية ضد موسكو وإجراءاتها فيما يتعلق بالحفاظ على نفوذها في محيطها القريب. إن الصراع الذي انطلق بين روسيا وجورجيا في عام 2008 يمثل نقطة محورية تشير إلى التفاعل المعقد بين العوامل التاريخية والعرقية والسياسية في المنطقة. يبحث المقال في أصول أزمة جورجيا وأوسيتيا، وأسباب اندلاع «حرب الأيام الخمسة»، واعتراف روسيا بعدها بأوسيتيا الجنوبية وأبخازيا. كما يبحث المقال موقف تركيا من هذا الصراع، في ضوء دعوتها إلى احترام وحدة أراضي جورجيا وسيادتها في سياق القانون الدولي من خلال التوازن بين دعم وحدة أراضي جورجيا والمصالح الاقتصادية والاستراتيجية في المنطقة، لكن في الوقت نفسه لا تتجاهل تركيا مخاوف روسيا الأمنية. بالإضافة إلى ذلك، تتناول هذه الدراسة سياسة التوازن التي تتبعها تركيا في حوض البحر الأسود ومنطقة القوقاز في سياق حفظ السلام الإقليمي. ويعرض المقال ردود فعل المجتمع الدولي تجاه الصراع وتأثيرات هذه الردود على الاستقرار الإقليمي. وفي النتيجة، تؤكد هذه الدراسة أهمية جنوب القوقاز في تشكيل توازن القوى في الجيوسياسة العالمية، لاسيما في منطقة البحر الأسود، كما تقدم معلومات قيّمة حول الديناميّات المعقدة للصراع والتعاون في منطقة حيوية من الناحية الاستراتيجية في أوراسيا.

الكلمات المفتاحية: أزمة أوسيتيا الجنوبية، جورجيا، روسيا، تركيا، الأمن، منطقة البحر الأسود، حرب الأيام الخمسة.

* أرمان طاتلي أوغلو: طالب دكتوراه، الجامعة الروسية لصداقة الشعوب (رودن)-روسيا E-mail: ermantatlioglu@gmail.com
رقم أوركيد: 0000-0001-9745-2043
* أيلينا سافيشيفا: أ. د. الجامعة الروسية لصداقة الشعوب (رودن)-روسيا E-mail: tatlioglu@yandex.ru
رقم أوركيد: 0000-0001-8617-3508 :

Introduction

One of the Russian experts at the Centre for International Security (Institute of World Economy and International Relations, Moscow) notes that a special role of the South Caucasus in world politics is associated with its geopolitical position on the borders with Russia, Türkiye and Iran, access to the Black and Caspian Seas, rich natural resources, and the possibility of transiting oil, gas, and other strategic goods from Central Asia, China, India, and other countries to Europe. The South Caucasus and the Black Sea-Caspian region as a whole may become one of the key links in the international transport corridors East - West and North – South in Eurasia.[1]

Due to these characteristics, it is considered by Russia that a delicate balance should be struck in order to maintain security and the current status quo in the region. However, the efforts of NATO and the EU to increase their effectiveness in the Black Sea region and the Caucasus triggered the security concerns of Russia. Russia perceived NATO's expansion to the East, and especially the increase in its activities in the Black Sea region, as a threat to its security interests.[2] This strengthened Russia's desire to protect its strategic interests and national security and triggered a series of events leading up to the armed conflict in the region in 2008.

The Russian special operation "to force peace in the zone of responsibility of peacekeepers" which was carried out on the territory of Georgia and the unrecognised republics of Abkhazia and South Ossetia from August 8 to 12, 2008, went down in history under the name "Five-Day War." This was the first military operation by the Russian Federation outside its own territory. This development was a turning point that increased Russia's regional power and influence and also limited the influence of the West, and especially NATO, in this region. The results of this conflict played an important role in shaping the geopolitical balance in the Black Sea region. These events emerged as the first serious challenge to the security architecture built in the post-Soviet period, nearly 20 years ago. The Caucasus, which was the first region to reflect this change and the policy change of Russia, came to the world's attention with the 2008 intervention and caused conflict between the great powers in the region.[3]

1 Stanislav M. Ivanov, "Problems of regional security in the South Caucasus", Russian Academy of Sciences IMEMO, 2018, https://www.imemo.ru/files/File/ru/events/2018/20072018/20072018-IV-TEZ-01.pdf

2 Elif Çakır, "Rusya-Gürcistan Krizi: Yerel Bir Çatısma, Küresel Yansımalar", Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları 4, no.7 (2009): 1-27.

3 Gökhan Alptekin, "2008 Rusya-Gürcistan Savaşı Ve Savaş Sonrası Büyük Ve Bölgesel Güçlerin Tepki Ve Politikaları". Rusya Araştırmaları Dergisi, sy. 6 (Aralık 2021): 110-30. https://doi.org/10.48068/rusad.1030621.

This article will focus on the security concerns created by NATO and the West about Russia and its "near abroad" policy, as well as Russia's short-term conflict with Georgia in 2008. A special attention is drawn to Türkiye's position as an important regional player and NATO member. Türkiye has its own priorities and policies regarding the Georgian-Ossetia conflict. It advocates respecting Georgia's territorial integrity and sovereignty in terms of international law, but at the same time does not ignore the security concerns of Russia and tries to maintain a balanced policy in the Black Sea Basin and Caucasus within the scope of maintaining regional peace.

Russia's "Near Abroad" Doctrine

After the collapse of the Soviet Union, Russia adopted a pro-Western attitude for a while and wanted to integrate with the West and join the Western security system. In this context, the idea of creating a "single security area from Vancouver to Vladivostok" was brought to the agenda of the Russian Foreign Minister Andrei Kozyrev in 1992.[4] Yeltsin emphasised that Moscow is ready to be a part of the "European security system" to overcome security problems. The new Military Doctrine was approved on November 2, 1993,[5] as the Eurasianists had an increasing influence on Russian policy during that period. In the aforementioned doctrine, no threat of attack from the West or a global war was foreseen; it was stated that the threat of a world war had decreased even if it had not disappeared.[6]

At the same time, Russia's "Near Abroad" policy (put into practice by Yeltsin in 1993) aimed to end the conflicts in its immediate environment and protect the rights of the Russian-speaking population. It was clearly emphasised that Russia has vital interests in the former Soviet geography. According to this doctrine, Moscow has responsibilities in these regions, and these responsibilities cannot be fulfilled by other international organisations, as "Peace Keeping Forces" in nearby countries when necessary. That meant the creation of a security belt in the close vicinity of Russia.[7] In this context,

4 Danilov, D. "From Vancouver to Vladivostok: Crossroads of Security Common Space." World Economy and International Relations, no. 12 (2012): 38–51. https://doi.org/10.20542/0131-2227-2012-12-38-51.

5 Decree of the President of the Russian Federation of November 2, 1993 No. 1833, "On the Basic Provisions of the Military Doctrine of the Russian Federation", http://www.kremlin.ru/acts/bank/4747

6 Jyotsna Bakshi, "Russia's National Security Concepts and Doctrines: Continuity and Change", Strategic Analysis, A monthly Journal of IDSA, October 2000, Vol.XXVI, No. 7., https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/sa/sa_oct00baj01.html

7 Sait Sönmez, "Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sy. 27 (Haziran 2015).

Russia defined the geography formed by the states that were outside the former Soviet territories and turned it from the south as the primary sphere of its influence, claiming that it was primarily responsible for all kinds of developments in these regions.[8] With this policy, Russia wanted to make the countries in the CIS[9] politically, militarily, and economically more dependent by arguing the rights of the Russian minority remaining in the Commonwealth of Independent States (CIS) countries, which constitute its "near surroundings", and the security problems at the borders. In the post-2001 period, it has further increased its influence on the "Near Periphery" countries, aiming to increase its effectiveness in the region not only in terms of economy but also in terms of security.[10]

Especially in the post-Soviet period, after NATO's enlargement policy, Russia experienced a security dilemma in its own geography and perceived NATO's enlargement as a threat. For this reason, by changing its military and political policies, it started to produce new policies to become a hegemonic power in the Eurasian geography, especially in its immediate surroundings. In this context, in parallel with the restructuring process of the Russian state, the structures and discourses that are effective on foreign policy decisions have entered a new definition framework with Vladimir Putin's coming to power, and the concept that Russia is a world power has become the main parameter of Putin's foreign policy.

With the admission of Poland, Hungary, and the Czech Republic, which were previously members of the Warsaw Pact, to NATO, NATO has reached the borders of the former Soviet geography. In addition to these new memberships, the inclusion of some former Soviet republics in the organisation has started to come to the fore. This situation was seen by Russia as a serious threat to its own security.[11] Global actors began to exist in the Black Sea geopolitics, with the EU and NATO initiating expansion policies towards the Black Sea. Due to NATO's enlargement policy, wars in the Middle East and power changes in North African countries, Moscow perceived these changes in its own geography as a threat. By changing its military and political policies, it started to produce new policies to be an effective power in the Eurasian geography, especially in its immediate surroundings. Thus, the Eurasianism

8 Elnur Hasan Mikail, "Yeni Çarlar ve Rus Dış Politikası", İstanbul, IQ Yayıncılık, 2007, 254 s.

9 Member countries of the CIS are Belarus, Azerbaijan, Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. While Turkmenistan became an observer member by leaving full membership in 2005, Georgia left the union after military conflict between Russia and Georgia.

10 Hatice Dönmez, "Küreselleşmenin Rus Jeopolitik Düşüncesine Etkisi". Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 11, sy. 2 (Aralık 2022): 210-32. https://doi.org/10.47130/bitlissos.1191342.

11 Esra Kızılbuğa, "Russian Involvement in The Abkhaz-Georgian Conflict", Yüksek lisans tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2006, s. 54-60.

approach, which lost its importance in the process until the dissolution of the USSR, came to the fore in the new period by being different. This approach, put forward by Aleksander Dugin,[12] has been reshaped in a way with the new world order in which Russia is at the centre.[13] For this reason, together with Putin, Russia implemented more active policies in order to become a dominant country in its own geography and started to be effective in its close environment.[14]

Historical Background Intervention of Georgia in 2008

In this section, we will consider the invasion of South Ossetia by Georgian troops, which injured and killed hundreds of civilians, militias, and Russian peacekeepers, which forced Russia to recognise the sovereignty of South Ossetia and Abkhazia and conclude relevant treaties of friendship, cooperation, and mutual assistance with them.

Georgia, a Black Sea littoral state located in the Southern Caucasus, has geo-strategic importance thanks to its location surrounding the eastern part of the Black Sea and controlling the majority of the Caucasus Mountain passes. Its neighbours are Russia, Armenia, Azerbaijan, and Türkiye. It has a population of nearly four million. The country's natural resources include iron and steel, timber, hydropower, manganese, copper, gold, and small amounts of coal and oil.[15]

Georgia declared its independence on April 9, 1991, after the collapse of the Soviet Union. This period has been full of economic and political turmoil, with the process of finding Georgia's new national identity. The break with the Soviet economy deeply affected Georgia. The country has experienced a sharp decline in industrial production and a general economic collapse.[16] In addition, post-Soviet Georgia faced high inflation, unemployment, and corruption.

In the post-Soviet period, although Georgia started the democratisation process, the country faced political instability and internal conflicts. Over time, this situation led to uprisings in Abkhazia and South Ossetia and de

12 Alexander Dugin, "Russia's Eurasian revenge", Algoritm, 2014, 265 p.

13 Selim Kurt, "Dugin'in Avrasyacılık Anlayışında Türkiye'nin Yeri", Güvenlik Stratejileri Dergisi, C.15, S.3 (2019): 440. 425-467.

14 Ali Hasanov, "Jeopolitik" (A. Ağaoğlu & F. Şammedov, Çev.), Babı Ali Kültür., 2010, 132 s.

15 Valeri Modebadze, Fatih Mehmet Sayın ve Reha Yılmaz, "Sovyetler Birliği Dağıldıktan Sonra Gürcistan - Türkiye İlişkileri". Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 4, sy. 1 (Nisan 2014): 359-369.

16 Petrovich-Belkin, O., E. Savicheva, and A. Butorov. "Georgian Experience of Economic Modernization: Achievements and Failures." World Economy and International Relations 66, no. 8 (2022): 70–81. https://doi.org/10.20542/0131-2227-2022-66-8-70-81.

facto demands for the independence of these regions. Increasing opposition to the authoritarian rule of Zviad Gamsakhurdia, who became the first President of Georgia in 1991, led to the civil war in 1992 and the overthrow of Gamsakhurdia. The new government, led by Eduard Shevardnadze, tried to suppress the uprisings in these regions but was unsuccessful. These conflicts have threatened both Georgia's internal stability and regional security.[17]

To understand the Georgian-Ossetian crisis, it is important to pay attention to historical and ethnic origins. Ossetia is divided into 2 parts: - The Republic of North Ossetia – Alania, is an autonomous subject of the Russian Federation and is included in the North Caucasus Federal District and South Ossetia. Ossetians are a language-speaking people belonging to the Iranian language family and generally adopted Orthodox Christianity. Ossetia has been under the influence of various empires and states throughout history. In the 18th century, the region was divided between Ottoman and Russian influences.

In the 19th century, Russia took the region under its full control. During the Soviet Union, South Ossetia was recognized as part of the Georgian Soviet Socialist Republic.[18] In this period, in parallel with the national policies prevalent in the Soviet Union, Ossetia's autonomy was expanded, and economic investments were made in the region. However, tensions between ethnic Ossetians and Georgians have never completely disappeared. Before and after the collapse of the Soviet Union, ethnic tensions in Ossetia flared up again. In the late 1980s, an independence movement emerged in Ossetia. This movement became even stronger when Georgia declared its independence from the Soviet Union. Ossetians, refusing to be a part of independent Georgia, put forward their own demands for independence. These demands were not accepted by the new government of Georgia, and as a result, a conflict broke out in 1991-1992.[19]

At the end of the conflict, the Sochi Agreement was signed in 1992.[20] This agreement was realised with the participation of Russia, Georgia, and Ossetia and provided Ossetia with autonomy. However, this agreement did not completely resolve the disagreements between the parties, and uncertainties regarding the status of Ossetia continued. This conflict and subsequent events

17 Spetschinsky, Laetitia, and Irina V. Bolgova. "Post-Soviet or Post-Colonial? The Relations between Russia and Georgia after 1991." European Review of International Studies 1, no. 3 (2014): 110–22.

18 Süleyman Erkan, "Güney Osetya Sorunu Vee 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı." Journal of Turkish Studies 10, no. Volume 10 Issue 13 (January 1, 2015): 71–81. https://doi.org/10.7827/turkishstudies.8846.

19 Dennis Sammut and Nikola Cvetkovski, "The Georgia-South Ossetia Conflict", 1996, Verification Technology Information Centre: 1-32.

20 "Agreement on principles for resolving the Georgian-Ossetian conflict 1992", https://docs.cntd.ru/document/1902246

constitute the historical, and political roots of the Georgian-Ossetian crisis. From this perspective, it is seen that ethnic, historical and political factors have a great impact on the crisis.[21]

The Abkhazia-Georgia conflict took place in the autonomous republic of Abkhazia in the northwest of Georgia between 1992-1993. With the collapse of the Soviet Union, ethnic Abkhazians put forward their demands for the independence of Abkhazia. In 1991, when Georgia declared independence, Abkhazia also declared its independence in the same year. This situation was not accepted by the new government of Georgia, and as a result, conflicts broke out.[22] The conflict began in August 1992 and ended in 1993 with the victory of the Abkhaz forces. This ensured the de facto independence of Abkhazia, but it was generally not recognized by the international community. As a result of the war, a large Georgian population was exiled from Abkhazia, and the demographic balance in the region changed significantly. This has allowed political and ethnic tensions to continue in the region.[23] The actual loss of the two regions and the problem of coping with more than 200,000 internally displaced refugees have created an insurmountable political burden for a small country like Georgia.[24]

As noted above, Moscow has determined the South Caucasus as a priority area and sees it as its immediate surroundings. Russia realised that unless it became an effective power in the South Caucasus, its influence would decrease in the Caucasus, and it won't be able to neutralise other regional and global powers in its priority areas of interest. For this reason, Russia has developed policies and determined strategies for the Caucasus as the region where it implements its near-abroad policy. When we look at Russia's National Security Strategy, it was accepted that the North Caucasus was the top priority for the security area and the South Caucasus was the "closer area", and it was stated that any attempt to be made in these regions would be deemed to threaten its own security.[25]

In this context, the "colourful" revolutions in Ukraine and Georgia with the support of the West and the moves of the governments that came to power

---

21 Marietta König, "The Georgian-South Ossetian Conflict", OSCE Yearbook, Baden-Baden 2005: 237-249.
22 Alaeddin Yalçınkaya, "Kafkasya da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğümden Küresel Kördüğüme", 2006, Ankara: Lalezar, s. 82-94.
23 Tracey German, "Abkhazia and South Ossetia: Collision of Georgian and Russian Interests", Research Programme Russia/ NIS, 2006: 1-17.
24 Hansjörg Eiff, "The OSCE Mission to Georgia and the Status of South Ossetia", OSCE Yearbook 2008, Baden-Baden 2009: 35-43.
25 Elşan İzzetgil, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", Gazi Üniversitesi Bölgesel Çalışmalar Dergisi, c.1, sy.1, Ankara 2016: 51- 85.

after the revolution to join NATO were described as provocations for Russia, which was trying to return to the region.[26] So, Georgia sought to integrate into the EU and NATO, which displeased Moscow since this meant the approach of NATO forces to the borders of Russia. It is worth adding to this that relations with Georgia have been considered by Moscow in the context of confrontation with the West and the plans of the United States and NATO to oust it from the "neighbouring countries".[27]

In addition, the long-standing partnerships and investments of Russia in the region were also in jeopardy. Especially since 2003, Russia has made investments in Georgia in the field of energy, and in this context, power plants belonging to Western countries were purchased by the energy company United Energy Systems (UES), a Russian-owned energy company located in Georgia. In 2003, the Georgian government and Gazprom signed a memorandum on 25 years of strategic cooperation. In 2005, Gazprom announced that Georgia was interested in privatising the pipeline system, signalling that it would continue the investments.[28] The danger of all these investments and the economic and military rapprochement of Georgia with the West worried Moscow. Against these provocations, Putin criticised the West for the first time after the Munich Security Conference in 2007,[29] within the scope of NATO's eastward expansion and the Missile Shield project, which was planned to be placed in Poland, and emphasised that Russia's regional interests would not be allowed to be harmed by the West.[30]

As a matter of fact, after the September 11 attacks, the presence of the USA and NATO in the peripheral regions of Russia began to increase, Moscow intervened in Georgia by using the ethnic-based conflicts in Abkhazia and Ossetia and citing the protection of the Russian people living in those regions in order not to allow "fait accompli" in Georgia. Russia's short-term war with Georgia both caused the regional problems in Georgia to be resolved in the direction desired by Russia and also prevented Georgia's NATO membership.[31]

26 İzzetgil, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi".

27 "How Russia and Georgia slipped into a new conflict", RBC, 25.06.2019, https://www.rbc.ru/newspaper/2019/06/26/5d11cfbd9a7947ada15501f6.

28 Ivars Indans, "Relations of Russia and Georgia: Developments and Future Prospects", Baltic Security & Defence Review, Volume 9, 2007: 131-149.

29 "Speech and discussion at the Munich Security Policy Conference", http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034

30 İzzetgil, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi".

31 Mustafa Nail Alkan, "Almanya –Rusya İlişkileri Bağlamında Ukrayna Krizi", Karadeniz Araştırmaları 12, sy. 45 (Mart 2015): 89-103. https://doi.org/10.17782/ka.61778.

"Five-Day War" in the South Caucasus (2008)

The 2008 Georgian-Ossetian War occurred 16 years after the signing of the Sochi Agreement, following the first Georgia-Ossetian War in 1992. In an environment where Georgia's NATO membership was on the agenda, the emergence of South Ossetia and Abkhazia's demands for independence and Georgia's opposition to these demands are among the main reasons for the 2008 war.[32]

While Georgia rejected South Ossetia's demands for independence, Russia supported the de facto independence of Ossetia and Abkhazia and provided military and economic assistance to pro-Russia forces in these regions. In August 2008, the fighting escalated into a full-scale war. After Georgia attacked Tskhinvali, the capital of Ossetia, Russia intervened militarily. It demonstrated that it is an active force in international politics again and tried to prevent the West from entering its sphere of influence, thereby ensuring the independence of South Ossetia and Abkhazia.[33]

As a result of the clashes that lasted for five days Russia declared its military superiority over Georgia and announced the end of the conflict.[34] The Russian Black Sea Fleet also played an active role in achieving a military victory. On August 9, 2008, when the clashes were most intense, the Russian Black Sea Fleet blocked the Georgian coast. This blockade also prevented any Georgian Navy ships from interfering with Russian military actions on land. By neutralising the Georgian Navy, Russia continued to maintain its dominance in the Black Sea Region undisputedly.

After negotiations and pressure from the international community, Moscow agreed to withdraw its troops from the region but recognised the independence of Abkhazia and South Ossetia on August 26, 2008.[35] Russian military units are still stationed in the region, and the problem continues as a frozen crisis area with the potential to re-conflict.[36] Russia signed a Friendship, Cooperation, and Mutual Assistance Agreement with South Ossetia and Abkhazia and undertook the guarantorship of the security of these regions.

---

32 Giorgi Gogia, "Georgia-South Ossetia: a Prelude to war did economic assistance strengthen competing spoilers in Georgian-South Ossetian conflict?", Central Asia and the Caucasus, 6 (60), 2009: 32-41.

33 Mustafa Keskin, "Yakin Çevre Doktrini Bağlamında Rus Dış Politikası: Ukrayna Müdahalesi", Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi , 3 (2), 2016: 45-62. https://doi.org/10.16954/bacad.15518

34 "Results of the five-day war", RIA News, https://ria.ru/20080814/150365840.html.

35 "Statement by the Russian Foreign Ministry", Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, 27.08.2008, https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1600343/

36 Zakharov V., Areshev V. and Semerikova E., "Abkhazia and South Ossetia after recognition. Historical and modern context", 2010, 520 p.

However, the results of the war further increased the ethnic and political tensions in the region. This recognition was not generally accepted by the international community. The international community generally criticised the war; Western countries described Russia's military activities as excessive and disproportionate and defended Georgia's territorial integrity. However, concrete measures taken against Russia's actions were limited.

The declarations of independence of Abkhazia and South Ossetia have created significant effects and a complex situation both in terms of international law and regional balances.[37] In terms of international law, this situation has emerged as a reflection of the complex and delicate balance between the principle of territorial sovereignty and territorial integrity and the right of peoples to self-determination. International law aims to protect the territorial integrity and sovereignty of countries. In this context, the argument is put forward that Georgia's territorial integrity should be respected. On the other hand, international law also recognises the right of people to self-determination. The independence demands of Abkhazia and South Ossetia are seen by Moscow as an expression of this right. Russia advocated respect for the decisions of South Ossetia and Abkhazia and the right to self-determination. It also called for dialogue and negotiation to address the root causes of conflict. However, Western countries consider this situation a violation of Georgia's territorial integrity and sovereignty and have accused Russia of using the conflicts to exert political pressure on Georgia.[38] In terms of regional balances, the declaration of independence of Abkhazia and South Ossetia also affected the balance of power in the Caucasus. In particular, Russia's support and recognition of the independence of these regions has emerged as an indicator of Russia's influence and power in the immediate environment. This situation was met with concern by western countries and NATO.

Russia's policy regarding the Georgian-Ossetian conflict has been shaped by legitimate geopolitical and security concerns. First, Moscow has consistently expressed its opposition to Georgia's potential NATO membership, emphasising that such membership is a threat to its security interests in the region.[39] However, the West's ignorance of these warnings led to a deepening of Russia's security concerns by improving its relations

37 Osman Ercan ve Hakan Kolçak, "Konfederalizm Alternatifi: Gürcü-Oset Çatışmasının Çözümü İçin Yeni Anayasal Düzen", Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi 4, sy. 1 (Haziran 2022): 66-88.

38 Gökhan Alptekin, "Rusya'nın Yakın Çevresini Koruma Politikası ve Soğuk Savaş İzlenimleri (2008 Rusya- Gürcistan Savaşı ve 2014 Ukrayna Krizi)". R&S - Research Studies Anatolia Journal, 5(1), 2022: 164-204. https://doi.org/10.33723/rs.1034978

39 Jim Nickol, "Russia-Geogia Conflict in August 2008: Context and Implications for U.S. Interests", CRS Report for Congress, 2008: 1-17.

with Georgia and increasing its military presence in the region. Therefore, conflicts in South Ossetia and Abkhazia should be seen as an important part of a broader geopolitical equation rather than a mere regional conflict. Russia gave de facto support for the independence of South Ossetia and Abkhazia after the 2008 war and became one of the few countries that recognised the independence of these regions. It has positioned itself as a peacekeeping force in the region.

Türkiye's Position

As an important regional player and NATO member, Türkiye has its own priorities and policies regarding the Georgia-Ossetia conflict. Türkiye has consistently advocated respect for Georgia's territorial integrity and sovereignty. It did not recognise the independence of South Ossetia and Abkhazia and supported Georgia's position in international forums.

It should be noted that Türkiye paid great attention to the promotion of its positions in Georgia. Favourable geographical location, economic opportunities, and the role of Georgia as a transit state – all these factors attracted Ankara. As a result, there has been a significant expansion of Turkish presence in certain regions of Georgia. Türkiye took a leading position in a number of sectors of its economy.[40] It has been Georgia's largest trading partner since 2007, and it ranks first among the countries that make the most direct investments in Georgia.

Türkiye has invested in economic projects, especially in the energy field, and cooperated with Georgia on security issues. Türkiye continued its economic cooperation with Georgia by investing in key sectors such as energy, infrastructure, and tourism. These efforts have not only supported the Georgian economy but also strengthened Georgia's ties with the West. Türkiye's decision to include Georgia in the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline project is an important element of Türkiye's foreign policy, and this project has made a significant contribution to Georgia's economic development and strengthened its independence. The BTC pipeline has enabled the transportation of oil from the Caspian Sea to Western markets via Türkiye, which has made the project strategically important in terms of energy security and regional development. The transit fees obtained through the territory of Georgia, where the pipeline passes, have been an important source of income for the Georgian economy.[41]

40 Zhiltsov, S. S., and E. M. Savicheva. "Regional Security in the South Caucasus: The Energy Factor." Post-Soviet Issues 8, no. 3 (November 30, 2021): 331–40. https://doi.org/10.24975/2313-8920-2021-8-3-331-340.

41 Giray Saynur Bozkurt, "Gürcistan'daki Etnik Çatışmalar Karşısında Türkiye Ve Rusya'nın Tutumu". Karadeniz Araştırmaları 19, sy. 19 (Eylül 2008): 1-30.

In addition, the infrastructure developments and direct investments realised within the scope of the project created employment and stimulated the local economy.

Relations between Türkiye and Georgia are at the level of a strategic partnership. In order to further develop relations between Türkiye and Georgia, the High-Level Strategic Cooperation Council (YDSK) mechanism was established, and the first YDSK meeting was held on 19 July 2016 in Ankara and the second YDSK meeting on 23 May 2017 in Tbilisi. Türkiye-Georgia-Azerbaijan and Türkiye-Georgia-Azerbaijan-Iran Trilateral and Quadrilateral meetings process are important mechanisms that contribute to regional stability, peace, and prosperity. The first summit of the Presidents of Türkiye-Georgia-Azerbaijan was held in Tbilisi on May 6, 2014. The Ninth Meeting of the Trilateral Ministers of Foreign Affairs was held in Baku on 19 February 2021. One of the most important issues in Türkiye-Georgia relations is the process of returning Meskhetian Turks to their homeland. Türkiye is following this issue closely and demands the removal of all obstacles to the return of Meskhetian Turks to their homeland.[42] The triple Turkish-Azerbaijani-Georgian tandem allowed Ankara to significantly expand its presence in the South Caucasus and influence the political and economic development of Azerbaijan and Georgia.[43]

As an active player in the Black Sea region, Türkiye has often played a role in efforts to de-escalate and mediate between the conflicting parties. Türkiye values regional stability and has often called for a peaceful resolution to the conflict. This is a part of Türkiye's foreign policy strategy in the Caucasus, which is shaped to promote regional stability and cooperation, ensure energy security, and at the same time protect the independence and sovereignty of both itself and its regional partners.

Since Georgia's independence, it has generally followed a Western-oriented foreign policy due to the problems it has with Russia and the need for political and economic support from Western countries. Georgia is distant to the CIS and does not respect the common security concept of the mentioned organisation. As a matter of fact, Georgia exited the CIS Joint Security System in April 1999.[44] Tbilisi attaches great importance to its relations with the USA, with the aim of balancing Russia's influence in the region while at the same time hoping that it can meet its economic expectations. Recently, as the

42 "Türkiye - Gürcistan Siyasi İlişkileri", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, https://www.mfa.gov.tr/turkiye-gurcistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa

43 Zhiltsov and Savicheva, "Regional Security in the South Caucasus: The Energy Factor.".

44 Halil Erdemir, "The Policies Around the BTC Pipeline". Alternatives: Turkish Journal of International Relations 8, no. 4 (October 2009): 20-44.

Caucasus has become the centre of the energy transportation network, it is seen that the USA is also approaching the region and, in this context, Georgia with an increasing interest.

Türkiye continues to follow a balancing policy aimed at maintaining good relations with Georgia and Russia, supporting regional stability, and respecting international law. Türkiye, which applied the provisions of the Montreux Convention at the time of the conflict, significantly limited the influence of the USA in this geopolitical region. Within the framework of the Montreux Treaty, the entry of a third actor that does not have a coast on the Black Sea into the relevant region was prevented. In this way, it prevented the USA from having warships in the Black Sea.

As an influential regional power and NATO member, Türkiye has taken a number of steps to contribute to the resolution of the Georgian-Ossetian conflict while considering the delicate balance of interests in the Black Sea region. First of all, Türkiye has increased its diplomatic efforts to develop dialogue and negotiation between the conflicting parties. It used its bilateral relations with both Georgia and Russia to promote peaceful resolution and advocated respect for Georgia's territorial integrity and the rights of people in the disputed regions.

Türkiye has also provided humanitarian assistance to the affected population in the region. This assistance has been crucial in meeting the immediate needs of people affected by conflict. Türkiye has used regional forums such as the Black Sea Economic Cooperation Organization (BSEC) to develop dialogue and cooperation in the region. These actions, while maintaining the delicate balance of interests in Türkiye's Black Sea region, prevented NATO's entry into the region, prevented the deepening of the crisis in the Black Sea region, and contributed to the end in a short time.

Both Russia and Türkiye confirmed their claims to actively participate in the formation of the security architecture in the South Caucasus, the leadership in the region, and the containment of extra-regional and Western powers. That was reflected in the development of the "Platform of Six States" "3 + 3".[45] Relations between the three regional powers (Russia, Türkiye, Iran), the drivers of this format are ambiguous, but regardless of the existing contradictions, there are common interests.

45 Alla Yu. Borzova, Elena M. Savicheva, Lina T. Kulumbegova. New aspects in relations between Türkiye and Russia (based on materials from German think tank), Postsovetskie issledovaniya = Post-Soviet Studies. 2022;8(5):861-871.

Conclusion

States experiencing a security dilemma in the international power struggle may be perceived as a threat by other states in the international system by following various policies and using tools to ensure their own security. Other countries that perceive the threat may also take up arms or pursue an aggressive policy against that state in order to ensure their own security.[46] The increasing activities of the EU and NATO both in the Black Sea region and in the regions adjacent to Russia and their efforts to settle in this region as actors have raised Moscow's security concerns. Russia's foreign policy, within the scope of the "immediate environment" doctrine aimed at ensuring its own security and maintaining its position in the region, uses pressure elements, including energy, that are actually part of a defensive policy and do not express an aggressive attitude. Russia only implements the military doctrine it has determined before when necessary in order to address security concerns.[47]

The 2008 conflict with Georgia appears to be an event that shows that Russia will not hesitate to use all means, including military elements, in order to protect its immediate surroundings. Within the scope of its developing relations with the West, Georgia entered into many economic projects with the EU and continued its modernization activities by collaborating with the USA and NATO in the military field. Russia was disturbed by the USA and NATO's involvement in its immediate environment and threatened its own economic investments. In this context, Georgia intervened militarily in Ossetia and Abkhazia in order to ensure its own border integrity, and thus becoming a member of NATO and the EU, and to become an economically independent state by providing energy security in the Black Sea Region. Russia, on the other hand, had to intervene in Georgia to defend the population of South Ossetia and to prevent Georgia from getting closer to the EU, the USA, and from joining NATO.[48]

In the 2008 Georgian-Ossetian crisis, Moscow achieved almost all of its strategic goals in a short time. In this process, Russia did not encounter any serious resistance or retaliation from the Western world, especially the USA and other Western states that support the pro-Western regime and government of Georgia. Russia, which succeeded in supporting its military success in a

46 Göktürk Tüysüzoğlu, "Savunmacı Realizm ve Saldırgan Realizm Bağlamında Karadeniz Havzası'ndaki Çatışma Gerçekliğinin Değerlendirilmesi", Avrasya Etüdleri, 44 (2), 2013: 57-85.

47 Tüysüzoğlu, "Savunmacı Realizm ve Saldırgan Realizm Bağlamında Karadeniz Havzası'ndaki Çatışma Gerçekliğinin Değerlendirilmesi".

48 Süleyman Erkan, "2008 Rusya-Gürcistan Savaşının Bölgesel Etkileri", Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal 4 (2015): 36-48.

short time with diplomatic moves, first declared a ceasefire. Then it ensured its legitimacy in the regions where it deployed its military units. These steps have helped to unify the situation in Russia-controlled areas and establish a status quo in the eyes of the international community. These moves were soon strengthened by the Russian Parliament's resolution recognising the independence of South Ossetia and the other separatist region of Abkhazia. This decision formalised Russia's role in the crisis and its influence in these regions.[49]

In this conflict, Türkiye blocked the entry of the EU and NATO into the Black Sea region by closing the Turkish Straits and indirectly supported Russia. This move of Türkiye played an important role in Russia's achievement of its strategic goals; it prevented non-riparian powers such as NATO or the USA from entering the Black Sea, allowing Russia to easily carry out its military operations in the region. This situation was decisive in ending the crisis before it deepened further. Thus, both countries reached their strategic priorities in terms of the security of the Black Sea and the regional balance and prevented the deepening of the crisis in the region.

In addition, Russia, which perceived the eastward expansion of the EU and NATO after the collapse of the Soviet Union as an intervention in its immediate surroundings, showed how serious it is as an actor in protecting its close environment with its policy in the face of the possibility of Georgia's entry into NATO.[50] During the Georgian intervention in 2008, Türkiye's implementation of the Montreux Convention, preventing the passage of warships from countries that do not have a coast to the Black Sea, gained even more significance when viewed from the point of view of the current Russia-Ukraine crisis. The role played by Türkiye in terms of the security of the Black Sea and the regional balance continues to maintain its strategic importance today.

Bibliography

Alaeddin Yalçınkaya, "Kafkasya da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğümden Küresel Kördüğüme", 2006, Ankara: Lalezar, s. 82-94.

Alexander Dugin, "Russia's Eurasian revenge", Algoritm, 2014, 265 p.

49 Senem Öztürk, "Jeopolitiğin Rusya Federasyonu'na Etkilerinin Kuzey Kafkasya-Gürcistan-Güney Osetya Çerçevesinde İncelenmesi". Güvenlik Stratejileri Dergisi 9, sy. 17 (Temmuz 2013): 201-42.

50 Julianne Smith, "La Relation Otan/Russie: Moment de Vérité Ou Déjà Vu ?" Politique étrangère Hiver, no. 4 (December 18, 2008): 759–73. https://doi.org/10.3917/pe.084.0759.

Ali Hasanov, “Jeopolitik” (A. Ağaoğlu & F. Şammedov, Çev.), Babı Ali Kültür., 2010, 132 s.

Alla Yu. Borzova, Elena M. Savicheva, Lina T. Kulumbegova. New aspects in relations between Türkiye and Russia (based on materials from German think tank), Postsovetskie issledovaniya = Post-Soviet Studies. 2022;8(5):861-871.

Danilov, D. “From Vancouver to Vladivostok: Crossroads of Security Common Space.” World Economy and International Relations, no. 12 (2012): 38–51. https://doi.org/10.20542/0131-2227-2012-12-38-51.

Dennis Sammut and Nikola Cvetkovski, “The Georgia-South Ossetia Conflict”, 1996, Verification Technology Information Centre: 1-32.

Elif Çakır, “Rusya-Gürcistan Krizi: Yerel Bir Çatısma, Küresel Yansımalar”, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları 4, no.7 (2009): 1-27.

Elnur Hasan Mikail, “Yeni Çarlar ve Rus Dış Politikası”, İstanbul, IQ Yayıncılık, 2007, 254 s.

Elşan İzzetgil, “Kafkasya’nın Jeopolitiği ve Rusya’nın Bölgeye Yönelik Stratejisi”, Gazi Üniversitesi Bölgesel Çalışmalar Dergisi, c.1, sy.1, Ankara 2016: 51- 85.

Esra Kızılbuğa, “Russian Involvement in The Abkhaz-Georgian Conflict”, Yüksek lisans tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2006, s. 54-60.

Giorgi Gogia, “Georgia-South Ossetia: a Prelude to war did economic assistance strengthen competing spoilers in Georgian-South Ossetian conflict?”, Central Asia and the Caucasus, 6 (60), 2009: 32-41.

Giray Saynur Bozkurt, “Gürcistan’daki Etnik Çatışmalar Karşısında Türkiye Ve Rusya’nın Tutumu”. Karadeniz Araştırmaları 19, sy. 19 (Eylül 2008): 1-30.

Gökhan Alptekin, “2008 Rusya-Gürcistan Savaşı Ve Savaş Sonrası Büyük Ve Bölgesel Güçlerin Tepki Ve Politikaları”. Rusya Araştırmaları Dergisi, sy. 6 (Aralık 2021): 110-30. https://doi.org/10.48068/rusad.1030621.

Gökhan Alptekin, “Rusya’nın Yakın Çevresini Koruma Politikası ve Soğuk Savaş İzlenimleri (2008 Rusya- Gürcistan Savaşı ve 2014 Ukrayna Krizi)”. R&S - Research Studies Anatolia Journal, 5(1), 2022: 164-204. https://doi.org/10.33723/rs.1034978

Göktürk Tüysüzoğlu, “Savunmacı Realizm ve Saldırgan Realizm Bağlamında Karadeniz Havzası’ndaki Çatışma Gerçekliğinin Değerlendirilmesi”, Avrasya Etüdleri, 44 (2), 2013: 57-85.

Halil Erdemir, “The Policies Around the BTC Pipeline”. Alternatives: Turkish Journal of International Relations 8, no. 4 (October 2009): 20-44.

Hansjörg Eiff, "The OSCE Mission to Georgia and the Status of South Ossetia", OSCE Yearbook 2008, Baden-Baden 2009: 35-43.

Hatice Dönmez, "Küreselleşmenin Rus Jeopolitik Düşüncesine Etkisi". Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 11, sy. 2 (Aralık 2022): 210-32. https://doi.org/10.47130/bitlissos.1191342.

Ivars Indans, "Relations of Russia and Georgia: Developments and Future Prospects", Baltic Security & Defence Review, Volume 9, 2007: 131-149.

Jim Nickol, "Russia-Geogia Conflict in August 2008: Context and Implications for U.S. Interests", CRS Report for Congress, 2008: 1-17.

Julianne Smith, "La Relation Otan/Russie: Moment de Vérité Ou Déjà Vu ?" Politique étrangère Hiver, no. 4 (December 18, 2008): 759–73. https://doi.org/10.3917/pe.084.0759.

Jyotsna Bakshi, "Russia's National Security Concepts and Doctrines: Continuity and Change", Strategic Analysis, A monthly Journal of IDSA, October 2000, Vol.XXVI, No. 7., https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/sa/sa_oct00baj01.html

Marietta König, "The Georgian-South Ossetian Conflict", OSCE Yearbook, Baden-Baden 2005: 237- 249.

Mustafa Keskin, "Yakin Çevre Doktrini Bağlamında Rus Dış Politikası: Ukrayna Müdahalesi", Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi , 3 (2), 2016: 45-62. https://doi.org/10.16954/bacad.15518

Mustafa Nail Alkan, "Almanya –Rusya İlişkileri Bağlamında Ukrayna Krizi", Karadeniz Araştırmaları 12, sy. 45 (Mart 2015): 89-103. https://doi.org/10.17782/ka.61778.

Osman Ercan ve Hakan Kolçak, "Konfederalizm Alternatifi: Gürcü-Oset Çatışmasının Çözümü İçin Yeni Anayasal Düzen". Uluslararası Hukuk Ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi 4, sy. 1 (Haziran 2022): 66-88.

Petrovich-Belkin, O., E. Savicheva, and A. Butorov. "Georgian Experience of Economic Modernization: Achievements and Failures." World Economy and International Relations 66, no. 8 (2022): 70–81. https://doi.org/10.20542/0131-2227-2022-66-8-70-81.

Sait Sönmez, "Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sy. 27 (Haziran 2015).

Selim Kurt, "Dugin'in Avrasyacılık Anlayışında Türkiye'nin Yeri", Güvenlik Stratejileri Dergisi, C.15, S.3 (2019): 440. 425-467.

Senem Öztürk, "Jeopolitiğin Rusya Federasyonu'na Etkilerinin Kuzey Kafkasya-Gürcistan-Güney Osetya Çerçevesinde İncelenmesi". Güvenlik Stratejileri Dergisi 9, sy. 17 (Temmuz 2013): 201-42.

Spetschinsky, Laetitia, and Irina V. Bolgova. "Post-Soviet or Post-Colonial? The Relations between Russia and Georgia after 1991." European Review of International Studies 1, no. 3 (2014): 110–22.

Stanislav M. Ivanov, "Problems of regional security in the South Caucasus", Russian Academy of Sciences IMEMO, 2018, https://www.imemo.ru/files/File/ru/events/2018/20072018/20072018-IV-TEZ-01.pdf

Süleyman Erkan, "2008 Rusya-Gürcistan Savaşının Bölgesel Etkileri", Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal 4 (2015): 36-48.

Süleyman Erkan, "Güney Osetya Sorunu Vee 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı." Journal of Turkish Studies 10, no. Volume 10 Issue 13 (January 1, 2015): 71–81. https://doi.org/10.7827/turkishstudies.8846.

Tracey German, "Abkhazia and South Ossetia: Collision of Georgian and Russian Interests", Research Programme Russia/ NIS, 2006: 1-17.

Valeri Modebadze, Fatih Mehmet Sayın ve Reha Yılmaz, "Sovyetler Birliği Dağıldıktan Sonra Gürcistan - Türkiye İlişkileri". Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 4, sy. 1 (Nisan 2014): 359-369.

Zakharov V., Areshev V. and Semerikova E., "Abkhazia and South Ossetia after recognition. Historical and modern context", 2010, 520 p.

Zhiltsov, S. S., and E. M. Savicheva. "Regional Security in the South Caucasus: The Energy Factor." Post-Soviet Issues 8, no. 3 (November 30, 2021): 331–40. https://doi.org/10.24975/2313-8920-2021-8-3-331-340.

Internet Resources

"Agreement on principles for resolving the Georgian-Ossetian conflict 1992", https://docs.cntd.ru/document/1902246

Decree of the President of the Russian Federation of November 2, 1993 No. 1833, "On the Basic Provisions of the Military Doctrine of the Russian Federation", http://www.kremlin.ru/acts/bank/4747

"How Russia and Georgia slipped into a new conflict", RBC, 25.06.2019, https://www.rbc.ru/newspaper/2019/06/26/5d11cfbd9a7947ada15501f6.

"Results of the five-day war", RIA News, https://ria.ru/20080814/150365840.html.

"Speech and discussion at the Munich Security Policy Conference", http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034

"Statement by the Russian Foreign Ministry", Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, 27.08.2008, https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1600343/

"Türkiye - Gürcistan Siyasi İlişkileri", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, https://www.mfa.gov.tr/turkiye-gurcistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa

Lübnan Direniş Tugayları'nın Sünni Kanadı: Fecr Güçleri

Özlem ACAR[*]

Geliş tarihi: 26/01/2024 ***Kabul tarihi:*** 12/02/2024

Atıf: Acar, Ö., "Lübnan Direniş Tugayları'nın Sünni Kanadı: Fecr Güçleri" Ortadoğu Etütleri, 16-1 (2024): 45-66

DOI: 10.47932/ortetut.1426078

Öz: Lübnan; 15 yıl süren bir iç savaşla, Suriye ve İsrail tarafından işgal edilmesiyle, maruz kaldığı Filistinli ve Suriyeli mültecilerin göçleriyle ve İran'ın bölgesel politikaları kapsamında en önemli konumda bulunan silahlı yapı olan Hizbullah'ın varlığıyla gündemde her zaman yer bulan Ortadoğu'nun en önemli ülkelerinden biridir. Ülkede neredeyse tüm siyasi yapılanmaların bir silahlı kanadı bulunmaktadır. Ulusal ordunun yeteri kadar güçlü olmadığı, iç güvenlik kurumlarının yönetiminin ise ülkenin idari sistemi kapsamında farklı dini yapılara tahsis edilmiş olması nedeniyle her bir farklı dini, mezhebi ve etnik yapı kendi milis gücünü kurma eğiliminde olmuştur. Ülkede faaliyet gösteren farklı etnik köken, din ve mezhebe bağlı gruplar yeni bir iç savaşa girmeyi göze alamasalar da zaman zaman küçük çaplı gerginlikler halk arasında endişe uyandırmaktadır. Lübnan'ın güney bölgeleri 1978 yılından bu yana defalarca İsrail işgaline maruz kalmıştır. Ağırlıklı olarak Şiilerin yaşadığı bu bölgeleri ve genel olarak ülkeyi dış tehditlere karşı koruma argümanıyla Hizbullah tarafından Lübnan Direniş Tugayları kurulmuştur. Bu yapı, bünyesinde farklı din ve mezheplere bağlı gruplar barındırmaktadır. Lübnan Direniş Tugayları bünyesindeki silahlı yapılar son olarak 7 Ekim 2023 tarihinde başlayan Hamas-İsrail çatışmaları esnasında İsrail'in Gazze'ye yönelik ablukasını hafifletebilmek argümanıyla Lübnan'ın güneyinden İsrail'e yönelik saldırılar gerçekleştirmişlerdir. Bu gruplardan Fecr Güçleri ile Hizbullah arasındaki görünürde İsrail'le mücadele temelli ortaklık arka planında her iki tarafa da fayda sağlayan bir iş birliğidir.

Anahtar Kelimeler: Hizbullah, Fecr Güçleri, Lübnan Direniş Tugayları

[*] Özlem Acar: Doktora Öğrencisi, Polis Akademisi-TR, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü E-mail: ozlemacar@msn.com ORCID: 0000-0002-7577-6431

The Sunni Wing of the Lebanese Resistance Brigades: Fajr Forces

Özlem ACAR*

Received: 26/01/2024 ***Accepted:*** 12/02/2024

Citation: Acar, Ö., "The Sunni Wing of the Lebanese Resistance Brigades: Fajr Forces" Middle Eastern Studies, 16-1 (2024): 45-66

DOI: 10.47932/ortetut.1426078

Abstract: Lebanon is one of the most important countries in the Middle East, which has always been on the agenda due to a 15-year civil war, its occupation by Syria and Israel, the exodus of Palestinian and Syrian refugees, and the presence of Hezbollah, the armed structure that is in the most important position within Iran's regional policies. Almost every political organization in the country has an armed wing. Since the National Army is not strong enough and the management of internal security institutions is allocated to different religious structures within the administrative system of the country, each different religious, sectarian, and ethnic structure has tended to establish its own militia. Although groups of different ethnicities, religions, and sects in the country cannot afford a new civil war, small-scale tensions arouse concern among the population from time to time. The southern regions of Lebanon have been repeatedly subjected to Israeli occupation since 1978. The Lebanese Resistance Brigades were established by Hezbollah with the argument of protecting these predominantly Shiite areas and the country in general against external threats. This structure includes groups of different religions and sects. Most recently, during the Hamas-Israel conflict that began on October 7, 2023, armed formations within the Lebanese Resistance Brigades carried out attacks against Israel from the South of Lebanon with the argument of easing the Israeli blockade of Gaza.The apparent partnership between the Fajr Forces and Hezbollah, ostensibly based on the fight against Israel, is a mutually beneficial cooperation in the background.

Keywords: Hezbollah, Fajr Forces, Lebanese Resistance Brigades.

* Özlem Acar: Ph.D. Student, Police Academy-TR, Institute of Security Sciences Email: ozlemacar@msn.com ORCID: 0000-0002-7577-6431

الجناح السني لكتائب المقاومة اللبنانية: قوات الفجر

أوزلم أجار *

تاريخ الاستلام: 2024/01/26 **تاريخ القبول:** 2024/02/12

اقتباس: أجار، أ.، «الجناح السني لكتائب المقاومة اللبنانية: قوات الفجر»، دراسات الشرق الأوسط، 1-16 (2024):45-66

معرف الغرض الرقمي :10.47932/ortetut.1426078

الملخص

يعتبر لبنان أحد أهم دول الشرق الأوسط التي واصلت البقاء على واجهة الأحداث، وذلك من خلال الحرب الأهلية التي استمرت ٥١ عاما، واحتلالها من سوريا وإسرائيل، وهجرة اللاجئين الفلسطينيين والسوريين إلى هذا البلد خلال السنوات الماضية، ووجود حزب الله، ذلك الكيان المسلح الذي يحتل الموقع الأهم في نطاق سياسات إيران الإقليمية. ويمكننا القول إن جميع الكيانات السياسية تقريبا في لبنان لديها أجنحة مسلحة. ونظرا لأن الجيش اللبناني الوطني ليس قويا بما فيه الكفاية وأن إدارات مؤسسات الأمن الداخلي في البلد تتبع لكيانات دينية وطائفية وقومية مختلفة طبقاً لعرف المحاصصة السياسية في سياق النظام الإداري للدولة، فقد اتجه كل هيكل ديني وطائفي وعرقي مختلف إلى تأسيس ميليشيا خاصة به. وعلى الرغم من أن المجموعات ذات الأصول العرقية والدينية والطائفية المختلفة النشطة في البلاد لا ترغب في الدخول في حرب أهلية جديدة، إلا أن التوترات صغيرة النطاق من وقت لآخر تسبب القلق بين الناس. لقد تعرضت المناطق الجنوبية في لبنان للاحتلال الإسرائيلي عدة مرات منذ عام ٨٧٩١. ولهذا السبب أسس حزب الله كتائب المقاومة اللبنانية من أجل حماية هذه المناطق التي يعيش فيها أغلبية شيعية، وحماية باقي مناطق البلاد بشكل عام، ضد التهديدات الخارجية. وتضم هذه الكتائب مجموعات تابعة لديانات وطوائف مختلفة. وبعد اندلاع الحرب بين حماس وإسرائيل في ٧ أكتوبر/ تشرين ٣٢٠٢، قامت هذه المجموعات المسلحة داخل كتائب المقاومة اللبنانية بتنفيذ عدد من الهجمات ضد إسرائيل انطلاقا من جنوب لبنان، من أجل تخفيف الحصار الإسرائيلي على قطاع غزة. هذا التعاون بين قوات الفجر (السنية) إحدى هذه المجموعات وحزب الله والذي يعتمد بالشكل الظاهري على شراكة تقوم على القتال ضد إسرائيل، يحقق في نفس الوقت فائدة للطرفين.

الكلمات المفتاحية: حزب الله، قوات الفجر، كتائب المقاومة اللبنانية

* أوزلم أجار: طالبة دكتوراه، أكاديمية الشرطة-تركيا، معهد العلوم الأمنية E-mail: ozlemacar@msn.com
رقم أوركيد: 0000-0002-7577-6431

Giriş

Filistin direnişi için mücadele veren Hamas'ın (İslamî Direniş Hareketi) silahlı kanadı tarafından 7 Ekim'de gerçekleştirilen ve Gazze sınırındaki İsrail kasabalarını hedef alan "Aksa Tufanı" saldırısı, İsrail'in 8 Ekim'de Gazze'ye yönelik son derece orantısız karşı operasyonuna yol açmıştır. Gazze'de çatışmaların devam ettiği mevcut dönemde Lübnan sınırında da İsrail ve Lübnan Hizbullah'ı arasında karşılıklı saldırılar gerçekleşmektedir. İsrail'in Lübnan'ın güneyini işgal ettiği 2006 yılında yaşanan savaşta büyük başarı gösteren ve İsrail'in Lübnan'dan geri çekilmesine yol açan Hizbullah için Filistin Davası her fırsatta öne çıkarılan bir konu olmuştur. Günümüzde İran'ın Ortadoğu'daki en güçlü ve etkili vekil aktörü olan Hizbullah, parçası olduğu Direniş Güçleri'nin "İsrail'in yok olması" hayalini de paylaşmaktadır.

Ancak 8 Ekim'den itibaren başlayan ve hiç kimse tarafından tahmin edilmeyen ölçüde yıkıma ve can kaybına yol açan İsrail'in Gazze'ye yönelik saldırıları karşısında Hizbullah kendisinden beklenen ve özellikle Lübnan halkının endişe duyduğu tepkiyi göstermemiştir. Lübnan halkı yıllardır yaşadığı ekonomik kriz ortamında Hizbullah'ın ülkeyi İsrail ile bir savaşa sokmasından endişe duyarken[1] Hizbullah 2006 yılından beri süregelen kontrollü gerginlik politikası ve mütekabiliyet ilkeleri kapsamında İsrail'e yönelik eylemler gerçekleştirmiştir. Hizbullah bu çerçevede Lübnan'ın güneyindeki Mavi Hat çevresinde sivilleri hedef almaktan kaçınmak suretiyle İsrail karakollarına ve iletişim şebekelerine zarar verecek -özellikle Şebaa Çiftliklerine yönelik- saldırılar düzenlemiştir. Hizbullah'ın bu eylemlerine İsrail de benzer bir tepki göstermiş ancak aralarında sivillerin, gazetecilerin ve Hizbullah milislerinin olduğu can kayıplarına sebebiyet vermiştir.

Lübnan'ın güneyinden İsrail'e yönelik nokta saldırıların sürdüğü bu dönemde Hizbullah dışında yine Hizbullah'ın liderlik ettiği Lübnan Direniş Güçleri isimli çatı yapılanmaya bağlı gruplar da İsrail'e yönelik eylemler sergilemişlerdir. Bu gruplar arasında Hamas'a bağlı İzzettin Kasım Tugayları ve İslami Cihat'a bağlı Kudüs Tugayları gibi Filistinli grupların yanı sıra Sünni mezhebine bağlı Müslüman Kardeşler'in Lübnan'da 1964 yılında kurulan kolu İslami Cemaat'in silahlı uzantısı Fecr Güçleri de yer almaktadır. Bununla birlikte Lübnan Direniş Güçleri çatısı altında Güney Lübnan'da İsrail'e yönelik eylemler sergilediği sayılan bu grupların üstlendikleri eylemlerini Hizbullah'ın bilgisi izni ve kontrolü dışında gerçekleştirmesi mümkün görülmemektedir.

1 Sam Halpern, One in Three in Lebanon Favor War with Israel-Poll, *The Jerusalem Post*, 31 Ekim 2023.

Lübnan Direniş Güçleri çatısı altında faaliyet gösteren bu gruplardan Hizbullah'ın Şii mezhebine Fecr Güçleri'nin ise Sünni mezhebine bağlı olmalarına karşın bu iki yapı mezhepsel farklılıklarını bir kenara bırakarak İsrail'e karşı geçmişte ve günümüzde birlikte hareket etmektedirler. Hâlbuki bu iki grubun izledikleri çizgi takip edildiğinde pek çok konuda farklı platformlarda bulundukları izlenmektedir. Bu aşamada iki farklı mezhebe ve çizgiye sahip bu iki grup neden iş birliği geliştirmektedir sorusunu sormak mümkündür. Bu grupların geliştirdikleri iş birliğini tanımlamak ve açıklayabilmek için uluslararası ilişkiler alanında geliştirilen farklı teorilerden faydalanmak mümkündür. Bu kapsamda çalışmanın sıradaki bölümünde bahse konu iki grubun ilişkisini tanımlayabileceği düşünülen "Dengeleme, Peşine Takılma ve Omnibalancing (Çoklu Dengeleme) Teorileri" ele alınmıştır. Tek bir yaklaşımın ele alınmamasının başlıca sebebi ise Ortadoğu coğrafyasında hüküm süren devletlerin ve devletleri sarsan silahlı yapıların pek çok farklı motivasyon ile iş birlikleri geliştirmesi nedeni ile ortaya çıkan süreçlerin tek bir teoriye indirgenmesinin mümkün olmamasıdır.

Sonraki aşamada Hizbullah, Lübnan Direniş Tugayları ve Fecr Güçleri'nin kuruluşundan bugüne kısa tarihçeleri ve Lübnan'daki önemli gerginliklerde sergiledikleri konumları sunulmuştur. Son bölümde ise bahsi geçen teoriler çerçevesinde Hizbullah ve Fecr Güçleri iş birliği tanımlanmıştır. Çalışma; İsrail'in Lübnan'a yönelik gerçekleştirdiği 1978 yılındaki ilk işgalinden günümüze kadar süren bir zaman aralığını kapsamaktadır. Son olarak bu çalışmada uluslararası ilişkiler literatüründen faydalanılmış olmakla birlikte literatürde ana aktör olarak devletin ele alındığı çalışmalara sıklıkla rastlanırken silahlı gruplar arası iş birliklerine yönelik çalışmaların son yıllarda ortaya konduğu görülmüştür. Çalışmanın sonraki bölümleri ise yaşanan tarihi gelişmeleri aktaran haberler ve düşünce kuruluşları tarafından hazırlanan raporların Lübnan'a ilişkin gözlemlerle harmanlanması sonucu şekillenmiştir. Bu çalışmanın ilk bölümünde Hizbullah, Lübnan Direniş Tugayları ve Fecr Güçleri'nin kuruluşlarından itibaren Lübnan'ın güvenlik alanındaki konumları ele alınmaktadır. Akabinde Lübnan'da devlet dışı aktörlerin oluşumuna ve birbirleri arasındaki ilişkilere süreç analizi olarak yer verilmektedir. Son olarak ise teorik bir çerçeve ile Hizbullah ve Fecr Güçleri arasındaki iş birliği değerlendirilmektedir.

Lübnan'da Devlet Dışı Silahlı Aktörlerin Rolü

Lübnan güce sahip olmanın var olmak, silahlı güce sahip olmanın ise ayakta kalmak anlamına geldiği bir Ortadoğu ülkesidir. Lübnan uzun yıllar boyunca Suriye ve İsrail'in işgallerinin yanısıra Filistinlilerin ve Suriyelilerin göçlerine maruz kalmıştır. 1975-1990 yılları arasında yaşanan iç savaş ülkede

salt siyasetin yeterli olmadığı ve neredeyse her siyasi yapının silahlı bir uzantı kurduğu düzenin yerleşmesine sebep olmuştur. Günümüzde bu yapılardan en güçlüsü İran kontrolünde hareket eden Hizbullah'dır.

Hizbullah

Lübnan Şiileri uzun yıllar boyunca ülkenin fakir ve ezilen kesimi olarak yaşamışlardır. Bu sosyal konumları örgütlenmelerinin ilk döneminde 1974 yılında kurulan Yoksunlar Hareketi'nin (Hareket el-Mahrumiyn) isimlendirilmesinde vurgulanmıştır. Aslen Lübnanlı olan İmam Musa Sadr dini eğitimini İran'da tamamlayarak Lübnan'a dönmesinin ardından 1969'da Yüksek Şii İslam Konseyi'ni kurmuştur. Bu gelişme Lübnan Şiilerinin bir siyasi hareket olarak örgütlenmeye başlamalarına yol açmıştır. Lübnanlı Şiilerin ilk silahlı teşkilatlanmalarını ise 1975'te Yoksunlar Hareketi'nin askerî kanadı olarak organize edilen Emel Hareketi (AMAL/Afwaj el-Muqawamat el-Lubnaniyya/ Lübnan Direniş Tugayları) oluşturmaktadır.[2]

Lübnan, İsrail'in 1948 yılında kurulmasının ardından Filistinlilerin yoğun göçüne maruz kalmıştır. Bu dönemden itibaren Filistin'in özgürlük mücadelesi için kurulan örgütlenmelerin merkezi de Lübnan olmuştur. Ayrıca 1978 ve 1982 yıllarında İsrail'den Lübnan'a kaçan Filistinlilerin ülkenin güneyini üs olarak kullandığı gerekçesiyle İsrail tarafından işgal edilmiştir. Bu işgallerde özellikle Şiilerin yaşadığı güney bölgelerin hasar görmesi nedeniyle Şiiler arasında İsrail'e karşı verilen mücadelenin yetersiz kaldığı düşüncesi ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu düşünce de 1982'de yaşanan işgalin ardından Hizbullah'ın temellerinin atılmasıyla eyleme dönüşmüştür. "Allah'ın Partisi" anlamına gelen Hizbullah, İran İslam Devrimi'nden ilham alarak ilk dönemlerinde Lübnan'da bir İslam Devleti kurmayı hedeflemiştir. Öte yandan Hizbullah kuruluşundan itibaren İran'ın velayet-i fakih kurumuna bağlılığını ortaya koymuştur. Bu sebeple İran'dan Lübnan'a uzanan "Direniş Ekseni"[3] adı verilen hattın en ucunda yer alan Hizbullah, İran'dan aldığı maddi, askerî ve taktik/eğitim destekleri ile bölgedeki en güçlü yapılardan biri hâline gelmiştir. Hizbullah, Lübnan politikasında siyasi kanadı, güvenlik alanında da askerî kanadı ile en etkili aktördür.

Faaliyetlerine 1982'de başlamış olsa da Hizbullah'ın resmi olarak ilanı 1985'te yayımlanan manifestosuna dayanmaktadır.[4] Bu manifestoda, Hizbul-

2 Naim Kasım, *Hizbullah Bir Hareketin Anlatılmamış Öyküsü,* İstanbul, Karma Yayınları, 2007, s. 17.

3 Direniş Ekseni (Axis of Resistance), İran'dan başlayarak Suriye, Lübnan Hizbullahı ve bazı Filistinli grupları içeren bir tanımlamadır. Batı'nın, özellikle ABD'nin ve İsrail'in bölgesel politikalarına karşı direniş ve Suudi Arabistan, Mısır ve Ürdün'ün etkisine karşı koyma anlayışını içermektedir.

4 A. Nizar Hamzeh, "Islamism in Lebanon a Guide to the Groups", *Middle East Quarterly*, Eylül 1997, s. 47-53.

lah'ın İran dini liderliğine bağlılığı vurgulanmış, hedefteki düşman olarak da İsrail belirlenmiştir. Bu dönemden itibaren Hizbullah'ın silahlı eylemlerinin ve siyasi söylemlerinin temelinde her zaman İsrail ile mücadele yani "Direniş" öncelikli olmuştur. Lübnan'ı dış tehditlerden özellikle de defalarca topraklarına saldıran İsrail'den korumak görevi Lübnan Ordusuna ait olmakla birlikte Hizbullah, varlık sebebini Lübnan'ı korumak olarak ortaya koymuştur. Bu kapsamda İsrail ile birçok kez silahlı çatışmaya girmiştir.

İsrail, 1982 yılında Filistin Kurtuluş Örgütünün (FKÖ) Lübnan'da yapılanmasını gerekçe göstererek Lübnan'ı işgal etmiştir. Bu süreçte bölgede yaşayan Şiiler maruz kaldıkları baskılar nedeni ile yaşam alanlarını terk ederek Beyrut'un güneyine yerleşmişlerdir. Her ne kadar 1985'te İsrail'in FKÖ konusundaki talepleri karşılanarak liderleri ülke dışına çıkarılsa da Lübnan'ın güney bölgeleri 2000 yılına kadar İsrail Ordusu ve uzantısı Güney Lübnan Ordusunun kontrolünde olmuştur. İsrail 2000 yılında ülkeden çekilmesine rağmen Hizbullah hâlen Şebba Çiftlikleri ile Gajar ve Kefar Şuba köylerinin İsrail tarafından boşaltmaması nedeniyle savaşı sonlanmamış olarak kabul etmektedir. Ülkedeki tüm silahlı yapıların iç savaşın ardından imzalanan Taif Anlaşması'yla silahsızlandırılmasına karşın Hizbullah, İsrail ile mücadele argümanıyla silahlarını teslim etmemiştir.[5]

2006 yılına gelindiğinde Hizbullah'a bağlı milisler sınır bölgesinde sekiz İsrail askerinin ölümüne yol açan ve iki askerin de esir alındığı bir saldırı gerçekleştirmiştir. Bunun üzerine İsrail tarafından başlatılan saldırılar ve işgal 33 gün sürmüştür. Lübnan'da "Temmuz Savaşı" olarak isimlendirilen bu savaşta Hizbullah, kendisinden beklenenin ötesinde bir başarı göstermiş ve İsrail'in ülkeden çekilmesini sağlamıştır.

Bu savaş döneminde İsrail ile mücadelesiyle Lübnan'daki neredeyse tüm tarafların desteğini sağlayan Hizbullah ayrıca Arap ve Müslüman ülkelerde de önemli ölçüde sempati kazanmıştır. Ancak Hizbullah'ın 2005 yılında ülkenin başbakanı Gelecek Hareketi'nin lideri Sünni mezhebine bağlı Refik Hariri'nin bir suikast sonucu öldürülmesinde payının olduğu yönündeki hâkim düşünce[6]

5 Özlem Acar, "Kuruluşundan Bugüne Lübnan Hizbullah'ı: Lübnan'a Verdikleri ve Lübnan'dan Aldıkları", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 25, no. 1, Haziran 2023 s. 72.

6 2005 yılında Lübnan'ın eski Başbakanı Refik Hariri'nin suikastı, ülke tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu olayı araştırmak amacıyla "Lübnan Özel Mahkemesi" kurulmuş ve Ağustos 2020'de Hizbullah mensubu dört kişinin suikastla doğrudan ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Hizbullah Genel Sekreteri Hasan Nasrallah, bu kişilerin teslim edilmeyeceğini ve bu kişileri almaya çalışacak herhangi bir girişimi engelleyeceklerini açıklamıştır. Detaylar için bk: Jeremy Bowen, "Rafik Hariri Tribunal: Guilty Verdict Over Assassination Of Lebanon Ex-PM", *BBC News*, 18 Ağustos 2020. Suikastın ardında Suriye ve Hizbullah iş birliği olduğunu savunan ve Refik Hariri'nin oğlu Saad Hariri'nin liderliğindeki, Lübnan Sünnilerinin büyük bir bölümünü kapsayan Gelecek Hareketi ile Hristiyan lider Samir Geagea'nın liderliğindeki Lübnanlı Kuvvetler, 14 Mart Hareketi'ni oluşturarak Suriye karşıtı gösteriler düzenlemişlerdir. Bu hareketin karşısında ise Hizbullah, Emel Hareketi ve Hristiyan Hür Vatanperver

Sünniler arasında tepkilere sebep olurken 2008 yılında Beyrut'u kısmen işgal edip Rafik Hariri'nin oğlu ve Gelecek Hareketi'nin o dönemdeki lideri Saad Hariri'nin evini kuşatarak gözdağı vermesinin[7] ardından ülke içinde Sünni-Şii gerilimi artış göstermiştir. Öte yandan Hizbullah 2011 yılında başlayan Suriye iç savaşında Esad Rejimi'nin destekçisi olmuş, Suriye'de selefi gruplara ve Suriye muhalefetine karşı çatışmalara katılmış bu esnada da çok sayıda Sünni Müslümanın ölümüne yol açmıştır. Bu gelişme sonrasında Arap ve Müslüman ülkelerin Hizbullah'a verdiği destek büyük ölçüde sonlanmıştır. Ancak Suriye'ye desteği Hizbullah'a İran'ın vazgeçilmez ve en önemli vekil aktörü olma fırsatına yol açmıştır.

Öte yandan Lübnan'ın kuzeyinde bulunan Arsal'da, Ağustos 2014'ten itibaren el Nusra-Irak ve Şam İslam Devleti (IŞİD) yanlısı unsurlar sızma girişimlerinde bulunmuştur.[8] Hizbullah'ın bu eylemlere hızlı bir şekilde müdahale ederek önlemesi ayrıca Temmuz 2017'de, Lübnan Ordusuyla iş birliği hâlinde Arsal Savaşı'nı gerçekleştirmesi, özellikle Müslüman olmayan gruplar arasında Hizbullah'ın ülkeyi sadece İsrail'e karşı değil tüm dış tehditlere karşı koruduğu algısına yol açmıştır. Bu gelişmeler yine de Hizbullah'ın Suriye'deki faaliyetlerinin Lübnan içinde sebep olduğu ve günümüze dek uzanan mezhepsel gerginlikleri ortadan kaldırmamıştır. Hizbullah'ın, Suriye'deki gelişmelere yoğunlaşması ve Nusra Cephesi ile IŞİD gibi radikal unsurlara karşı artan endişeler, Lübnanlıları mevcut alternatiflerin yetersizliğinde güvenlik garantörü aramaya itmektedir. Bu bağlamda, Lübnan Ordusu ve genel güvenlik yapısının zayıflığı, birçok Lübnanlı için Hizbullah'ı Lübnan'a yönelik olası saldırılarda tek güvenilir caydırıcı güç olarak konumlandırmaktadır.[9]

Hareketi tarafından oluşturulan, Suriye yanlısı 8 Mart Hareketi bulunmaktadır. Şubat 2005'te Refik Hariri suikastından sorumlu tutulan Suriye, artan iç ve dış baskılara dayanamayarak Lübnan topraklarından çekilmek zorunda kalmıştır. Sedir Devrimi olarak anılan bu olaylar hakkında bk: Ersun N. Kurtuluş, "The Cedar Revolution: Lebanese Independence and the Question of Collective SelfDetermination", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Ağustos 2009, C. 36-2, s.195-214. Buna karşın Lübnan İç Güvenlik Kuvvetleri İstihbaratının başında 2005-2014 yılları arasında görev yapan Wisam el-Hassan da dâhil olmak üzere, Suriye karşıtı önemli Sünni figürlere yönelik suikastlar düzenlenmiştir. Söz konusu cinayetlere ilişkin derinlemesine bir çalışma için bk: Are Knudsen "Acquiescence to Assassinations in Post-Civil War Lebanon?", *Mediterranean Politics*, c. 15/1 s.1-23.

7 2006 yılından sonra ABD ve İsrail, Lübnan'daki savaşta bekledikleri sonuçları elde edemeyince, ülkedeki müttefiklerine desteği artırmıştır. 5 Mayıs 2008'de toplanan Fuad Sinyora Hükûmeti, Hizbullah'ın telekomünikasyon ağını yasa dışı ilan edip Beyrut Uluslararası Havalimanının Şii güvenlik şefi General Vefik Şukayr'ı görevden alınca, ülkede gerginlik tırmanmıştır. Hizbullah lideri Hasan Nasrallah'ın hükûmetin bu kararlarına karşı yaptığı sert açıklama sonrasında, Hizbullah birlikleri sokak çatışmalarına başlamıştır. Lübnan Ordusunun müdahale etmediği bu çatışmalar sonucunda Hizbullah milisleri kısa sürede Batı Beyrut'u ele geçirip Sünni lider Saad Hariri'nin evini abluka altına almıştır. Bu olaylar, Lübnan iç siyasetindeki kutuplaşmayı daha da derinleştirmiştir.

8 24 Ağustos 2014'te Lübnan Ordusunun 30 askeri IŞİD tarafından Arsal'da kaçırılmış, ilk olarak bu askerlerin 5'i infaz edilmiş, akabinde 16'sı esir takasında Lübnan'a teslim edilmiş, son 9 askerin cesetleri ise 3 yıl sonra bulunmuştur.

9 Chris Zambelis, "Hizb Allah's Lebanese Resistance Brigades", *CTC Sentinel 7*, no:11, Kasım/Aralık 2014.

Lübnan Direniş Tugayları

1991 yılında Hizbullah, Lübnan'da etki alanını genişletmek ve Hristiyan ve Sünni topluluklardan destek kazanmak amacıyla, İsrail'e karşı direniş sağlama argümanıyla bir açılım başlatmıştır. Bu dönemde Hristiyan partilerin de katılımıyla gerçekleştirilen günlük toplantılarda önemli destek kazanan grup, Hizbullah lideri Hasan Nasrallah'ın oğlu Hadi Nasrallah'ın 1997'de İsrail tarafından öldürülmesinin[10] ardından İsrail başta olmak üzere Lübnan'a yönelik tehditlerle mücadele etmek amacıyla Lübnan Direniş Tugaylarını (Saraya al-Muqawama-Resistance Brigades) kurmuştur. Ancak Tugaylar ilk eylemlerini 14 Mart 1998 tarihinde gerçekleştirmiştir.[11]

Yapılanmanın lokomotif gücü olması nedeniyle Hizbullah, Direniş Tugayları bünyesindeki diğer grupların askerî eğitim, teçhizat ve donanımlarını İran'ın yönlendirmeleri kapsamında sağlanmakta ve bu grupları finanse etmektedir. Bununla birlikte tugaya katılacak üyeler, Lübnanlılık bilincine dayalı bir birlik içinde sadece Şiiler değil Sünni, Hristiyan ve Dürzilerden oluşan alt birimlerde faaliyet göstermektedir. Ancak bu üyeler genellikle Şii olmayan ya da Şii olsalar da veya başka dine veya mezhebe mensubiyetleri bulunsa da inançlarına aşırı bağlılık göstermeyen kişilerdir.[12] Bu tugaylara katılan Lübnanlılar, Hizbullah milisleri ile benzer silahlı eğitim alırken doktriner eğitim almamaktadırlar.[13] Tugaya katılımda önemli olan koşulları arasında gerekli olan fiziksel ve psikolojik yeterliliklere sahip olmak ve İsrail veya onunla bağlantılı yapılanmalarla ilişkisinin olmaması yer almaktadır.[14] Hizbullah'a bağlı olan Şiiler dini doktriner eğitim görüp sosyal faaliyetlerde görevlendirilip gerekli durumlarda silahaltına alınırken Şii olsa dahi Hizbullah'a bağlı olmayan kişiler ile diğer dinlere ve mezheplere bağlı olanlar için bu seçenek mümkün değildir. Bu durumda Lübnan Ordusu askeri ya da Hizbullah mensubu olmayan Lübnanlılar isteseler dahi çatışmalara katılamamaktadırlar.

Direniş Tugaylarının faaliyetleri, Hizbullah'ın farklı dini ve mezhepsel grupları birleştirmek amacıyla yürüttüğü çabaların bir parçasıdır. Bu yapı, Hizbullah'a katılmak istemeyen veya katılamayan farklı dini ve mezhepsel gruplara alternatif bir katılım yolu sunmaktadır. Böylece Direniş Tugayları birden fazla işlev görmektedir. Bir taraftan yapılanmaya katılım gösterenler

10 Jeanine Jaklh, "Who Are the 'Resistance Brigades,' the Hezbollah-allied Sunni militia?", *L'Orient Today*, 30 Kasım 2023.

11 Long Live Saraya, *Archive Al Manar Tv*, 15 Mart 2011.

12 Alessandria Masi, "Christian, Sunni And Shia: Meet Hezbollah's Non-Denominational Military Branch Defending Lebanon, Fighting In Syria", *International Business Times*, 11 Nisan 2015.

13 Masi, a.g.e.

14 Saraya, a.g.e.

"vatan savunması"nda rol alma prestijine sahip olabilmektedir. Diğer taraftan Hizbullah ülke savunması söylemi ile farklı dini ve mezhep grupları Direniş Tugaylarının bünyesine katıp hem direnişin sadece Şiilerin düşünsel ve eylemsel faaliyeti olmadığını ortaya koymakta hem de ülke savunmasında Hizbullah'a katılmak isteyip dini mezhepsel gerekçelerle katılamayan diğer gruplara imkân sağlamaktadır.

Öte yandan 2014-2017 yılları arasında, radikal unsurların yarattığı tehdit nedeniyle Direniş Tugaylarına katılım önemli ölçüde artmıştır. Bunun nedeni bu dönemde Lübnan'ın Sünni yoğun bölgeleri olan Trablus ve Sayda şehirlerinde selefi gruplarla çatışmalar yaşanması, Beyrut'ta Şiilerin yoğun olduğu bölgelerde ise bombalı saldırılarda artış olmasıdır.[15] Ancak Hizbullah liderliğinde Direniş Tugayları ve Lübnan Ordusunun katılımı ile başta Arsal olmak üzere tehdit altındaki alanlarda yapılan operasyonlar neticesinde terörist unsurların ve ailelerinin Suriye'ye çekilmeleriyle Hizbullah, Lübnan'ın kurtarıcısı olarak kamuoyunda takdir toplamış ve "Ordu-Ulus-Direniş" söylemi gündemde önemli bir yer edinmiştir[16].

Söz konusu tugaylar içerisinde, Filistinli gruplar[17], Müslüman Kardeşlerin Lübnan kolu İslami Cemaat'in silahlı kanadı Fecr Güçleri, Hizbullah'ın siyasi ortağı olan Hristiyan Hür Vatanperver Hareketinin silahlı yapılanmasının yanı sıra Suriye Sosyalist Ulusal Partisi gibi İslamcı, laik, milliyetçi, sosyalist ve sol ideolojilerden oluşan geniş bir yelpazeden görüş ve inançlara sahip yapılar yer almaktadır[18]. Hizbullah'ın Suriye'deki gelişmelere odaklanması ve Nusra Cephesi ile Irak ve Şam İslam Devleti gibi terör oluşumlarına yönelik artan endişeler, Lübnanlıları güvenlik garantörü arayışına itmektedir. Lübnan'ın zayıf güvenlik yapısı, birçok Lübnanlının Hizbullah'ı şiddet olaylarına karşı güvenilir bir caydırıcı unsur olarak görmesine yol açmaktadır. Direniş Tugayları ise farklı ideolojilere ve dini bağlılıklara sahip olmalarına rağmen direniş çatısı altında Lübnanlılık bilinciyle birleşen grupların Lübnan'a yönelik bir saldırı karşısında mezhepsel ve dini ayrışmaları geri plana atmalarını sağlamaktadır. Bu çerçevede 7 Ekim 2023'ten itibaren süregelen çatışmalarda, Hizbullah, Filistinli gruplar ve Fecr Güçleri; İsrail'e yönelik eylemler gerçekleştirdiklerini açıklamışlardır.[19]

---

15 Lina Sinjab, "Beirut Attacks: Suicide Bombers Kill Dozens in Shia Suburb", *BBC News*, 12 Kasım 2015.

16 Lina Khatip, June 2021, "How Hezbollah Holds Sway Over The Lebanese State" *Chatham House Research Paper*, Haziran 2021.

17 Hugh Macleod, "Lebanon's Militant Hezbollah Forging New Ties", *SFGate*, 1 Kasım 2007.

18 Chris Zambelis, "Assad's Hurricane: A Profile of the Paramilitary Wing of the Syrian Social Nationalist Party", *The Jamestown Foundation*, 20 Mart 2014.

19 Yusuf Diyab, "Hizbullah'a sadık örgütler Güney Lübnan Cephesi'ne katılmaya hazırlanıyor", *Şarkul Avsat,* 31 Ekim 2023.

Fecr Güçleri

Müslüman Kardeşler'in Lübnan kolu olan İslami Cemaat, Lübnan'da 1964 yılında kurulmuştur[20]. Sayda, Batı Beyrut ve Trablus'ta örgütlenme gerçekleştiren yapının önde gelen isimlerinden olan Fethi Yakan[21], 1982 yılındaki İsrail işgali ile mücadele amacıyla Trablusta el-Mücahidin, Sayda'da ise Fecr Güçleri'ni kurmuştur[22]. Fecr Güçleri, Sayda'nın işgalden kurtarılması amacıyla henüz Hizbullah oluşmadan önce kurulan bir yapılanmadır.[23] Lübnanlılık kimliğini ve Lübnan'ın İsrail tehdidinden korunmasını ön plana alan yapılanma başlangıçta kendi başına daha sonraları ise Güney Lübnan'da kuruluş dönemlerinden itibaren Hizbullah ile birlikte İsrail'e karşı yapılan saldırılara katılmıştır. Bu kapsamda 1978'deki, 1982-2000 yılları arasındaki, 2006 yılındaki işgallerde aktif olarak faaliyet gösteren Fecr Güçleri, son olarak da 7 Ekim 2023'deki Hamas saldırılarının ardından Gazze'deki Filistinlilere destek olmak ve Lübnan'ı olası bir saldırıya karşı korumak amacıyla Güney Lübnan'dan İsrail'e yönelik roketli saldırılar yapmıştır.[24]

İslami Cemaat'in kurucusu Fethi Yakın'a göre ABD ve batılı ülkeler, Ortadoğu'da Şii-Sünni gerginliği yaratarak kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebilecekleri bir ortam oluşturmakta ayrıca Körfez ülkeleri ile İran arasında nefret ortamına sebep olarak İsrail'in Filistin'i işgali yerine dikkatleri mezhepsel çatışmalara çekmektedirler. Böylece İran ve Şiilerden nefret edilmesini sağlayacak bir ortam oluşmaktadır. İslami Cemaat de Sünni bir oluşum olmasına karşın ABD ve İsrail ile mücadeleyi tercih etmekte ve bu sebeple Hamas ve Hizbullah ile iş birliğini seçmektedir çünkü İslami Cemaat mezhepler arasındaki çatışmalara karşı durmaktadır.[25] Öte yandan 2006 yılında yaşanan savaşta Hizbullah ile birlikte hareket eden Fecr Güçleri'nin[26] İsrail ile

20 Nada Homsi, "We're with the Resistance': Hezbollah Allies the Fajr Forces Join Lebanon-Israel Front", *The National News*, 30 Kasım 2023.

21 Fethi Yeken, İslami Cemaat'in kurucularından olmasına rağmen yapılanmadaki iç anlaşmazlıklar nedeni ile 2006 yılında ayrılmış ve İslami Eylem Cephesi isimli yeni bir yapılanma kurmuştur. Bu ayrılığın en önemli sebepleri arasına Hizbullah ve Gelecek Hareketi ile ilişkiler konularındaki fikir ayrılıkları yer almaktadır. İslami Eylem Cephesi, İran ve Suriye tarafından da desteklenmiştir. Öte yandan Ağustos 2009 tarihli Islamic Movements in Lebanon, A Study Designed and Implemented by Masar Association isimli çalışmada Fecr Güçleri'nin Fethi Yeken ile birlikte İslami Eylem Cephesi'ne katıldığı belirtilmekle birlikte günümüzde İslami Cemaat'e ait www.Jamaa.org sitesinde mevcut İslami Cemaat'in Fecr Güçleri ile bağlantılı olduğu yer almaktadır. Bu kapsamda bu çalışmada Fecr Güçleri İslami Cemaat ile bağlantılı olarak ele alınmaktadır.

22 Hilal Khashan, "Lebanon's Islamic Stronghold", *Middle East Quarterly*, Sonbahar 2011, s. 85-90.

23 Samer Zouraiq, "The Sunni Facade of Hezbollah on Israel's Northern Borders", *Al-Majalla*, 24 Kasım 2023.

24 Lebanese Fajr Forces Bomb Enemy Sites in Kiryat Shmona, *Yemen News Agency*, 06 Aralık 2023.

25 Cevdet Kılıçlar, "Fethi Yeken: ABD ve İsrail Lübnan'a Yenildi", *İslam ve Hayat,* 29 Mayıs 2008.

26 Abu Hameed Bakier, "The Sunni al-Fajr Forces Fight with Hezbollah in Lebanon" *The Jamestown Foundation*, Terrorism Focus 3, no:31, s.8 Ağustos 2006.

yapılan savaşın özünde İslam mücadelesi olduğunu, mezhepler üstü bir duruş gerektirdiğini, sadece İsrail işgaline maruz kalan Lübnan'ın güney bölgesinde ağırlıklı olarak Şiilerin yaşaması nedeniyle mücadelenin Hizbullah-İsrail Savaşı görünümüne büründüğünü vurgulamaktadır.[27]

İslami Cemaat ile Hizbullah arasındaki ilişkiler, İsrail ile mücadele edildiği dönemlerde olumlu seyir izlerken Refik Hariri cinayetinin ardından Cemaat Hizbullah karşıtı bir duruş sergilemiş ve Gelecek Hareketi ile aynı blokta yer almıştır. 2006 yılındaki İsrail saldırısında Hizbullah milisleri ve Fecr Güçleri birlikte hareket etmiştir. Ancak 2008 yılında Hizbullah'ın Beyrut'u işgal ederek Saad Hariri'nin evini kuşattığı dönemde Gelecek Hareketi'ne bağlı silahlı unsurlara destek olmak amacıyla Fecr Güçleri'ni kullanmamıştır. Daha sonra taraflar arasındaki ilişkiler Hizbullah'ın Suriye'deki faaliyetleri nedeniyle olumsuz bir boyut kazanmış hatta aralarında küçük çaplı çatışmalar olmuştur.[28] İlerleyen yıllarda Lübnan'ın bir önceki bölümde bahsedilen selefi terör örgütlerinin saldırılarına hedef olması ile iki yapılanmaya bağlı silahlı güçler tekrar ortak hareket etmiştir. 2019 yılında Lübnan'da ortaya çıkan halk hareketlerinde ise Hizbullah'ın karşısında yer almıştır.[29]İslami Cemaat'in Hizbullah'a karşı tutumundaki değişikliklerde bölgesel gelişmelerin ve Cemaat'in maddi kaygılarının da yeri bulunmaktadır. Cemaat, Müslüman Kardeşler'e bağlı olması nedeniyle faaliyetlerini Lübnan içinden ve Batı ülkelerinden gelen Müslüman Kardeşler yanlılarının desteği ile sürdürmüştür. Ancak özellikle Mısır'da 2013 yılında gerçekleştirilen darbe sonrasında yapıya olan maddi ve manevi destek genel Müslüman Kardeşler karşıtlığı kampanyası nedeniyle önemli ölçüde kesintiye uğramıştır.[30] Bu nedenle Cemaat bir dönem Lübnan'daki üyelerinin katkıları ve yatırımlar ile ayakta kalmıştır. 2016 yılında İslami Cemaat'in yönetim kadrolarında değişim yaşanmış ve iç yapılanmada Katar-Türkiye hattı ile Suriye-Hizbullah-Hamas hattı arasındaki ayrılık belirginleşmiştir.[31] Yaşanan bu ayrışma Fecr Güçleri içinde de bölünmelere sebebiyet vermiştir.

Ancak 2022 yılında yapılan seçimlerde Hamas'ın siyasi kanadının lideri Salih el-Aruri[32] ile bağlantılı olan kanat, Şeyh Muhammed Taqoush[33] liderliğinde yapılanmanın idaresini ele almıştır. Bu dönemden itibaren Fecr Güçleri

27 "Fethi Yeken'den Müslüman Gençlere Mezhepçilik Uyarısı", *Timetürk*, 28 Temmuz 2008.
28 Raphael Lefevre, "A New Direction for Lebanon's Muslim Brothers", *Carnegie Middle East Center*, 11 Şubat 2016.
29 Chafic Choucair, The Islamic Group and Lebanon's Popular Uprising, *Al Sharq Strategic Research*, 10 Temmuz 2020.
30 Choucair, *a.g.e.*
31 Homsi, *a.g.e.*
32 "Israeli drone kills deputy Hamas chief in Beirut", *Reuters*, 3 Ocak 2024.
33 Mohanad Hage Ali, "In Sinwar's Shadow", *Carnegie Middle East Center Diwan*, 13 Eylül 2022.

de Hizbullah ve geçmişte Müslüman Kardeşler'e bağlı olan Hamas ile daha fazla yakınlaşmış ve bu cepheden gelen maddi ve silahlı destekle Lübnan Direniş Tugayları bünyesinde yola devam etmiştir.[34] Ancak İslami Cemaat'in Siyasi Büro lideri Bassem Hammoud'a göre Fecr Güçleri ile Hizbullah arasındaki ilişki stratejik bir boyut taşımaktadır. Hammoud, diğer konularda fikir birliği içinde olmamalarına rağmen İsrail'e karşı direniş konusunda aynı platformda buluştuklarını belirtmektedir.[35] Fecr Güçleri İsrail işgaline karşı direniş faaliyetlerine katılması sayesinde Lübnan'da önemli kazanımlar elde etmiştir. "Direniş" unvanı, Lübnan'da kullanıldığında, siyasi ve popüler bir etki yaratmaktadır. Buradan hareketle görüldüğü üzere farklı dini, siyasi ve ideolojik değer ve dinamiklere sahip grupların birbirleri ile yakın bir ilişki kurduğu ve hatta iş birliği yaptığı görülmektedir. Bu noktada gruplara arasındaki ilişkilere teorik çerçeveden bakıldığında peşine takılma (bandwagoning), dengeleme (balancing) ve çoklu-dengeleme (omnibalancing) durumlarının ortaya çıktığı görülmektedir.

Hizbullah ve Fecr Güçleri'nin İş Birliği Motivasyonları ve Bu İş Birliğini Tanımlayan Yaklaşımlar

Uluslararası sistemin anarşik yapısından kaynaklı olarak devletlerin güvenliklerini sağlamak/korumak amacıyla geliştirdikleri tepkilerin rekabet temelli mi yoksa iş birliği odaklı mı olacağı realist bakış açısının en önemli konusu olmuştur. Buna göre ortaya konan "dengeleme" ve "peşine takılma (bandwagoning)" yaklaşımları devletlerin iş birliği geliştirme konusundaki tercihlerini açıklamaya yönelmişlerdir. Dengeleme zayıf devletlerin güçlü bir devlet karşısında bir araya gelerek birbirlerini desteklemesi anlamında kullanılmaktadır.[36] Peşine takılma ise kavramı ilk kullanan Quincy Wright'a göre zayıf devletlerin güçlü olanın yanında yer alması hâlidir.[37] Realizme yeni bir soluk getiren Kenneth Waltz'a göre güvenlik arayışı hâlindeki devletlerinin güçlerini artırmak amacıyla aralarında bir rekabet ortamı oluşmakta ayrıca bir devletin aşırı derecede güç kazanması diğer devletleri güç dengesi sağlayabilmeleri açısından rekabete ya da iş birliğine itmektedir.[38] Buna göre devletler güçlü bir rakip karşısında ya iç dengeleme amacıyla silahlanma gibi bir yöntem tercih edecek veya diğer zayıf devletlerle bir araya gelerek daha güçlü bir

34 Zouraiq, *a.g.e.*
35 Homsi, *a.g.e.*
36 Kenneth Waltz, *Theory of International Politics*, Addison-Wesley Publishing Company, 1979, s.125-126.
37 Quincy Wright, *A Study of War*, Chicago: University of Chicago, s.136.
38 Waltz, *Theory of International Politics*, s.103-111

blok oluşturacaktır ya da zayıf taraf kendisi üzerinde hâkimiyet kurma ihtimali olan devletle ittifaka yönelecektir. Waltz'a göre bu durumda dengeleme ve peşine takılma birbirlerine zıt tercihler oluşturmaktadır.[39]

Waltz'ın bu güç odaklı bakış açısını eleştiren Stephen M. Walt ise devletlerin güvenlik motivasyonlarını güç artırımının değil tehditlerden korunma düşüncesinin şekillendirdiğini savunmaktadır. Walt'a göre peşine takılma; zayıf olan bir devletin korunma amacıyla kendisine tehdit teşkil eden güçlü devletin yanına geçmesidir.[40] Burada sadece askerî güç oluşturma değil ekonomi ya da siyaset de tehdit oluşturabilmektedir. Bu teorinin devletlerin çıkar odaklı kararlarını göz ardı ettiğini ileri süren Schweller ise güçlü bir devletin tarafında olmanın ekonomik silah ya da güç artırma imkânı sağlayabileceğini ve bu kazanımlar için bazı zayıf devletlerin güçlü olanın yanında yer alabileceğini vurgulamaktadır. Schweller'e göre güçlü olanın yanında yer almak bazı özgürlüklerden vazgeçmeyi içerdiği gibi güçlünün yemi olma riskini de taşımaktadır. Yani sadece tehdit seviyeleri değil çıkarlar da devletlerin politikalarını ve iş birliklerini şekillendirmektedir. Ancak bu teori güçsüz devlet için peşine takıldığı devletten sağladığı koruma ve/veya güç artırma imkânlarını kendi bünyesine transfer edebilmek için bazı öz değerlerden vazgeçme ya da peşine takıldığı devletin tehdit hâline gelmesini kabul etme risklerini de içermektedir.[41]

Ancak bu teorilerin özellikle üçüncü dünya ülkelerinin iş birliği faaliyetlerini açıklamak için yetersiz bulan Steven R. David, devlet odaklı bu yaklaşımlara liderliğin tehdit algılamasını da eklemiştir. Buna göre David "çoklu dengeleme - omni-balancing" olarak adlandırılan teorisinde zayıf devletlerin karşı karşıya kaldığı iç ve dış tehditleri dikkate alırken devlet liderlerinin özellikle ülke içinden kaynaklanan bir tehdide karşı konumlarını korumak amacıyla daha güçlü bir devletle iş birliğine yönelebileceğini ortaya koymaktadır.[42]

Öte yandan uluslararası sistemde meşru temel aktörün devlet olması nedeniyle yukarıda sunulan teoriler de devleti ve devletlerarası ilişkileri temel alarak geliştirilmiştir. Ancak günümüzde devlet dışı silahlı aktörlerin[43] sayı-

39 Waltz, *Theory of International Politics*, s.126
40 Stephen M. Walt, "Alliance Formation and the Balance of World Power", *International Security 9*, no. 4 Sonbahar, 1985, s.4-8.
41 Randall L. Schweller, Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back, *International Security 19*, no. 1 Yaz, 1994, s. 88-92.
42 Steven R. David, "Explaining Third World Alignment", *World Politics 18*, no:2, 1991, s. 235.
43 Devlet dışı silahlı aktörler, resmi devlet yapısının dışında faaliyet gösteren, genellikle silahlı güç kullanabilen örgütler veya gruplardır. Bu kategoriye terör örgütleri, gerilla grupları, milisler, özel askerî şirketler ve silahlı isyancı gruplar dâhildir. Devlet dışı silahlı aktörler, ulusal ve uluslararası güvenlik, çatışma dinamikleri ve siyasi dengeler üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilirler. Devlet otoritesinin zayıf veya sınırlı olduğu bölgelerde etkinlik gösteren bu gruplar, sıklıkla silahlı çatışmalarda, bölgesel güvenlik sorunlarında ve siyasi istikrarsızlık durumlarında kritik roller oynarlar. Bu kapsamda detaylı

sında ve faaliyetlerindeki yadsınamaz artış bu teorilerin söz konusu aktörlerin ilişkilerini, iş birliklerini ve tercihlerini açıklamada kullanılabilir hâle getirmektedir. Dolayısıyla bu teorileri alt eko sistemlerde de uygulamak mümkündür ve böylece bu alanlarda karşılaşılan aktörler ve onların kendi aralarındaki ilişkilerini ele almak mümkün olabilmektedir.

Uluslararası ilişkiler teorilerinden faydalanmak, bu silahlı yapıların zaman zaman devletlerin yaptırım gücünü zorlayan eylemler sergilemesi ya da devlet rolüne girip faaliyet gösterdiği ülke adına dış ilişkiler geliştirmesi hatta kimi zaman dost kimi zaman düşman devletlerle ya da devlet dışı silahlı gruplarla iş birliğine yönelmesi gibi eylemleri bir çerçeveye oturtmak, sebeplerini belirlemek, tanımlamak ve açıklamak için kolaylaştıran bir etmen olmaktadır. Çünkü devlet dışı silahlı aktörler de tıpkı devletler gibi varlıklarını koruma amacı taşıyan ve bunun içinde iç ve dış tehditlerden korunmaya ihtiyaç duyan yapılardır. Kimi zaman tehditler karşısında savunma amacıyla kimi zamansa siyasi, askerî, teknik, ekonomik ve benzeri alanlardaki gücünü artırmak amacıyla iş birlikleri geliştirebilmektedir.

Devlet dışı silahlı aktörlerin faaliyetleri 2011 yılında başlayan Suriye iç savaşının ardından özellikle Ortadoğu'da önemli ölçüde artış göstermiştir. Bu nedenle bu bölgeye ilişkin çalışmalarda silahlı aktörlerin varlığı ve etkileşimleri dikkate alınması gereken önemli bir etmen oluşturmaktadır. Keza Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki devletler özellikle 2003 yılındaki ABD'nin Irak'a yönelik müdahalesi ve Arap Baharı sürecinden itibaren gitgide zayıflamış ve bölgede oluşan güç boşluğunu büyük ölçüde devlet dışı silahlı aktörler tarafından doldurulmuştur.

Özellikle bölgesel çıkarları kapsamında ABD ya da İran'ın Ortadoğu'da iş birliği yaptığı, kurduğu ya da vekil olarak kullandığı bu silahlı aktörler; faaliyet gösterdikleri coğrafi bölgede hami ülkelerinden aldıkları destekle güçlerini artırırken aynı zamanda da hamilerinin politika tercihleri kapsamında etkinliklerini yönlendirmekte ve sürdürmektedirler. Bu kapsamda gerek Irak'ta 2003 yılı sonrasında gerekse Suriye'de 2011 yılı sonrasında hami devlet ve bağlı silahlı grup ilişkileri aşina olunan konular arasına girmiştir. Bahse konu devlet-silahlı grup ilişkisi bir çeşit stratejik ortaklık olarak hayata geçirilirken silahlı gruplar da kendi aralarında benzer iş birlikleri/ortaklıklar geliştirebilmektedirler. Dolayısıyla aynı ya da zıt bir ideolojiye, farklı etnik kökene ya da dine sahip devletler arasında ya da günümüzde sıklıkla karşılaşıldığı üzere

bilgi için bk: Eli Berman ve Aila Matanock, Aila M. "The Empiricists' Insurgency". *Annual Review of Political Science* 22, 2019, s. 443-470. Zachariah Cherian Mampilly, *Rebel Rulers: Insurgent Governance and Civilian Life During War,* Cornell University Press, 2011. Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, 2006.

devletler ve silahlı gruplar arasında hatta silahlı grupların kendi aralarında stratejik ittifaklar kurmaları olağan bir süreçtir. Bunun en belirgin örneği 2011 yılından bu yana Suriye'de devam etmekte olan savaşta faaliyet gösteren Şii gruplar arasında görülmektedir.

Daha önce belirtildiği üzere 7 Ekim 2023 tarihinde Hamas'ın İsrail'e yönelik saldırılarının ardından, İsrail'in Gazze'ye yönelik olarak başlattığı harekât sadece Gazze'de faaliyet gösteren Hamas mensupları tarafından değil Lübnan'ın güneyinden İsrail sınır karakollarına doğru yapılan roket atışları ile cevaplanmıştır. Karşılıklı roket atışları devam ederken Hizbullah'ın, Direniş Hattı'nda müttefik olduğu Hamas'a ve Filistin halkına destek vermek amacıyla bir cephe açmaması Hizbullah'ın niyetleri konusunda soru işaretlerine yol açmıştır. İlk çatışmalardan yaklaşık bir ay sonra Hizbullah lideri Hasan Nasrallah kameralar karşısına çıkarak ilk günden beri İsrail ile düşük yoğunluklu çatışmalar içinde olduklarını, İsrail'in tüm dikkatini Gazze'ye yöneltmesine bu vesile ile engel olduklarını ve böylece Hamas'a destek sağladıklarını açıklamıştır.[44] Öte yandan İsrail'e yönelik saldırılar sadece Hizbullah tarafından değil Direniş Tugayları çatısı altındaki Filistinli gruplar ve Lübnanlı Sünni Fecr Güçleri tarafından üstlenilmiştir.

Bu noktada Hizbullah-Fecr Güçleri iş birliği taktiksel bir iş birliği izlenimi vermektedir. Bu tür ittifaklar aynı amacı gerçekleştirmek ya da aynı düşman ile mücadele etmek için dönemsel olarak geliştirilmektedir.[45] Hizbullah ve Fecr Güçleri iş birliği mezhepsel ve tarihsel tüm farklarına rağmen Lübnan'ın güneyinde özellikle çatışma dönemlerine İsrail'e karşı yapılan saldırılarla gündeme gelmektedirler. Daha önce belirtildiği üzere bu iş birliği sadece Lübnanlı gruplar arasında değil Filistinli gruplarında katılımıyla Lübnan Direniş Güçleri isimli çatı oluşumun altında devam etmektedir. Hizbullah ile Fecr Güçleri arasındaki süregelen taktik ittifak[46] her iki taraf içinde faydalı sonuçlara yol açması nedeniyle sürdürülebilir olmuştur.

Ancak söz konusu iş birliğini sadece taktiksel bir ilişki olarak değerlendirmek eksik bir yaklaşım olacaktır. Uluslararası ilişkilerde devletlerin diğer devletlerle ilişkilerini güç kavramı üzerinden açıklayan teorilerde özellikle zayıf devletlerin kararlarını alırken ortak bir tehdide karşı güçlerini birleştirmeleri ya da güçlü bir devleti takip etmeleri farklı teoriler kapsamında ele

---

44 Scarlett Haddad, Nasrallah et La Discorde Entre Sunnites Et Chiites", *L'Orient Le Jour*, 06 Kasım 2023.

45 Jeremy J. Ghez, "The Enduring Partnership? The Trans-Atlantic Community as a Natural Alliance", *RAND Corporation*, ABD, 2010:13.)

46 Carmit Valensi, Alliances with Violent Non-State Actors in Middle East Conflicts: Between Theory and Practice, *Europen Institute of the Mediterranean*, 2021.

alınmaktadır. Bu kapsamda Lübnan'ın güneyindeki silahlı grupların Lübnan Direniş Tugayları çatısı altında ve iş birliği hâlinde İsrail tehdidine karşı Lübnan'ı savunmaları dış dengeleme olarak değerlendirilebilir.[47]

Öte yandan Hizbullah açısından bakıldığında, ülke içindeki muhalefet Direniş Güçleri'nin İsrail'e yönelik saldırılarını eleştirmektedir çünkü Lübnan'ın ekonomik ve siyasi durumu olası bir İsrail-Lübnan savaşını göğüsleyemeyecek durumdadır. Böyle bir olasılık ülkede kaos ve şiddetin hâkim olduğu iç savaşa benzer süreçlere yol açabilecektir. Ayrıca Lübnan'daki Filistinliler Müslümanların bir kısmı dışında genel olarak Lübnanlılar tarafından hoş görülmemektedir. Bu nedenlerden ötürü Lübnan'ın güneyinden İsrail'e yönelik saldırıların bir savaş olarak geri dönmesi hâlinde Hizbullah tek sorumlu aktör olarak görünmek istememektedir.

Bu çerçevede Hizbullah için bölgede Filistinli grupların yanı sıra Lübnanlı Sünni yapıların da bulunması pek çok açıdan fayda sağlamaktadır. Filistinli yapıların varlığı kontrollü saldırılardan herhangi birinin hedefinden sapması hâlinde Hizbullah'ın tek başına sorumlu ilan edilmesinin engellenmesine katkı sağlarken Lübnanlı Sünni grupların varlığı ise İsrail ile mücadelenin Hizbullah-İsrail ya da Şii-İsrail savaşı[48] görünümünden kurtulmasına imkân oluşturmaktadır. Keza Hizbullah'ın, Direniş Güçleri bünyesindeki grupların 7 Ekim 2023 tarihinden sonra Lübnan'ın güney bölgelerinden İsrail'e yönelik saldırılarına izin vermesi nedeniyle ülkeyi savaşa sürükleme riski bulunması yukarıda da belirtildiği üzere Hizbullah'a muhalif yapıların tepkisine sebep olmuştur.[49] Bu kapsamda Fecr Güçleri'nin Hizbullah'ın çatışmalardaki Sünni kamuflajı olarak görülmesi, Sünni toplum içinde olumsuz bir etki yaratabilecektir. Ancak diğer taraftan Direniş Güçleri bünyesinde İsrail ile savaşmak önemli bir prestij göstergesi olarak görülmektedir. Bu durumda Hristiyan ve Sünni yapıları aynı çatı altında toplayan Hizbullah avantaj kazanmaktadır.

Böylece Hizbullah açısından Fecr Güçleri'nin varlığı ile hem olası bir savaş durumunda sorumluluğu paylaşması hem de Sünniler başta olmak üzere kendisine yönelik genel muhalefet nezdindeki negatif algıyı azaltması mümkün olabilecektir. Bu iki durum, devlet ve/veya devlet dışı aktörlerin güçlü farklılıklarına rağmen iç ve dış tehditlere karşı daha etkili bir şekilde mücadele etmek için bu farklılıkları bir kenara bıraktıkları omnibalancing teorisi-

47 Joseph M. Grieco, "Realist International Theory and the Study of World Politics", *New Thinking in International Relations Theory*, Michael W. Doyle, J. G. Ikenberry (ed), (Westview Press, 1997), s.163-210.

48 Macleod, *a.g.e.*

49 Criticism In Lebanon: The Government Has No Authority; Iran And Hizbullah Decide On Matters Of War And Peace, *MEMRİ,* 20 Ekim 2023. Patricia Karam, "Lebanon's Political Forces Oppose a War with Israel", *Arab Center Washington DC*, 20 Aralık 2023.

nin bir örneğini oluşturmaktadır. Ortak ve karşılıklı siyasi çıkarlar, özellikle paylaşılan tehditler söz konusu olduğunda, ideolojik ya da dini/mezhepsel farklılıkların önemi azaltmaktadır. Oluşan ittifak, her iki tarafın da iç ve dış tehditlere karşı daha etkili bir "çoklu denge" kurmasını sağlamaktadır.

Fecr Güçleri açısından bakıldığında ortaya iki boyutlu bir tablo çıkmaktadır. Öncelikle Lübnan'da Sünnilerin yoğun olduğu tüm bölgelerde varlığını sürdüren İslami Cemaat en eski Sünni siyasi ve Fecr Güçleri ise silahlı yapılanma olarak ön plana çıksa da Saad Hariri'nin politikadan çekilme kararına rağmen hâlen mecliste bir milletvekili ile temsil edilmektedir[50]. İslami Cemaat'in mevcut imkânları Gelecek Hareketi karşısına tabanını genişletmesini sağlamamaktadır. İslami Cemaat, Müslüman Kardeşler'in kolu olması nedeniyle Suudi Arabistan tarafından hoş görülmezken etki alanının sınırlı olması nedeniyle de Türkiye ve Katar tarafından destek alamamıştır.[51] Saad Hariri Suudi Arabistan tarafından akrabalık bağları nedeniyle maddi olarak desteklenerek tabanının Lübnan genelinde genişlemesi ve Sünniler açısından ilk sırada yer alması sağlanmıştır.[52] Her ne kadar Saad Hariri'nin çekilme kararı, Lübnan Sünnileri arasında temsil boşluğu yaratmış olsa ve bu durum, İslami Cemaat için önemli bir fırsat olarak görülse de Lübnan Sünnilerinin büyük kısmı Suriye savaşında Hizbullah'ın müdahalesi sonucunda artan Şii-Sünni gerginliği nedeniyle hâlen Hizbullah ile iş birliğine olumlu bakmamaktadır. Bu kapsamda Hizbullah-İslami Cemaat/Hizbullah-Fecr Güçleri arasında ortaya çıkan yakınlaşma da Sünnilerin tepkisine yol açma potansiyeli taşımaktadır. Ancak Fecr Güçleri'nin faaliyetlerini Direniş Güçleri bünyesinde Lübnan'ın savunulması argümanıyla sunması Sünniler arasında sempati kazanmasına ve Gelecek Hareketi karşısında tabanını genişletmesine imkân sağlayabilecektir.

Diğer taraftan Fecr Güçleri hem Suudi Arabistan eksenindeki devletlerden yardım görmemesi hem de etki alanının kısıtlı olması nedeniyle bölgedeki diğer güçler olan Türkiye ve Katar'dan destek sağlayamaması hem de Müslüman Kardeşlere yönelik baskılar ve çekinceler nedeniyle kaynaklarının önemli ölçüde kesintiye uğraması nedeniyle kısıtlı kaynaklara sahiptir. Hizbullah öncülüğündeki Direniş Güçleri bünyesinde faaliyet göstermek silah, mühimmat ve eğitim kazanımlarını mümkün kılmaktadır.

Lübnan özelinde irdeleme yapıldığında burada faaliyet gösteren silahlı aktörlerin önemli bir kısmının siyasi kanatlarının bulunması ve bu uzantıların ülke yönetiminde meşru aktörler olarak faaliyet yürütmesi de ayrı bir müca-

---

50 2022 Lebanese Parliamentary Elections, Milestones and Lessons Learned, *UNDP*, Aralık 2022.

51 Salah Hıjazı, Hezbollah and al-Jamaa al-Islamiya: From Brothers İn Arms To Political Allies?, *L'Orient Today*, 02 Kasım 2023.

52 Steven Sahiounie, Will Another Hariri Help Lebanon To Recover?, *Middle East Discource*, 24 Eylül 2021.

dele sahası oluşturmaktadır. Lübnan'ın iç dinamikleri açısından ele alındığında ülkenin en önemli siyasi yapısı olan Hizbullah'ın aynı zamanda en güçlü silahlı yapıya da sahip olması bu grubu hem korkulan hem de tehdit olarak kabul edilen bir aktör pozisyonuna taşımaktadır. Buna karşın Fecr Güçleri'nin Hizbullah'ın yanında yer alması en önemli rakibi Gelecek Hareketi'nin karşısında yok olmasının önüne geçme fırsatı oluşturmaktadır. Böylece Fecr Güçleri hem fırsatlar kapsamında büyük bir güç olan Hizbullah ile ittifaka girerek omnibalancing teorisine bir örnek oluşturmakta hem de tehdit altında bulunulması kapsamında yine güçlü bir rakibe sığınmayı tercih ederek Quincy Wright'ın tanımladığı şekliyle peşine takılma teorisine örnek oluşturmaktadır.

SonuçHizbullah, Lübnan'daki en güçlü silahlı grup olarak hem İsrail'e karşı direnişin sembolü hem de Lübnan'daki siyasi dengelerin belirleyicisi olarak önemli bir rol oynamaktadır. İran'ın desteğiyle güçlenen Hizbullah, Lübnan'ın iç ve dış politikasında etkili bir aktör olarak kalmaya devam etmektedir. Fecr Güçleri ise İslami Cemaat'in silahlı kanadı olarak Hizbullah ile zaman zaman ortak hareket ederek Lübnan'ın güneyindeki İsrail'e karşı mücadelede yer almaktadır. Bu iş birliği, farklı mezhep ve ideolojilere sahip gruplar arasında ortak tehditler karşısında nasıl pragmatik ittifaklar kurulabileceğinin bir örneğini sunmaktadır.

Hizbullah'ın, İsrail'e karşı ülkenin güneyinden Direniş Tugayları çatısı altındaki Şii ve Şii olmayan gruplar üzerinden düşük yoğunluklu ve kontrollü saldırılarda bulunma stratejisi ayrıca Fecr Güçleri ile ittifak kurma eğilimi, bölgedeki karmaşık siyasi ve askerî dengeleri yansıtmaktadır. Bu ittifaklar, özellikle bölgesel güçler ve uluslararası aktörlerin müdahaleleriyle daha da karmaşıklaşan bir ortamda, karşılıklı yarar ve stratejik gereklilikler temelinde kurulmaktadır. Bu ittifakların tanımlanabilmesi için ise uluslararası ilişkiler alanında geliştirilen iş birliği teorilerinden faydalanmak aktörlerin eylemlerini ve tercihlerini anlamayı kolaylaştırabilecektir. Ancak Lübnan'da siyasi ve askerî çatışmaların karmaşıklığı, mezhepsel ve ideolojik farklılıkların ötesinde, çeşitli motivasyonlardan kaynaklanan ittifakların oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Bu nedenle, sürecin tanımlanmasında ve aktörlerin tercihlerini sınıflandırmada tek bir teoriyle açıklama yapmak mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda, Hizbullah ve Fecr Güçleri arasındaki ilişki, Lübnan'ın güncel siyasi ve askerî gerçekliklerini anlamak için önem taşımaktadır. Lübnan'daki devlet dışı silahlı grupların artan etkisi ve faaliyetleri, bölgenin siyasi ve askerî dinamiklerini anlamak için önemli bir anahtar sunmaktadır. Bu gruplar sadece Lübnan içinde değil, genel olarak Ortadoğu bölgesindeki güç mücadelelerinde de önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla Lübnan ve genel olarak Ortadoğu'nun gelecekteki siyasi ve askerî gelişmelerini anlamak için bu grupların eylemleri ve ittifakları incelenmelidir.

Kaynaklar

"Israeli drone kills deputy Hamas chief in Beirut", *Reuters*, 3 Ocak 2024.

2022 Lebanese Parliamentary Elections, Milestones and Lessons Learned, *UNDP,* Aralık 2022.

Acar Özlem, "Kuruluşundan Bugüne Lübnan Hizbullah'ı: Lübnan'a Verdikleri ve Lübnan'dan Aldıkları", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi* 25, no. 1: 66-88, Haziran 2023.

Ali Mohanad Hage, In Sinwar's Shadow, *Carnegie Middle East Center Diwan*, 13 Eylül 2022.

Bakier Abu Hameed, "The Sunni al-Fajr Forces Fight with Hezbollah in Lebanon" *The Jamestown Foundation,* Terrorism Focus 3, no:31, 8 Ağustos 2006.

Berman Eli ve Matanock Aila, "The Empiricists' Insurgency". *Annual Review of Political Science* 22 (2019): 443-470.

Bowen Jeremy, "Rafik Hariri Tribunal: Guilty Verdict Over Assassination Of Lebanon Ex-PM", *BBC News*, 18 Ağustos 2020.

Choucair Chafic, The Islamic Group and Lebanon's Popular Uprising, *Al Sharq Strategic Research*, 10 Temmuz 2020.

Criticism In Lebanon: The Government Has No Authority; Iran And Hizbullah Decide On Matters Of War And Peace, *MEMRİ*, 20 Ekim 2023.

David Steven R., "Explaining Third World Alignment", *World Politics* 18, no:2, 1991.

Yusuf Diyab, "Hizbullah'a sadık örgütler Güney Lübnan Cephesi'ne katılmaya hazırlanıyor", *Şarkul Avsat,* 31 Ekim 2023.

Fethi Yeken'den Müslüman Gençlere Mezhepçilik Uyarısı", *Timetürk*, 28 Temmuz 2008.

Ghez Jeremy J., "The Enduring Partnership? The Trans-Atlantic Community as a Natural Alliance", *RAND Corporation*, (ABD, 2010):13.

Grieco Joseph M., "Realist International Theory and the Study of World Politics", *New Thinking in International Relations Theory*, Michael W. Doyle, J. G. Ikenberry (ed), (Westview Press, 1997):163-210.

Haddad Scarlett, Nasrallah et La Discorde Entre Sunnites Et Chiites", *L'Orient Le Jour*, 06 Kasım 2023.

Halpern Sam, One in Three in Lebanon Favor War with Israel-Poll, *The Jerusalem Post*, 31 Ekim 2023,

Hamzeh A. Nizar, "Islamism in Lebanon a Guide to the Groups", *Middle East Quarterly*, (Eylül 1997):47-53.

Homsi Nada, "We're with the Resistance': Hezbollah Allies the Fajr Forces Join Lebanon-Israel Front", The National News, 30 Kasım 2023.

Jaklh Jeanine , "Who Are the 'Resistance Brigades,' the Hezbollah-allied Sunni militia?" *L'Orient Today*, 30 Kasım 2023.

Karam Patricia, "Lebanon's Political Forces Oppose a War with Israel", *Arab Center Washington DC*, 20 Aralık 2023.

Kasım Naim, *Hizbullah Bir Hareketin Anlatılmamış Öyküsü,* İstanbul, Karma Yayınları, 2007.

Khashan Hilal, "Lebanon's Islamic Stronghold", *Middle East Quarterly*, Sonbahar 2011: 85-90.

Khatip Lina, June 2021, "How Hezbollah Holds Sway Over The Lebanese State" *Chatham House Research Paper*, Haziran 2021.

Kurtuluş Ersun N., "The Cedar Revolution: Lebanese Independence and the Question of Collective SelfDetermination", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Ağustos 2009, C.36-2, s.195-214.

Hıjazı Salah, Hezbollah and al-Jamaa al-Islamiya: From Brothers İn Arms To Political Allies?, *L'Orient Today*, 02 Kasım 2023.

Kılıçlar Cevdet, "Fethi Yeken:ABD ve İsrail Lübnan'a Yenildi", *İslam ve Hayat,* 29 Mayıs 2008. Knudsen Are, "Acquiescence to Assassinations in Post-Civil War Lebanon?", *Mediterranean Politics*, c. 15/1 s.1-23.

Lebanese Fajr Forces Bomb Enemy Sites in Kiryat Shmona, *Yemen News Agency*, 06 Aralık 2023.

Lefevre Raphael, "A New Direction for Lebanon's Muslim Brothers", *Carnegie Middle East Center*, 11 Şubat 2016.

Long Live Saraya, Archive Al Manar Tv, 15 Mart 2011.

Macleod Hugh, "Lebanon's Militant Hezbollah Forging New Ties" *SF-Gate*, 1 Kasım 2007.

Masi Alessandria, "Christian, Sunni And Shia: Meet Hezbollah's Non-Denominational Military Branch Defending Lebanon, Fighting In Syria", *International Business Times*, 11 Nisan 2015.

Sahiounie Steven, Will Another Hariri Help Lebanon To Recover?, *Middle East Discource*, 24 Eylül 2021.

Schweller Randall L.,Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back, *International Security* 19, no. 1 (Yaz, 1994).

Sinjab Lina, "Beirut Attacks: Suicide Bombers Kill Dozens in Shia Suburb", *BBC News*, 12 Kasım 2015.

Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, 2006.

Valensi Carmit, Alliances with Violent Non-State Actors in Middle East Conflicts: Between Theory and Practice, *Europen Institute of the Mediterranean*, 2021.

Walt Stephen M., "Alliance Formation and the Balance of World Power", *International Security* 9, no. 4 (Sonbahar, 1985).

Waltz Kenneth, *Theory of International Politics*, Addison-Wesley Publishing Company, 1979.

Wright Quincy, *A Study of War*, Chicago: University of Chicago.Zachariah Cherian Mampilly, *Rebel Rulers: Insurgent Governance and Civilian Life During War,* Cornell University Press, 2011.

Zambelis Chris, "Assad's Hurricane: A Profile of the Paramilitary Wing of the Syrian Social Nationalist Party", *The Jamestown Foundation*, 20 Mart 2014.

Zambelis Chris, "Hizb Allah's Lebanese Resistance Brigades", *CTC Sentinel* 7, no:11 Kasım/Aralık 2014.

Zouraiq Samer, "The Sunni Facade of Hezbollah on Israel's Northern Borders", *Al-Majalla*, 24 Kasım 2023.

الدور الفرنسي في المغرب الكبير: قراءة من منظور واقعيّ

الحبيب استاتي زين الدين *

تاريخ الاستلام: 2024/04/30 **تاريخ القبول:** 2024/06/11

اقتباس: زين الدين، ا.، س.، «الدور الفرنسي في المغرب الكبير: قراءة من منظور واقعيّ»، دراسات الشرق الأوسط، 1-16 (2024):67-95

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1476035

الملخص

ينزع الواقعيون إلى تجريد البلدان المغاربية، بحجة ضعف قدراتها الاقتصادية والعسكرية وهشاشة أوضاعها السياسية وعمق خلافاتها، من إمكانية الفعل والتأثير الكبير في ميزان القوى الدولي، مقابل الاعتراف بقدرات الدول الأوروبية والغربية، باعتبارها، في اعتقادهم، جهات فاعلة عقلانية، قويّة وذات مصالح قارة ومحددة تدفع بها نحو اتخاذ القرار بحسب ما تمليه، في الأساس، تفضيلاتها التجارية والأمنية. ولأن الأطروحات الواقعية محصورة «داخل الصندوق الغربي»، وتتبنى، انسجاما مع مركزيته، التفسير النخبوي للتفاعل بين دول الشمال والجنوب التي يفترضون دائما أنها تابعة في النظام الدولي ولا دور أو أهمية لها خارج نطاق حدود علاقاتها بالقوى العظمى من جانب، وبعيدا من الثروات الطبيعية لبعضها من جانب آخر، لن نستغرب إذا حظي سلوك فرنسا بالأسبقية من قبل منظريها، وتجاهلوا مواقف وردود فعل الدول المغاربية في هذه اللعبة بالاعتماد على مقياس القوة. ثمة عدة أسانيد تعزز هذا المنطق في السلوك الخارجي للدول المغاربية وأثر الاستقطاب الدولي فيه، على نحو يجعل التنبؤ بانقطاع فعاليتها التفسيرية في الأمد القريب مجانبا للصواب. لكن في الوقت ذاته وجب التنبيه، وهو أمر يتطلب من باحثي حقل العلاقات الدولية العرب جهدا مضاعفا، إلى التحامل المنحاز في بعض التصورات التي تقوم عليها النظرية الواقعية.

الكلمات المفتاحية:فرنسا، المغرب الكبير، الواقعية، القوة، التنافس.

* الحبيب استاتي زين الدين: دكتور في العلوم السياسية والعلاقات الدولية، جامعة القاضي عياض-المغرب.
E-mail: e.statizineddine@uca.ma
رقم أوركيد: 0000-0003-1565-8609

The French Role in The Maghreb: Reading from A Realistic Perspective

Elhabib Stati ZINEDDINE[*]

Received: 30/04/2024 ***Accepted:*** 11/06/2024

Citation: Zineddine, E.S., "The French Role in The Maghreb: Reading from A Realistic Perspective" Middle Eastern Studies, 16-1 (2024): 67-95

DOI: 10.47932/ortetut.1476035

Abstract: Realists tend to abstract Maghreb countries, citing their economic and military weaknesses, political instability, and deep-seated conflicts, from the possibility of significant action and influence in the international balance of power in exchange for acknowledging the capabilities of European and Western countries, as they believe them to be rational, strong actors with specific interests that drive decision-making based primarily on their commercial and security preferences. Since realist arguments are confined within the "Western box" and adopt, in line with its centrality, an elitist interpretation of the interaction between Northern and Southern countries that they always assume are subordinate in the international system and have no role or significance beyond the scope of their relations with major powers on the one hand and away from the natural resources of some on the other hand, it is not surprising that France's behaviour is given precedence by its observers, ignoring the stances and reactions of Maghreb countries in this game by relying on the power scale. There are several supports that reinforce this logic in the external behaviour of Maghreb countries and the impact of international polarisation on it in a way that renders predicting the interruption of their interpretive effectiveness in the near term somewhat inaccurate. However, at the same time, it is necessary to emphasise that this requires researchers in the field of Arab international relations to make a double effort to guard against the biassed entrenchment in some of the assumptions on which the realist theory is based.

Keywords: France, the Maghreb, realism, power, competition.

[*] Dr., Cadi Ayyad University- MA, Political Science and International Relations. E-mail: e.statizineddine@uca.ma ORCID: 0000-0003-1565-8609

Fransa'nın Mağrip'teki Rolü: Gerçekçi Bir Bakış Açısıyla Okumak

Elhabib Stati ZINEDDINE*

Geliş tarihi: 30/04/2024 ***Kabul tarihi:*** 11/06/2024

Atıf: Zineddine, E.S., "Fransa'nın Mağrip'teki Rolü: Gerçekçi Bir Bakış Açısıyla Okumak" Ortadoğu Etütleri, 16-1 (2024): 67-95

DOI: 10.47932/ortetut.1476035

Öz: Realistler, zayıf ekonomik ve askerî kapasiteleri, siyasi koşullarının kırılganlığı ve farklılıklarının derinliği bahanesiyle Mağrip ülkelerini, uluslararası güç dengesinde eylem olasılığından ve önemli etkiden mahrum bırakma eğilimindedir. Avrupalı ve Batılı ülkelerin yeteneklerinin farkında olarak onların akılcı, güçlü aktörler olduklarına, kalıcı ve belirli çıkarlara sahip olduklarına inanarak karar alma yaklaşımını esas olarak ticari ve güvenlik tercihleri belirler. Çünkü realist tezler "Batı çerçevesinin içinde" sıkışıp kalmaktadır. Merkeziyetine uygun olarak her zaman uluslararası sisteme tabi olduğunu ve herhangi bir bağlantısının bulunmadığını varsaydıkları kuzey ve güney ülkeleri arasındaki etkileşimin elitist yorumunu benimsemektedirler. Büyük güçlerle ilişkilerinin sınırlarının ötesinde ve bazı doğal zenginlik kaynaklarından yoksun olmasına rağmen Fransa'nın davranışına öncelik verilmesi, ideologları tarafından beklenmedik bir durum olarak değerlendirilmez. Güç ölçüsüne dayalı bu oyunda Mağrip ülkelerinin pozisyonlarını ve tepkilerini görmezden geldiler. Mağrip ülkelerinin dış davranışlarında ve uluslararası kutuplaşmanın buna etkisinde bu mantığı güçlendiren, kısa vadede açıklayıcı etkinliğinin sona ereceği öngörüsünü gerçekçi olmayan bir şekilde güçlendiren çeşitli destekler bulunmaktadır. Ancak aynı zamanda realist teorinin dayandığı bazı algılardaki önyargılara karşı da uyanık olmanın yanı sıra uluslararası ilişkiler alanındaki Arap araştırmacıların iki kat daha fazla çaba göstermesini gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fransa, Mağrip, Gerçekçilik, Güç, Rekabet.

* Prof. Dr., Cadi Ayyad Üniversitesi- MA, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler. E-mail: e.statizineddine@uca.ma ORCID: 0000-0003-1565-8609

مقدمة

تحتل البلدان المغاربية الخمسة (المغرب، تونس، الجزائر، ليبيا، موريتانيا) موقعا استراتيجيا بين أوروبا وأفريقيا جنوب الصحراء. تتشارك العديد منها نفس الحدود، كما توجد بينها مجموعة من القواسم الثقافية واللغوية والتاريخية المشتركة[1]. غير أن تدقيق النظر في هذا التقارب يوحي بتنوع وتناقض في آن واحد: ظاهريّا، الدول التي تنتمي إلى هذه المنطقة متشابهة، غير أن التحولات الجارية، محليا وإقليميا، تنقل إلينا أن المشترك لا يمتلك، في الوقت الحاضر، القوة الكافية لتحويله إلى واقع مدعوم بالقوة والإنجاز، طالما استمرت عديد العوائق الظاهرة والخفية التي تجثم على نخبها ومجتمعاتها، وتُضعف أرصدة قوتها، وتعمّق انكشافها للخارج. هذا الحال مؤلم ومؤسف إذا جاز لنا أن نستعير لفظ الراحل المهدي المنجرة رحمة الله عليه. في العمق، وحدة المغرب- سواء سميناه العربي أو الأمازيغي أو الأفريقي أو الكبير- محددة في قضية البقاء. هذا ما فهمه الأوربيون مثلا؛ فرغم كون مدخولهم مرتفعا، فقد اضطروا للاتحاد، ليس لسبب آخر غير البقاء. أما نحن، بتعبير المنجرة، "فلم نفهم في العالم العربي أو الأفريقي، أن مسألة الاتحاد والتكتل ليست مسألة سياسية، وإنما هي قبل كل شيء مسألة بقاء"[2]. ونحن إلى حد الساعة، ما زال بقاؤنا، غالبا، رهينا بما سنتفق فيه مع أوروبا أو الولايات المتحدة الأمريكية، وما ننتظره من الاتفاقيات الاقتصادية والأمنية المبرمة معهما. هل هي دعوة للانغلاق أو نظرة دونية للذات من هذه الزاوية المغاربية كما قد يفهم البعض؟ ليس تماما، القول بهذا رضوخ للواقع ولحركية الزمن ووعي بمكرها، الإنكار مكابرة وتعام لا غير. على الرغم من إمكاناتها المادية واللامادية، فأزمة الدول المنتمية لهذا العالم معروفة منذ عقود؛ وهي أن النموذج التنموي الذي تم اختياره من طرف المسؤولين، هو عدم الاعتماد على الذات، واللجوء عوض ذلك إلى المساعدة الفنية والتعاون الدولي، في حين أن الحل الوحيد هو الاعتماد على النفس وخلق النموذج التنموي الذاتي[3].

ولا أضرّ بهذا التطلع، إدراكا وتحقيقا، من هذه المساعدة الفنية وقروض صندوق النقد الدولي التي تتسبب، في نهاية المطاف، في تحمّل فقراء البلد المعني تبعات التقشف المالي جرّاء قبول تنفيذ إجراءات وبرامج تضمن تسديد الديون وإن ترتب على ذلك السقوط، أكثر فأكثر، في فخ مديونية لا مفر منها[4]. وعلى الرغم من تعالي الانتقادات الموجهة لاستراتيجية البنك الدولي، ومع أن حكومات البلدان المغاربية فكّرت أو تفكّر، طوعا أو كرها، في تبني نماذج تنموية جديدة تحسّن ظروف العيش وتقلّص الفوارق الاجتماعية، ثمة ملاحظات مشتركة في هذه البلدان وإن اختلفت درجاتها من حالة إلى أخرى، وأقصد استمرار مظاهر الإفلاس والفساد، وإدامة قواعد اللعبة السياسية واستقرارها، وعدم تلاشي تأثير القوى الاستعمارية السابقة على اختلافها من أجل تعظيم نفوذها وسيطرتها، عبر آليتي الترغيب والتخويف وما يتصل بهما وينتج عنهما من أشكال صلبة وناعمة وذكية.

هناك نقاش معرفي دائم ومتجدد في شأن أثر هذه الملاحظة الأخيرة على طبيعة العلاقات الدولية الراهنة، وضمنها ما يجمع، مثلا، فرنسا بدول المغرب الكبير. إذ على الرغم من خروج المستعمر الفرنسي من عدد من هذه الدول قبل عدة عقود، إلا أنه ترك خلفه الكثير من المشاكل والنزاعات التي ما زالت تُلقي بظلالها القاتمة على واقع المنطقة ومستقبلها. ومما لا شك فيه أن التحليلات المعاصرة لم

---

[1] الحبيب استاتي زين الدين، "المنطقة المغاربية وإشكالية هجرة الكفاءات: في الحاجة إلى استخلاص الدروس"، **المناهل**، وزارة الثقافة والشباب والرياضة -قطاع الثقافة-، ع 100 (خريف/ شتاء 2020).

[2] المهدي المنجرة، قيمة **القيم** (الدار البيضاء: مطبعة النجاح الجديدة، 2007)، ص 293.

[3] المرجع نفسه، ص 294.

[4] أرنست فولف، صندوق النقد الدولي: قوة عظمى في الساحة العالمية، ترجمة عدنان عباس علي (الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، 2016)، ص 20.

تضع في الاعتبار مسألة الاستعمار وما كان له من وزن في تنظيم النظام الدولي الحالي وعمله[5]. إن هانس مورغنتاو Hans Morgenthau لا يعالج قضية الاستعمار بطريقة معبرة إلا لكي يضيف ملمحا جديدا لتاريخ التنافس القائم على القوة بين البلدان الأوروبية، مثلا، في الزمن الغابر، ولكي يشير إلى تلك "الثورة المناهضة للاستعمار" التي كانت تلوح في الأفق، وتدفع بالمناطق الخاضعة قديما إلى أن تتشكل بدورها على صورة الدولة الأمة[6]. لقد بدأت الفكرة تشق طريقها مع نهاية الحرب العالمية الثانية، ورحنا ندخل في عصر "المشترك بين الدول". مع ذلك، لم تكن الأمور بمثل هذه البساطة، لأن مفاعيل الماضي الاستعماري كانت عاملا تأسيسيا للّعبة الدولية الحالية[7] وإن كانت التجربة تعلمنا أن تأثير الإرث الاستعماري أو الفاعل الخارجي عامة لن يكون لوحده حاسما في دعم أو تعطيل أيّ مسار إصلاحي أو ثوري إلا بفعل عوامل محلية، تيسّره وتمكّنه.[8] إلى جانب هذه العوامل، ظلت البلاد المغاربية - وما زالت - مفتوحة على التأثيرات الدولية، الأوروبية والأمريكية تحديداً. والحال، أن من أهم شروط تحويل أيّ إصلاح إلى واقع محسوس وملموس أن تتحرر إرادات دوله وشعوبه من كل أشكال الاستحواذ الخارجي، وأن يقرر الناس مصيرهم بأنفسهم. نلحظ حضور الأجانب، والفرنسيين أبرزهم، في انشقاق الهوية وتوزّع اللسان، وفي تبعية المناهج التربوية والتعليمية، وفي ارتباط الاقتصاد بالخارج، وفي ضعف معدلات المبادلات البينية التي لا تتجاوز اليوم نسبة 2.5 أو 3 في المائة في أحسن الأحوال، وهو معدل غير بعيد عما كان عليه الحال إبان الفترة الاستعمارية[9].

ولأن حقل العلاقات الدولية يمتاز بوجود عدة نظريات متنافسة في تقديم تفسيراتها لبنية هذه العلاقات ومنظومتها، وكيفية صنع السياسات من جانب الفاعلين الأساسيين داخل الساحة الدولية، والذين تختلف النظريات بشأن عددهم وأهمية ومحورية تحكُّمهم أو تدخلاتهم في إدارة القضايا الدولية، اختارت هذه الدراسة في سعيها إلى تفسير الدور الفرنسي في المغرب الكبير أن تستعين بالنظرية الواقعية التي احتلت موقعا بارزا، على مدار النصف الثاني من القرن العشرين، في معظم النقاشات والسجالات التي دارت في مجال العلاقات الدولية[10] على الرغم من أنها نتاج تقاليد تاريخية وفلسفية طويلة[11]. وتنطلق مبدئيا في هذا التمرين من فكرة رئيسة مضمونها أنه على الرغم من التطورات التي شهدها النظام الدولي من تنامي الدور الذي تمارسه الأطراف غير الحكومية، وتزايد وتيرة الاعتماد المتبادل المكثف بين اقتصادات الدول بفعل تطور الاتصالات والمواصلات[12]، فإنّ العالم النامي أو السائر في طريق النمو، وضمنه البلدان المغاربية، ما يزال واقعيّا بنسب كبيرة؛ ذلك أنه يبدو أن الدولة في هذا العالم مازالت هي الفاعل الرئيس في أغلب مناطقه، ومازالت الصراعات الداخلية والإقليمية والدولية تحكم العلاقات بين الأفراد والجماعات والدول انسجاما مع "مبدأ" فوضوية المجتمع الدولي. ومن زاوية ثانية، فإنّ وجود الدولة ذاته في هذا العالم النامي مهدّد بدرجة كبيرة، سواء كان ذلك من جانب بعض الجماعات المحلّية الداعية إلى الانفصال والحكم الذاتي، أو من جانب قوى إقليمية غير متجانسة، أو من جانب قوى دولية توسعية تسعى لفرض هيمنتها على هذه الدول أو إبقاء الوضع على ما هو عليه؛ من أجل التحكم في مواقعها الجغرافية الحيوية، أو السيطرة على مواردها الطبيعية ذات الفائدة الاقتصادية الكبيرة للنظام الاقتصادي العالمي.

---

[5] برتران بديع، زمن المذلولين: باثولوجيا العلاقات الدولية، ترجمة جان ماجد جبور، ط1 (بيروت: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، 2015)، ص 107.

[6] Hans Morgenthau, Politics Among Nations. The Struggle of Power and Peace, (New York: A. Knopf, 1964), p. 355 et s.

[7] بديع، ص 107.

[8] عزمي بشارة، "ملاحظات عن العامل الخارجي في الانتقال الديمقراطي"، **سياسات عربية**، ع 38 (ماي 2019)، ص 37.

[9] امحمد مالكي، "المشروع المغاربي.. التفكير في العوائق"، **عربي 21**، شوهد في: 19/03/2023، في: https://cutt.us/JsS5V

[10] Michael C. Williams, *The Realist Tradition and the Limits of International Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), p. 1.

[11] أحمد قاسم حسين، الاتحاد الأوروبي والمنطقة العربية: القضايا الإشكالية من منظور واقعي، ط 1 (بيروت: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، أكتوبر 2021)، ص 129.

[12] محمد أحمد أبوزيد، "الواقعية الجديدة ومستقبل دول التعاون الخليجي بعد ثورات الربيع العربي"، **سياسات عربية**، ع 17 (تشرين الثاني/ نوفمبر 2015)، ص 14 وما بعدها.

من هذا المنطلق، تركز الإشكالية التي يعالجها هذا العمل على مدى قدرة النظرية الواقعية على تفسير التأثير المباشر أو الضمني الذي تمارسه فرنسا على بلدان المغرب الكبير. ينبثق عن هذا التساؤل هدفان محوريان: يتمثل الأول في فهم الاستراتيجيات التي تتّبعها فرنسا لحفظ نفوذها في هذه المنطقة الجغرافية باستثمار التراكمات النظرية للواقعية، ويتجلى الثاني في تبيان مظاهر تأثير هذه الاستراتيجيات، إلى جانب المحددات الداخلية، في السلوك الخارجي للدول المغاربية. ولعل الرهان الأساس من اتخاذ هذين المسارين هو اختبار مدى قدرة النظرية الواقعية على الاستمرار في تفسير محددات السياسة الخارجية لهذه الدول في ظل المتغيرات الجيوستراتيجية الجديدة التي تشهدها المنطقة، ومن ثمة، تقييم الأثر الذي تركته هذه المتغيرات في تماسك النظرية الواقعية وفاعليتها.

ولئن كانت هذه الدراسة ترتكز، في الأساس، على تحليلات النظرية الواقعية في قراءة الدور الفرنسي في المغرب الكبير، فهي تفترض أن الاعتماد الكلي على نظرية واحدة في تفسير هذا الدور المؤثر يحجب عن الباحثين في العلاقات الدولية فهم البنية الدولية المعقدة وما تستلزمه من إعادة النظر في التفسير الواقعي والنتائج المترتبة عن أطاريحه بخصوص القوة وأبعادها لأنه لا يمكن إغفال أثر نظريات أخرى أغنت حقل العلاقات الدولية الذي نظّم معرفيا أربعة سجالات كبرى (1. الواقعية والمثالية، 2. التقليدية والسلوكية، 3. الواقعية الجديدة والليبرالية الجديدة، 4. العقلانية والتأملية)[13] حول ماهية دراسة العلاقات الدولية ومجرياتها وتعقيداتها، فضلا عن فهم الكيفية التي يعمل بها النظام الدولي.

كل هذه السجالات ومحصلة نظرياتها المختلفة، المتحاورة حينًا والمتباينة أحيانًا، فتحت رحابا ومسالك جديدة[14] ما عادت تنظر إلى النظام الدولي من جانب الصراع لوحده كما يعتقد الواقعيون، ومن أبرزهم هانس مورغنتاو الذي يرى أن "السياسة الدولية، ككل سياسة، هي صراع من أجل القوة ومهما تكن الأهداف النهائية للسياسة الدولية، القوة هي دائما الهدف العاجل"[15]. وعلى الرغم من الاختلافات البسيطة في التحليل بين مفكري الواقعية الكلاسيكية، إلا أنهم يتفقون، عموما، على مجموعة من القواسم المشتركة التي شكلت عناصر التحليل الواقعي الكلاسيكي[16]، نذكر منها استنادهم إلى التاريخ، والتأكيد على الدور الفعال للقوة في العلاقات الدولية وضرورة التسلح بها لتحقيق المصلحة الوطنية، وتركيزهم على الدولة باعتبارها نواة للتحليل من خلال جعلها الفاعل الرئيس لتوجيه السلوك الدولي، والإقرار بالفصل التام بين الأخلاق والسياسة[17]، ومنحهم أهمية كبيرة لمبدأ توازن القوى. غير أن التحولات التي عرفها العالم فرضت تجديد المنهج التحليلي والمفاهيمي للنظرية الواقعية، وهو ما أدى الى بروز الواقعية البنيوية (يطلق عليها أحيانا الواقعية الجديدة) التي أسهم عدة مفكرين في تحديد فرضياتها ومفاهيمها النظرية الأساسية، من أمثال كينيث والتز Kenneth Waltz، وروبرت غلبن Robert Gilpin، وستيفن كريزنر Stephen Krasner، وروبرت كيوهان Rebert keohane، وجون ميرشايمر John Mearsheimer، وجورج مودلسكي George Modelski، الذين كان همُّهم دفع النقد الذي وجِّه للواقعية بأنها تصوير ساذج ومبسَّط للعلاقات الدولية، وسعوا إلى إسباغ الصفة العلمية والموضوعية عليها[18]. بمعنى إخراجها من المفهوم الكلاسيكي والتحليلي البديهي إلى مستوى من

[13] أحمد قاسم حسين، "النظام الدولي وجائحة كورونا: سجال تأثير الأوبئة في العلاقات الدولية"، **سياسات عربية**، ع 50 (أيار/ مايو 2021)، ص 54 وما بعدها.

[14] علي الجرباوي ولورد حبش، "النظرية الواقعية في مواجهة أحادية القطبية الدولية، **سياسات عربية**، ع 38 (أيار/ مايو 2019)، ص 29.

[15] جندلي عبد الناصر، التنظير في العلاقات الدولية بين الاتجاهات التفسيرية والنظريات التكوينية، ط 1 (الجزائر: دار الخلدونية، 2007)، ص 147.

[16] للاستزادة بخصوص النظرية الواقعية (بفرعيها الكلاسيكي والبنيوي)، يراجع:

Edward Hallett Carr, *The Twenty Years Crisis 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations*, 2nd ed. (New York: Harper & Raw, 1964); Hans J. Morgenthau, *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace* (New York: Alfred A. Knopf, 1973); Kenneth Waltz, *Theory of International Politics* (New York: Random House, 1979); Robert Gilpin, *War and Change in World Politics* (New York: Cambridge University Press, 1981).

[17] جندلي، ص 139.

[18] يوسف محمد الصواني، نظريات في العلاقات الدولية، ط 1 (بيروت: منتدى المعارف، 2013)، ص 79.

التحليل أكثر موضوعية وفاعلية للوصول بها إلى نظرية علمية قادرة على توضيح الأنماط التكرارية لسلوك الدولة.[19]

ضمن هذا الرهان المعرفي، تتخذ هذه الورقة الملاحظة والتحليل والمقارنة أدوات منهجية للكشف عن الطريقة التي تفسِّر بها النظرية الواقعية استمرارية التواجد المكثّف لفرنسا في المنطقة المغاربية، مع العلم أن طموحا بحثيا على هذا القدر من التعقيد والحساسية من حيث تعدد رهاناته والفاعلين فيه، علاوة على الغموض والتكتم الذي ما يزال يحيط بأغلب معطياته من كلّ جانب، يجعل حظوظ البحث في قضاياه وإشكالاته أكثر وجوبا للتريث وعدم الجزم والاندفاع.

وللإحاطة العلمية بهذا الموضوع، تنتظم مضامين هذه الدراسة في مبحثين رئيسين. يشتبك الأول مع أفكار النظرية الواقعية وفرضياتها لتحليل مظاهر التنافس على النفوذ بأنواعه كلها في المغرب الكبير، بالاستناد إلى الآليات التي تنهجها الدبلوماسية الفرنسية لحفظ هيمنتها ومصالحها من ناحية، والحرص على تقليص جوانب القوة بالمنطقة واستغلال مختلف جوانب الضعف لدى بلدانها لصالحها، من ناحية أخرى. بينما يستعرض المبحث الثاني الخصائص والمحددات العامة والخاصة المؤثِّرة في هذا الحيّز الجغرافي، ويناقش كيفية تأثيرها في قرارات هذه الدول واستجاباتها وتعاطيها مع تحدياتها الداخلية والخارجية.

أولا: مساعي فرنسا للحفاظ على نفوذها في المغرب الكبير : ما الذي تخبرنا به الواقعية؟

ينشغل الباحثون، عمومًا، على مختلف اختصاصاتهم، وباحثو تاريخ العلاقات الدولية بخاصة، برصد وتحليل التحولات الكبرى التي تطرأ على مستوى النظام الدولي الذي يتكون من مجموعة من الوحدات Units (دول، ومنظمات حكومية وغير حكومية، وأفراد) [20]. وهذه الوحدات تسعى جديًا، اعتمادًا على ما تملكه من مقومات القوة (المادية وغير المادية)، إلى تعزيز قوتها الاقتصادية والعسكرية وبناء الشراكات والتحالفات على نحوٍ يحقق مصالحها، ويضمن أمنها واستقرارها، بحيث تواصل، من منظور واقعيّ، رحلة السعي للبقاء في نظام دولي فوضوي لا توجد فيه سُلطة أعلى من الدول نفسها تمتلك حقّ الوصاية وتوجيهها وفرض إرادتها على الآخرين[21]. وعلى الرغم من اختلاف أطروحات النظرية الواقعية الكلاسيكية والنظرية الواقعية البنيوية، فهما يتشابهان في نقاط وأسس عدة. فعلى سبيل المثال، تؤمن كلتا النظريتين بأن امتلاك القوة هو المحفز الأساس لسلوك الفواعل في النظام الدولي الفوضوي[22]. وتتفق النظريتان أيضا على أن الدولة – القومية هي وحدة التحليل، والفاعل الرئيس الوحيد في النظام الدولي. وتجمعان، ثالثا، على أن النظام الدولي ذو طبيعة فوضوية، وأن الصراع والتنافس هما أكثر الأنماط والسمات السلوكية وضوحا وتكرارا في العلاقات بين الدول. ومن جانب رابع، لا تهتم هذه الدول في النظام الدولي إلا بتحقيق مصالحها القومية، التي تعرف لديها في إطار مفهوم القوة، والحفاظ على الوجود، وحماية الأمن القومي للدولة[23].

إذا نظرنا إلى هذه الأطروحات من خلال دوافع ورهانات إصرار فرنسا على التواجد النافذ في المغرب الكبير، سندرك لا محالة أنه بغض النظر عن التغيرات الجوهرية التي مسّت بنية النظام الدولي والعلاقات البينية لوحدته، والتي كرست مبادئ -إن لم أقل طموحات- التحرر والاستقلال والتعامل بالمثل، وأقرت حقوق الدول في السيادة وتقرير المصير والتمتع بخيراتها الطبيعية بحرية

---

[19] Kenneth Waltz, *"The Stability of a Bipolar," Daedalus, vol. 93, no. 3 (1964), pp. 881-901;* Robert Gilpin, *War and Change in World Politics* (New York: Cambridge University Press, 1981).

أحمد محمد أبو زيد، "كينيث والتز: خمسون عاماً من العلاقات الدولية (1959-2009): دراسة استكشافية"، **المجلة العربية للعلوم السياسية**، ع 27 (يوليو/ تموز 2010)، ص 103.

[20] حسين، ص 40.

[21] أبوزيد، "الواقعية الجديدة"، ص 14.

[22] قاسم، الاتحاد الأوروبي، ص 135.

[23] أبو زيد، "كينيث والتز"، ص 104.

ودون ضغط أو تدخُّل، فقد ظلت علاقات فرنسا بأفريقيا، وضمنها البلدان المغاربية، محكومة بثوابت تعود لجذورها الاستعمارية، وسياساتها التوسعية، على الرغم من تعاقب كل أطياف اللون السياسي على مؤسستها الرئاسية وحكوماتها المتتالية.

وبقدر ما دأبت البحوث والتحليلات المعاصرة في العلاقات الدولية على التنبيه إلى تأثير عامل العولمة، تجادل هذه الورقة أيضا بأهمية ربطه على نحو متواصل بالبيئة الخاصة، التي تُفسَّر نسبةً إلى المنافسة بين الدول التي تُحرّكها. هل يعني هذا أن اللعبة التقليدية لتدخلات الدول ذات القوة الاقتصادية والعسكرية ما تزال تسمح بتوسيع نطاق التحليل كما تزعم النظرية الواقعية؟ ربما يدرك الحس السليم أن الفاعل المحلي نفسه يجري تشكيله وإعادة تشكيله على نحو دائم بما يحمله تطور النظام العالمي، ومن ثمة، يدرج السياسة الخارجية الفرنسية تجاه المنطقة المغاربية تلقائيا في خانة المتغيرات الجيوستراتيجية العالمية دون إعطاء أهمية كبيرة للبعد الإقليمي أو المحلي. ومن خلال لفظ "تلقائي"، نروم الإشارة إلى دور القوى التقليدية التي لم تُستبعد تماما من لعبة ما بعد الاستعمار التي اندست سرا، وتبعا لمجموعة من التوافقات غير المعلنة، في أعقاب الاستقلال. وهذه اللعبة بقيت أقوى في المغرب الكبير، وذلك بسبب حدّة الصراعات الظاهرة أو الخفية التي طرأت فيها، والتي ما زالت رحاها تدور إلى اليوم، وغالبا تحت ذرائع مضللة، وبأساليب ملتوية.

يظل المغرب الكبير، والحالة هاته التي تروق الواقعيين، مجالا لعملية مستمرة من الاستقطاب والإضعاف، تخوض فيه القوى العظمى لعبة القوة والأيديولوجيا ذات المحصل الصفري[24]، وإن اكتسب بعض الفاعلين المحليين نسبيّا ثقة وقدرة إضافيتين على الرد على الإذلال، ويتطلّعون إلى دور قوة إقليمية (حالة المغرب والجزائر) كانت في السابق تحت سيطرة القوى القديمة (تمثلها فرنسا في هذا العمل). بطبيعة الحال، للمغرب الكبير خصائصه المميّزة، ولديه أيضا تاريخ طويل، ويبدو أنه يُولّد أزماته الخاصة. وعلى المنوال نفسه، ننقاد إلى اعتبار الدور الفرنسي في هذه المنطقة من العناصر الضرورية واللازمة لتفسير الأحداث الحاسمة التي تجري فيه، ولا سيما أنه لا يبدو في الأفق القريب أن هناك إمكانية لخروج فرنسا منها؛ فالإصرار الفرنسي على كسب المكانة البارزة يزداد حدة، لأسباب عديدة، منا تصاعد وعي الشعوب الأفريقية بخطورة استمرار الهيمنة الفرنسية على ثرواتها ومقدراتها، ومساهمتها (الهيمنة) بشكل مباشر أو غير مباشر، في تأخير سيرورات التغيير نحو الأفضل في البلدان الأفريقية[25].

وتعجّ مواقف وسلوكيات فرنسا، القديمة و"الجديدة"، تجاه هذه البلدان، بمجموعة من الشواهد التي تبرر هذا الانقياد المنهجي بالاستناد إلى فرضيات النظرية الواقعية، على اختلاف تنويعاتها، وفي مقدمتها بناء الأجندة الدولية على إيقاع المنافسة على القوة بأنواعها كلها من أجل تحقيق أكبر قدر من المكاسب أو أقلّ قدر من الخسائر، والعمل على تعظيم المكانة والمصلحة الذاتية من ناحية، وتعميق الخوف وثغرات الضعف لدى الخصم المقابل من ناحية أخرى. وأتصور أن الواقعيين يحتفون أيّا احتفاء بهذه الفرضية وهم يلمسون، في خطابات الرئيس الفرنسي إيمانويل ماكرون، على سبيل المثال لا الحصر، نزوعا متواترا ومستمرا إلى التعالي وإعطاء الدروس في الأخلاق والنزاهة للمغاربيين حتى وإن لم ينقطع استغلال فرنسا للثروات الطبيعية لبلدانهم وخيراتها الوطنية، وجنوح لا متناه نحو تكريس الروح الاستعمارية لفرنسا، وما خفي من هذه الممارسات غير المقبولة وغير العادلة أكبر وأعظم لإبقاء الوضع على ما هو عليه.

وبما أن النظرية الواقعية لا تغفل، في هذا السياق، عن قيمة استعادة التاريخ في فهم حاضر العلاقات الدولية الثنائية أو متعددة الأطراف والتنبؤ بمستقبلها، لنا أن نتخيل إمكانية استيعاب واقع المغرب الكبير دون العودة إلى الماضي[26]، البعيد والقريب، في أفق الكشف عن حظوظ خروجه من دائرة الاستعمار

---

[24] أميتاف أشاريا وباري بوزان، تشكيل العلاقات الدولية العالمية: أصول حقل العلاقات الدولية وتطوره في ذكراه المئوية، عالم المعرفة، ع 502 (الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، 2023)، ص 243.

[25] امحمد مالكي، "هل تسير "ماما" فرنسا نحو الخروج من أفريقيا؟"، **عربي 21**، شوهد في: 01/03/2023، في: https://cutt.us/VAUrv

[26] Paul-Marie De La Gorce," La France et le Maghreb." Politique étrangère, vol. 60, no. 4 (1995), p. 927.

الفرنسي وعقدته، الذي ظل ممتدا منذ القرن التاسع عشر (في الحالتين الجزائرية والتونسية)، والقرن العشرين (في حالة المغرب)، وإن تغيرت أشكاله وأدواته، بتغير السياقات الدولية والإقليمية والداخلية. على الرغم من تعدد توجهاتها الأيديولوجية والسياسية، وتنوّع نخبها الاقتصادية والاجتماعية، أليس هناك إجماع للحكومات الفرنسية على الحرص على البقاء متواجدة في هذه البلدان الأفريقية، مُهيمنة على ثرواتها الطبيعية الغنية، ومقدراتها البشرية والثقافية، ومتحكمة في أرصدتها العسكرية والدفاعية؟ تكشف الدراسات العلمية والميدانية، بما فيها تلك التي أعدها فرنسيون، أن المنطقة ظلت أولوية استراتيجية في كل سياسات فرنسا وخططها، وقد اجتهدت باستمرار في ابتكار الأساليب الأكثر فعالية ونجاعة من أجل تحقيق هذه الأولوية، واستثمار نتائجها بدهاء واقتدار[27].

من خلال مجموعة من الروابط، وباستثمار مراجعات روبرت غلبن R. Gilpin، سنرى كيف تحاول فرنسا جاهدة تكريس هيمنتها من خلال زيادة الكفاءة الاقتصادية، والحرص في نفس الوقت على تعظيم المكاسب المتبادلة بين باقي الدول[28] المؤثرة في المنطقة المغاربية. أولًا: لخدمة مصالحها وأولوياتها الاستراتيجية، وثانيًا: لتعزيز قوتها وتأمين معاقل نفوذها المرتبطة بإرث السيادة التاريخية التي مارستها على القارة الأفريقية عامة؛ وهو ما يعني أن علاقات فرنسا بالدول المغاربية غير منفصلة، في العمق، عن سياق النزعة الاستعمارية وما تحيل إليه، تصريحا أو تلميحا، من رغبة في إطالة التبعية والاستغلال وفقا لحسابات دقيقة لنسب الربح والخسارة على المستويين المتوسط والطويل. لماذا التنبيه إلى دور السياق في تحليل الهيمنة؟ لأنه بمثابة مفتاح لفهم خلفيات الرغبة في إدامة الهيمنة لأطول وقت ممكن، والقول بعدم تأثيره مجانب للصواب في الحالة المدروسة. يرى والتز، في هذا الإطار، أن "سبب التشويش السائد بين دارسي العلاقات الدولية يرجع إلى أنهم يفكرون فيهم بطرائق مختلفة أو متباعدة؛ فالبعض يفكر بأن جذور ما يجري في العلاقات الدولية موجود في الطبيعة البشرية، أو من البشر. ويقول البعض الآخر إن هذه الجذور موجودة في الدول؛ فالدول الشريرة، لا الدول الجيدة، هي التي تخوض الحروب، لأن الأخيرة دول ديمقراطية. لذا، فإن كل شيء متجذر في ماهية طبيعة الدول. ثم إن هناك الطريق الثالث للنظر إلى العلاقات الدولية، وهو المستوى السياسي الدولي، الذي توجد فيه أسباب ما يحدث في العالم. وبالرغم من أن ما يجري في العلاقات الدولية قائم في المستويين الآخرين، فإن الدول تتفاعل في هذا السياق، والسياق مهم جدا"[29].

ولن يجد المتابع لتطور العلاقات الفرنسية المغاربية كبير عناء في إثبات النزوع إلى الإضعاف في تفكير القادة الفرنسيين والثقافة السياسية الناظمة لمؤسساتهم العامة والخاصة. يوظف هذا النزوع مداخل عديدة للهيمنة؛ ما يزيد من استقرار لعبة الإنهاك ويجعلها معقدة في تطورها. ويؤثّر نوعين من الضعف هنا في مسار تقوية الجبهة الداخلية: صعوبة فك خيوط عُشّ العنكبوت الذي تم نسجُه بعناية منذ الاستعمار والسنوات الأولى للاستقلال، والفشل في استغلال القدرات الذاتية لتحقيق التنمية في مختلف أشكالها. كيف ذلك؟ من جهة، لم يكن خروج فرنسا من الجزائر والمغرب وتونس نهائيا، بل بالعكس، قَيّدوا اتفاقيات استقلالها ببنود مجحفة، ضمنت لهم امتيازات مالية وتجارية لعقود وصلت قرابة مائة سنة في هذه الدول، ناهيك عن الامتيازات المالية والعسكرية والترابية، وإبقاء أيادي الفرنسيين، طوعا أو كرها، طولى على المعادن النفيسة ومصادر الثروة[30]. ولأن السياسة في عمقها وأبعادها، كما سبق الذكر، مبنية على المصلحة، تحركها وتتحكم في خيوطها وقراراتها، تكشف أدبيات وثائق تاريخية كثيرة الأدوار التي لعبها الحضور الفرنسي في تكريس الهيمنة ولو تطلب الأمر استغلال الخلافات وتأجيج الصراعات في جغرافية المنطقة. ولئن كانت الأدوات التي تتوسل بها التأثير على مسلسل اتخاذ

---

[27] نفسه.

[28] Robert Gilpin, War and Change in World Politics (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), p. 106.

[29] Kenneth Waltz, *Man, The State and War: A Theoretical Analysis (*New York: Columbia University Press, 1959), pp. 5-9.

[30] امحمد مالكي، "الانسحاب الاضطراري غير المشرّف للحضور الفرنسي في أفريقيا"، **عربي 21**، شوهد في: 18/03/2023، في: https://cutt.us/6AUyk

القرار أكثر من أن تحصى، نشير، عموما، أن استراتيجية الهيمنة تزاوج بين المظاهر الكلاسيكية والحديثة، وتتجسد على نحو أوضح في ثلاث آليات مختلفة ومتداخلة: الأمن والاقتصاد والثقافة.

1. الآليات الأمنية

يُنظر إلى الأمن الدولي والدفاع، غالبا، من جانب رواد النظرية الواقعية على أنه من القضايا المحورية التي تسعى الدول إلى تحصينها، سواء داخليا أو بتوجيهها بفعالية خارج حدودها، بسبب تركيزهم على التعاون في إطار الفوضى، بمعنى البحث في توزيع القوة والمصالح وسلوك الفاعلين ونتائج التفاعل بينهم[31]. والملاحظ، في هذا المستوى، أنه بغض النظر عن التوترات السياسية الملحوظة في فترات زمنية مختلفة، ظل الملف الأمني والعسكري حاضرا بقوة بين فرنسا ودول المنطقة المغاربية لسببين اثنين على الأقل. يرجع الأول إلى ارتباط المنطقة تاريخيا بحكم الإرث الاستعماري والنفوذ التقليدي لها، بينما يتجلى العامل الثاني في النظرة الأوربية القائمة على التصور الفرنسي لأنها تمثل الدولة الأقدر في الاتحاد عندما يتعلق الأمر بالعمليات العسكرية عالية المخاطر، وهو ما يدعم موقعها داخل الاتحاد في هذا المجال؛ إذ يضفي المصداقية عليها باعتبارها المزود الأمني الرئيس لأوروبا[32]. يشرح الواقعيون الجدد هذه الفكرة البرغماتية من خلال التذكير بأن أي خطوة نحو التعاون في أيّ مجال، ومنه الأمني مثلا، تمليها القوى الكبرى التي تسعى من خلاله لتحقيق مصالحها الذاتية؛ بمعنى أن المنظمات والمؤسسات التي تنشأ في النظام الدولي ليست سوى متغيرات وسيطة، في حين يبقى ميزان القوى المتغير المستقل في السياسات الدولية. بناء على ذلك، فالنتيجة المتوقعة للتعاون الأمني والعسكري والاستخباراتي والقضائي الذي تحرص فرنسا وحلفائها على تعزيزه مع دول المنطقة، منظورا إليها من جانب الضعف، هو حفظ المنافع المكتسبة والمحافظة على الوضع القائم (Status quo) واقعياً، وبصرف النظر عن التغيرات التي طاولت الاتحاد الأوروبي من الداخل، خلقت هيكلية النظام الدولي، سواء في ظل الثنائية القطبية أو القطب الأحادي أو تعدد الأقطاب، ظروفا مواتية لمواصلة الدول الأوروبية التفكير في ما بات يعرف بـ"المصلحة المشتركة الأوروبية" في أفق تعزيز موقعها في اقتصاد مترابط وذي قدرات تنافسية عالية على المستوى الدولي، ويحافظ على الروابط السياسية والاقتصادية والثقافية للدول الأعضاء بمستعمراتها القديمة في آسيا وأمريكا اللاتينية وأفريقيا[33].

ولئن نجحت إلى حدّ ما في إخراج نفسها من حالة الفوضى من خلال تذويب خلافاتها وتوحيد قدراتها وإمكاناتها على المستوى الداخلي، يظهر أنها تجعل هذا الرهان عسيرا في المغرب الكبير. وحتى لو سلمنا بحدود قدرة النظرية الواقعية على شرح صمود عملية التكامل الأوروبي وتفسيره بعد قرار بريطانيا بالخروج من الاتحاد الأوروبي والسوق الأوروبية المُوَحَّدة، خصوصا على مستوى السياسة الخارجية والأمنية والدفاعية المشتركة وإن لم يتمكن بعد من الانسلاخ التام عن التبعية للولايات المتحدة الأمريكية في صدد الكثير من القضايا الدولية الراهنة[34]، يبدو أن رغبة القوى المؤثرة فيه، ومن بينها فرنسا، في إزالة مصادر التهديد وردع الدول المغاربية الساعية إلى زيادة القوة أو الإخلال بتوازنها ما يزال يدفعها، إذا استعنّا بأطروحة هربوت باترفيلد Herbert Butterfield، إلى احتواء المعضلات الأمنية والعمل على استباق نتائجها المتوقعة غير المرغوبة[35]. لذلك، بالنسبة لفرنسا التي

---

[31] Stephen Krasner, "Structure Causes and Regime Consequences: Regime as Intervening Variables", in: Stephen Krasner (ed.), International Regime (Ithaca-New York: Cornell University Press, 1983), pp. 21.

[32] نبيل زكاوي، "مآلات النفوذ الفرنسي في أفريقيا"، **مركز الجزيرة للدراسات**، شوهد في: 17/03/2023، في: https://cutt.us/qoLGS

[33] قاسم، الاتحاد الأوروبي، ص 150.

[34] إدريس لكريني، "الصين وتحوّلات النظام الدولي الراهن"، **المستقبل العربي**، ع 461 (يوليو/ تموز 2017)، ص 116.

[35] للاستزادة حول زيادة القوة والاستعداد الدائم للأسوأ، يراجع على سبيل المثال:

تشارك على نحوٍ كبير في مساعدة بلدان المنطقة، سواء بالارتكاز على استراتيجيتي المشروطية (ربط الوفاء بالالتزامات بإجراء إصلاحات معينة) أو التأثير (القدرة على ممارسة مختلف أنواع الضغط على الدول التي لا تلتزم بوعودها بشأن الإصلاحات المطلوبة، وقد تصل إلى حدِّ فرض عقوبات اقتصادية عليها)[36]، على مواجهة معضلاتها الأمنية ذات الصلة، مثلا، بتصاعد الإرهاب الدولي ومخاطر الهجرة غير النظامية والجريمة الدولية المنظمة والحركات المتطرفة والانفصالية، تُظهر الوقائع أن لديها استراتيجيتها للأمن متعددة الأبعاد، تقوم، عموما، على أربعة محاور: المعدات، التدريب، والتمويل، والمناورات المشتركة، بهدف تعزيز قدرات قوات أمن الحدود، وإنشاء وحدات جديدة متخصصة في مراقبة الشرائط الحدودية، وتقوية التعاون (الأمني، القضائي ... إلخ).

وفي علاقة بالمعضلات الأمنية وما يترتب عنها من تحديات، هناك نهجان متنافسان ضمن النموذج الواقعي يمكنهما مساعدتنا على فهم خلفيات الاستراتيجية الفرنسية. في رأي الواقعيين الدفاعيين، تسهم التحديات الأمنية في جعل التعاون بين فرنسا والبلدان المغاربية ممكنا ومرغوبا فيه في سبيل التخفيف من آثار الفوضى الناتجة في بنية النظام الدولي. من جانب آخر، تشكل المعضلة الأمنية، من منظور أنصار الواقعية الهجومية، سببا أساسيا في قبول بلدان المنطقة التعاون والتنسيق بدرجة أكبر مع فرنسا، العضو الدائم في مجلس الأمن، في المجالين الأمني والدفاعي بالنظر إلى طبيعة العلاقات بينها، ودافعا رئيسا لفرنسا لحماية مصالحها كنتيجة طبيعية لضعف الثقة في نيات القوى الدولية الأخرى غير المنتمية للاتحاد الأوروبي.

يملك المغاربيون دلائل كثيرة على هذا التوجس، وربما يعون أن مفهوم الأمن في المنطقة ما يزال يُقارَب من زاوية تقليدية، لا تتعدى فيها، عادة، الهواجس الاجتماعية والثقافية والإيكولوجية حدود الخطابات أو النوايا. بخصوص هذه المقاربة، يجادل الواقعيون بأن القوى الكبرى في النظام الدولي (الاتحاد الأوروبي واحد منها إلى جانب الولايات المتحدة الأمريكية وروسيا والصين) تبحث باستمرار عن الفرص التي تعطيها ميزة من غيرها من القوى الكبرى، حيث تكون غايتها النهائية هي الهيمنة[37]. ولنا في ما تعيشه ليبيا، مثلا، من معضلات أمنية متزايدة بعد اتساع دائرة الخلاف والصراع بين الليبيين أنفسهم الحجة الثابتة. كيف ذلك؟ الأطراف المتحكمة في تأجيج هذا الصراع متعددة، والاستراتيجيات كثيرة ومتنوعة، والظاهر أن الحل أو الحلول الممكنة ليست بيدهم، ولا بيد أشقائهم في الجوار الذين لم يخرجوا هم أيضا من دوامة لعبة التناقضات البينية القائمة على جعل الجميع في مواجهة الجميع، بل متوقّفة على إرادات وتوافقات القوى الكبرى المتنافسة، وفرنسا في مقدمتهم.

والمهتم بتاريخ المنطقة، يدرك أن هذه الصورة القاتمة، في الأصل، قديمة، التقطتها النخبة الفرنسية بمختلف تلويناتها قبل خروجها من المنطقة، بل وحتى قبل الدخول إليها. ألم يكتب أوجين إتيان Eugène Etienne، في ديسمبر/ كانون الأول 1898، وتحديدا في مجلة "القضايا الدبلوماسية والاستعمار، أن "لدى فرنسا في المغرب، حقوقا وواجبات، وتفوق حقوق أية قوة دولية أخرى... والمصدر الأول لحقوقنا... هو الجزائر. فالجزائر هي التي أدّت بنا إلى تونس، وعليها أن تؤدي بنا، رغم بعض المصاعب بدون شك، إلى المغرب. فاحتلال تونس لم يتم دفعة واحدة، كما قد توحي بذلك بعض المظاهر الخادعة، بل إنه نتيجة جهد طويل من التسلل والاحتواء... وفي المغرب، يفرض تكتيك مماثل نفسه ببطء وحذر كبيرين، نظرا للمنافسة المثارة ذاتها"[38]. بعد مرور أكثر من مئة وخمسة وعشرين سنة، طبيعيّ أن يتغير مقياس العدسة بنسب طفيفة، لكن آلة التصوير تظل هي نفسها، تجعل "كل شيء يتغير لأجل أن يبقى الأمر على ما هو عليه". من نتائج هذه الاستمرارية الإشادة المتواصلة

John H. Herz, International Politics il the Atomic Age (New York: Columbia University Press, 1961).

[36] قاسم، الاتحاد الأوروبي، ص 180.

[37] نفس المرجع السابق، ص 171.

[38] ألبير عياش، المغرب والاستعمار: حصيلة السيطرة الفرنسية، ترجمة عبد القادر الشاوي ونور الدين سعودي، مراجعة وتقديم: إدريس بنسعيد وعبد الأحد السبتي، سلسلة معرفة الممارسة، ط 1 (الرباط: دار الخطابي للطباعة والنشر، الرباط، 1985)، ص 51 وما بعدها.

بسردية الاستقرار. ويمكن أن أسوق مثالا من الجزائر على ما أزعمه. من العبر المستخلصة من حراك 22 فبراير 2019 أن ثمة توافق استراتيجي بين القوى الكبرى والسلطة القائمة في الجزائر، ويكاد الأمر نفسه يتكرر في المنطقة بصيغ مختلفة نسبيّا، فحواه أن استقرار الأخيرة ضروريٌ لاستقرار المنطقة برمّتها. وهناك من يحاجّ بأن التوافق الاستراتيجي بات عائقًا أمام التغيير في الجزائر[39]. وعلى الرغم من خطاب السلطة الجزائرية بشأن "الأيادي الأجنبية" المتربصة بأمن البلد واستقراره، فإن القوى الكبرى لا مصلحة لها في زعزعة الاستقرار السائد في الجزائر، وهذا ما يفسّر صمتها وإحجامها عن استخدام خطاب الحريات وحقوق الإنسان والديمقراطية الذي لا تتردد في توظيفه ضد الأنظمة الحاكمة في بلدان أخرى. إنها تثبت المرة تلو الأخرى أن المستلزمات الأمنية إذا تعارضت مع الاعتبارات المعيارية، كانت الغلبة دائمًا للأولى[40].

2. الآليات الاقتصادية

بخصوص الآليات الاقتصادية، أتذكر ما قاله الرئيس الأميركي فرانكلين روزفلت: "إنّ الحاجات الاقتصادية والمالية لدولة ما تدوس على جميع الحقوق حتى الدولية". ألا ينطبق هذا القول على حضور فرنسا في المنطقة المغاربية؟ لن يقول الواقعيون عكس ذلك. فهي تتطلّع، والأسانيد على ذلك متنوعة، إلى الحصول على الربح الاقتصادي حتى لو كان ذلك على حساب حقوق الغير. ولأن الاقتصاد، تبعا للمنطق الواقعي، يعتبر ركيزة محورية في لعبة التنافس الدولي وإدارته، أثارت المنطقة على الدوام أطماع القوى الدولية الساعية إلى استغلال مواردها الطاقية والبشرية بأثمنة زهيدة. ولأن فرنسا تعاني من نقص حادّ في الموارد الطبيعية، ولا تستطيع سد حاجياتها، مثلا، من النفط والغاز الطبيعي إلا بنسبة 3 % فقط، فهي تعتمد على استيراد الطاقة من خارجها. في هذه الحالة تعتبر فرنسا أمن الطاقة مصلحة جوهرية لها، وتعتبر العالم العربي من أهم المناطق لضمان إمدادات الطاقة لها. وهذا يفسر سبب مشاركة الشركات الفرنسية متعددة الجنسيات في كل الحلقات من صناعة النفط في البلدان العربية باستثماراتها الضخمة[41].

مغاربيّا، تقيم شركاتها مشاريع متعددة ومختلفة المجالات كما هو الشأن، مثلا، بالنسبة إلى استثمارات توتال Total في قطاع النفط والطاقة، وأورانج Orange في الاتصالات، والشركة العامة في قطاع البنوك، إضافة إلى صفقات الطائرات التابعة لإيرباص، وعقود شراء الأسلحة الفرنسية. تستفيد هذه الاستثمارات، وغيرها كثير، من الثروة المادية واللامادية للمنطقة، إما بشكل مباشر أو عبر "وسطاء" محليين أو دوليين. في تونس، نشرت هيئة الحقيقة والكرامة عام 2018 مجموعة من الوثائق والمعطيات التاريخية التي تثبت وجود تشريعات مجحفة تلزم تونس بتمكين الشركات البترولية الفرنسية بالتنقيب على النفط ونقله دون ضمان مصالحها الدنيا. وكشفت الهيئة أن وثيقة الاستقلال الوطني الموقعة يوم 20 مارس/آذار 1956 لم تتطرق إلى المسائل الاقتصادية بسبب الضغوط الفرنسية، الأمر الذي يجعل الاستغلال المفرط لمقدراتها الطبيعية، بما فيها الملح والفوسفات أمرا واقعا ومتواصلا حتى بعد الاستقلال. وفي الحالة الجزائرية، ظلت فرنسا بعد 132 سنة من الاستعمار شريكا تجاريا واقتصاديا أساسيّا، حيث بقيت، بصرف النظر عن خطابات التظلم بسبب سوء التقدير أو سوء الفهم بين النظامين، الممون الأول للجزائر بالسلع والخدمات، والمستثمر المباشر فيها، مستفيدة من تراكمات الذاكرة التاريخية وتقاطع المصالح بينهما، سواء. ولربما التأمل في هذه الخلفية سيعيننا في إعداد الجواب أو الأجوبة عن الأسئلة الآتية: في ظل الضغوطات الاقتصادية التي ترتبت عن الحرب الروسية الأكرانية، هل تَوجُّه فرنسا، مثلا، إلى "إصلاح" علاقتها مع الجزائر في الأشهر الأخيرة يرتبط بالضرورة بجواب

[39] محمد حمشي وعبد النور بن عنتر، "حراك 22 فبراير 2019 وانتفاضات الربيع العربي :حدود سردية الاستثناء الجزائري؟"، **عمران**، ع 43 (شتاء 2023)، ص 67.

[40] نفسه.

[41] ليو شين لو، دبلوماسية القوة الناعمة: مفتاح لفهم العلاقات الصينية العربية (عمان- الأردن: وزارة الثقافة، 2018)، ص 70.

أو بعث رسالة سياسية إلى المغرب؟ ألا يمكن تفسير هذا التقارب كذلك بحاجة فرنسا وشركائها الأوربيين إلى مواجهة نقص إمداد أسواقهم بالنفط والغاز؟ تتعدد الأجوبة، لكن النتيجة واحدة: الدبلوماسية الفرنسية غير مستعدة لتغيير عقيدتها دون مكاسب كبيرة ومستمرة. وكيف لا تفكر بهذه الطريقة وهي تعتقد أن تأمين مصالحها التجارية يقتضي متابعة السير على حبل مزدوج في طريقها إلى "الجيب السخي" للمغرب والجزائر. في الوقت الحالي، يظهر أنها ما تزال متشبثة بورقة توازن العلاقات بين الطرفين، والتكيف مع ميزان القوى المتأرجح بينهما.

وانسجاما مع مؤشرات هذا التحليل الواقعي، نضيف إلى ما سبق أن مستويات التشبيك الاقتصادي ليست بالحدّة نفسها التي ترسمها الحملات الإعلامية بين المغرب وفرنسا. فهذه الأخيرة ما تزال الشريك الاقتصادي الأول للمملكة، وشركاتها تتصدر الاستثمارات الأجنبية فيها. فهل الأرباح التي تُحقّقها الاستثمارات الفرنسية مرشحة للانكماش أم الانتعاش؟ من زاوية تاريخية، كل شيء ممكن. فيما يخبرنا الواقع أن الأمر يحتاج إلى جهد وعمل كبير، ذهني ونفسي بالدرجة الأولى. في نظر الواقعيين، كان المغرب -هو الآخر- أحد مستعمرات فرنسا لمدة فاقت الخمسين سنة (1912-1956)، والمتوقع أن يظل، على الرغم من استعادته لاستقلاله وسيادته الوطنية، مرتبطا بفرنسا باتفاقيات والتزامات. وعمليا، ضمن هذا الارتباط لفرنسا مجموعة من المنافع في شكل "حقوق مكتسبة"، ومنحها التعاقد وضعا تفضيليا، سمح لها بالاستفادة من الخيرات الطبيعية، ومكّنها من أن تكون حاضرة في الاقتصاد، والثقافة، والتعليم، واللغة، وكل ما له صلة بالمجالات الحيوية في المغرب. بل إن بصماتها في التوجهات الاستراتيجية والمصيرية ظلت قائمة وواضحة لعقود عديدة بعد الاستقلال[42].

لم تسْلَم ليبيا أيضا من استغلال ثرواتها الطبيعية الثمينة، سواء الموجودة في باطن الأرض أو فوقها. مخلفات الاستعمار، وطبيعة الحكم الذي سادَ مجالها السياسي أكثر من أربعة عقود، والتحولات الجارية منذ انطلاق ما سُمي "ثورة 17 فبراير 2011"، تظهر على وجه اليقين حدود تعافيها في الأمد القريب. يبدو أن القوى الدولية والإقليمية، بما فيها فرنسا التي قادت عمليات التدخل التي شنها حلف شمال الأطلسي (الناتو) لإسقاط القذافي في مارس/ آذار 2011، تزايدت أطماعها في نفط ليبيا وغازها رفيع المستوى. فالتواجد الفرنسي جليّ عبر وسائل وأدوات متعددة. فلماذا يترنح بين تأجيج الصراع والدعوة إلى إخماده؟ يرجع هذا الترنح عامة إلى ثلاثة اعتبارات: أولا، الرغبة في الحصول على نصيب وافر من صادرات النفط الليبي[43]، والمحافظة على الاستثمارات الضخمة للشركات الفرنسية في قطاعي النفط والغاز في ليبيا. أبرز مثال استحواذ شركة طوطال من حقوق التنقيب عن النفط على 75% من حقل الجرف، و30% من حقل الشرارة، و24% من حقل قاع مرزوق، و16% من حقل الواحة. كما حصلت على 16.33% من شركة الواحة، وهي أهم شركة نفطية في ليبيا. ويتمثل الاعتبار الثاني في سعي فرنسا ضمان حصة معتبرة من عمليات إعادة الإعمار التي يمكن أن تشهدها ليبيا بعد استقرار الأوضاع الأمنية فيها. ومن جانب ثالث، نزوعها إلى تأمين مصالحها الاقتصادية في دول الساحل والصحراء، والتي تقع على الحدود الجغرافية الليبية، مثل تشاد والنيجر ومالي والجزائر. تسيطر فرنسا على النسبة الأعظم من عمليات التبادل التجاري مع هذه الدول، كما تهيمن على ثرواتها الطبيعية، مثل اليورانيوم في النيجر والذهب في مالي، بجانب استثماراتها الضخمة في قطاعي النفط والغاز في جنوب الجزائر على الحدود المشتركة بين ليبيا والجزائر[44].

المستفاد من هذه الإشارات المختزلة أن التجربة الفرنسية ظلت محكومة بعدد من القيم أطّرت سلوكها وممارساتها، بل حتى حين خرجت أو أخرجت من المنطقة، احتفظت بما اعتبرته "حقوقا

[42] امحمد مالكي، "العلاقات المغربية الفرنسية: إلى أين؟"، **عربي 21**، شوهد في: 05/03/2023، في: https://cutt.us/kbOls

[43] كانت تحصل قبل سقوط النظام الليبي على 17% من هذه الصادرات، ارتفعت بعدها إلى نحو 33% منها، وتستهلك المحروقات في فرنسا نحو 99% من وارداتها من النفط الليبي.

[44] عصام عبد الشافي، "خريطة الأهداف والمصالح: ماذا تريد فرنسا من ليبيا؟"، العربي الجديد، شوهد في: 30/03/2023، في: https://cutt.us/qZrdE

تاريخية"، ومكاسب غير قابلة للتخلي والزوال[45]. لذلك، فما يهمّ فرنسا في المقام الأول هو حماية استثماراتها، سواء من خلال العمل الذاتي على تحييد مصادر التهديد وردع الدول الساعية إلى تعظيم القوة أو النفوذ، أو عن طريق استعمال مظلة الاتحاد الأوروبي أو حلف "الناتو" لمواجهة أي تمرد أو تهديد مشترك. ويبدو عمليًا أن تحركات السياسة الخارجية الفرنسية، في هذا المستوى، تحدّدها مخرجات الحسابات المعقّدة لطبيعة المخاطر والتهديدات الواقعة والمحتملة (باستعمال ورقة قضية الصحراء أو استغلال ملف حقوق الإنسان[46] أو قاعدة المشروطية لضمان الوفاء بالوعود المُقدَّمة[47])، ولا سيما بعد إدراك بلدان المنطقة المغاربية لقيمة تنويع العلاقات الاقتصادية، ودخول فاعلين دوليين (في مقدمتهم الولايات المتحدة الأمريكية[48] والصين) ينهجون استراتيجية جديدة في العلاقات مع بلدانها، مبنية -ظاهريًا على الأقل- على شراكات متكافئة وأرباح متبادلة.

3. الآليات الثقافية

باستحضار البعدين الأمني والاقتصادي، نسجل أنه ما عاد في الإمكان التحكّم في مواطن الضعف المغاربية بواسطة آليات القوة التقليدية فحسب. وسنبين اللحظة أيضا كيف يتقوى الإخضاع الناعم من قبل الفرنسيين الذين يأملون أن يضمنوا هيمنتهم من خلال إعداد "زبائن" جدد باستخدام مواردها الثقافية المتنوعة. وتعمل دائما على تحويل هذه الموارد الثقافية إلى قوتها الناعمة لتعزيز نفوذها وتأثيراتها وتحسين صورتها وحماية مصالحها الوطنية[49]. وتقنعنا وقائع التاريخ ودروسه بأن نتائج هذه الهيمنة القسرية أو السلمية تكون مؤثرة في بنية الدولة والاقتصاد والمجتمع، ويعاد إنتاجها بين الاقتصاديات المتطورة وهوامش الاقتصاد العالمي عبر علاقات تجارية غير متكافئة، وديون وصفقات تسليح وغيرها. وهذه الوضعية التي خلّفتها التبعية الاقتصادية لا تؤثّر فقط في نمط الحكم، بل تعود وتفرض ذاتها عند دراسة فرص التغيير وحدوده في البلدان النامية، وحظوظ الانتقال إلى الديمقراطية في مؤسساتها؛ إذ تعدّ وتنتج نخبا سياسية قادرة على ضمان استمرار تواجدها على أراضيها. ألم يدفعها، في حالات عدة، الحرص الكبير على تحقيق مصالحها إلى التضحية بكثير من المبادئ والشعارات التي طالما دافعت عنها؟ أليست فرنسا التي كثيراً ما ندّدت بالاستبداد، ودعت إلى احترام حقوق الإنسان في عدد من دول العالم، هي نفسها التي دعمت القذافي في عزّ قوته؟ فعلت ذلك طمعاً في الإمكانيات النفطية في ليبيا، حيث استفاد الرئيس السابق نيكولا ساركوزي Nicolas Sarkozy من دعم مالي لحملته الانتخابية لعام 2007، قبل أن تنقلب عليه في عام 2011 تحت ضغط الشارع الليبي. وهي نفسها التي ظلت تدعم نظام بن علي إلى آخر لحظة، قبل أن يقول الشعب التونسي آنذاك كلمته الحاسمة[50]. وينطبق التناقض نفسه على موقف الاتحاد الأوروبي من الانتهاكات، الواضحة والموثّقة للحريات وحقوق الإنسان الأساسية بعيد الرجة التي أحدثها ما سميّ بـ"الربيع العربي" عام 2011؛ بحيث بقي سلوكه الخارجي الفعلي قائمًا على منطق المحافظة على استقرار أنظمة الحكم القائمة جنوب المتوسط،

[45] امحمد مالكي، "الانسحاب الاضطراري غير المشرّف للحضور الفرنسي في أفريقيا".

[46] سعيد صديقي، "صنع السياسة الخارجية المغربية"، أطروحة دكتوراه في القانون العام، جامعة سيدي محمد بن عبد الله بوجدة، المغرب، 2002، ص 314-308.

[47] Marc Maresceau & Erwan Lannon (eds.), The EU's Enlargement and Mediterranean Strategies: A Comparative Analysis (London: Palgrave Macmillan, 2001), pp. 98-100.

[48] للاستزادة بشأن الاهتمام الأمريكي بأفريقيا، يراجع: إبراهيم أبو خزام، أقواس الهيمنة: دراسة لتطور الهيمنة الأمريكية منذ مطلع القرن العشرين حتى الآن (القاهرة : دار الكتاب الجديدة، 2005)، ص 158وما بعدها.

[49] ليو شين لو، ص 72.

[50] إدريس لكريني، "فرنسا والمأزق المغاربي"، **الخليج**، شوهد في: 31/02/2023، في: https://cutt.us/2MGqf

بمسوغات ثلاثة على الأقل: ضمان تدفق موارد الطاقة، والحرب (العالمية) على الإرهاب، ومراقبة الحدود للحدّ من الهجرة غير الشرعية القادمة من جنوب المتوسط نحو شماله[51].

ضمن هذا المنطق، حرصت فرنسا على استغلال التناقضات والصراعات القائمة في المنطقة لصالحها، وحاولت الإمساك بإحدى الأدوات الأكثر تأثيرا خدمة لمصالحها الحيوية؛ بحيث أدركت، منذ نهاية الحرب العالمية الثانية، أهميةَ التواجد السياسي والثقافي في البلدان المغاربية، بعد إفلاس صيغة الاستعمار العسكري المباشر دوليا بنصوص قانونية صادرة عن الأمم المتحدة، ونتيجة نضالات الشعوب الخاضعة لاحتلالها. دليلي في ما أزعمه كيفية توظيف المدخل التربوي والثقافي من خلال توطين اللغة الفرنسية، وترسيخها في مناهج التعليم، وتحويلها إلى ما يشبه "العقيدة التربوية والتعليمية"، محدثة لهذا الغرض المنظمة الدولية الفرنكوفونية عام 1970، والتي أصبحت وظائفها بعد سنوات طويلة من التطور أكثر تنوعا لتشمل المجالات السياسية والاقتصادية والثقافية والأمنية[52].

ولما كانت تونس بلدا مؤسسا للمنظمة الدولية للفرنكوفونية، مع السينغال، والنيجر، وكمبوديا، وعضوا ناشطا داخلها، فإنها أولت على الدوام بناء هذا المشروع الثقافي اهتماما متواصلا. وحتى لو لم تكن الجزائر بلدا عضوا في هذه المنظمة بصفة رسمية، و إنما تعتبر دولة مراقب فحسب، وكان حضورها في مؤتمراتها ضيفا خاصا أو ضيف شرف في كل مرة، فهي تصنف، وللمفارقة، من أكثر البلدان تداولا للفرنسية في العالم. وحتى في الوقت الذي تشن فيه حملات منظمة بفرنسا لتشويه صورة المغرب أمام المنتظم الدولي، تستعمل فيها وسائل إعلامية ومنظمات دولية بعد توتر العلاقات بين البلدين، لا يجد وزير التعليم العالي والبحث العلمي والابتكار المغربي الحالي، وهو الحامل للجنسية الفرنسية أيضا والرئيس السابق للوكالة الجامعية للفرنكوفونية (إحدى مؤسسات المنظمة)، أيّ حرج في استغلال مهمته الحكومية في حفز استعمال اللغة الفرنسية وتيسير تداولها واستمرارها.

وعلى الرغم من أشكال المقاومة التي تواجه اللغة الفرنسية في البلدان المغاربية، وتزايد الوعي بتراجع مكانتها كلغة علم وابتكار في العالم، وتآكل أرصدتها بشهادة الموضوعيين من علماء اللغة الفرنسيين، يبدو أن سلاح اللغة ما زال حاضراً ومؤثرا في تجارب الكثير من الدول المغاربية[53]، ما يعني ضمنًا إدراج أشخاص من خارج فرنسا في ثقافة فرنسا نفسها[54]. في المُحصِّلة، ظلت اللغة الفرنسية أساسية في التدبير الإداري اليومي داخل المؤسسات الحكومية، وفي مؤسسات التربية والتكوين العمومية والخاصة (بنسب أعلى)، بالإضافة إلى المهام التي ما تزال مؤسسات البعثة الفرنسية تؤديها لـ"زبنائها" من أبناء المنطقة الذين يقبلون، بوعي أو جهل، التحول إلى أداة/ موضوع لإعادة الإنتاج الاجتماعي. ولنا أن نتساءل: إذا علمنا أن المناهج الدراسية بهذه المؤسسات هي نفسها المعمول بها بفرنسا مع بعض التعديلات الهامشية بخصوص تدريس اللغة العربية، ألا يُحدث هذا "التثاقف الخفي" تأثيرا نفسيا وذهنيا على هؤلاء التلاميذ "المغتربين داخليّا"؟ وكيف يمكن لهم، مثلا، أن يشعروا بالاعتزاز بالوطن وضرورة الدفاع عنه إذا كانوا لا يولون أهمية للغاته الرسمية وتاريخه ورموزه؟

تبعا لما سبق، يبدو أن لهذا الواقع منطق رئيس كما افترض الواقعيون؛ لا يخدم ولن يخدم المنطقة المغاربية وأيّ مشروع وحدوي يجمع بلدانها، وأقصد التواجد الفرنسي المستمر وما يحيل عليه من صراع وتنافس شديدين بين القوى الدولية، وما يحمله من أجندات أمنية واقتصادية وثقافية طويلة الأمد لتحقيق مصالحه الاستراتيجية بوسائل صلبة وناعمة. تتجلى هذه الأجندات، كما رأينا باقتضاب، بحجم وجودها الأمني، وتوزيع قواعدها العسكرية في أطراف المنطقة، زيادة على الدور الاقتصادي والأمني المتداخل في عمل شركاتها، وخصوصا شركات الطاقة، علاوة على حجم

[51] محمد حمشي، "الاتحاد الأوروبي والتحول الديمقراطي في الوطن العربي: حدود القوة المعيارية"، **سياسات عربية**، ع 35 (تشرين الثاني/ نوفمبر 2018)، ص 70.

[52] ليو شين لو، ص 74.

[53] محمد مالكي، "هل تسير"ماما" فرنسا نحو الخروج من أفريقيا؟".

[54] Guy Martin, "Continuity and Change in Franco-African Relations," The Journal of Modern African Studies, vol. 33, no. 1, (March 1995), p. 5.

السيطرة الثقافية لفرنسا من خلال صياغة الهويات الثقافية، وأنظمة التعليم والإعلام، والتكوين المستمر للنخب المغاربية في الجامعات الفرنسية، والهجرة المتواصلة للأفارقة تجاه فرنسا ودول الاتحاد الأوربي، كل ذلك يرسم ملامح متعددة للهيمنة والتبعية. ولعل أبرز سؤال ينجم عن هذه الاعتبارات: هل تمتلك البلدان المغاربية، من منظور واقعيّ، القدرة على الإفلات من سياسة الإضعاف والإذلال؟

ثانيا: الواقعية وسلوك الدول المغاربية

تُعَد منطقة المغرب الكبير، كما سبقت الإشارة، إقليماً جيوسياسيّا بهوية تاريخية تكرَّست عبْر قرون طويلة، وظهرت عبر مراحله التاريخية المختلفة "دول مركزية" تنقلت بين الوحدات، طبقًا للبنية الجيوسياسية للإقليم في كلّ مرحلة، على أنّ المغرب الأقصى كان الأكثر حُظوةً بموقع المركزية في أغلب الفترات التاريخية. ومع استقلال دوله وانحسار الوجود الاستعماري المباشر، بدأت تظهر دعوات وحدوية، أو تكاملية بين هذه الدول، لكن مشكلات الحدود السياسية، وتباين التوجهات والخيارات الاستراتيجية، وتبعات الإرث التاريخي لكلّ وحدة من وحدات هذا الإقليم[55]، عمّقت الهوة بينها وحالت دون تحقيق ذلك النزوع كما سنبين بإيجاز في ثنايا هذا المبحث.

في الموقف النظري لكينيث والتز، لم يكن حدوث نزاعات الحرب الباردة في العالم الثالث يتحدى الاستقرار الأساسي للأنظمة الدولية ثنائية القطب ما دام التوازن الأساسي ومركزه الاستراتيجي الأوروبي خاليين من الحروب. وقد سعى عدد قليل من الباحثين إلى إعادة تأكيد أهمية المستوى الإقليمي، واستقلاليته عن المستوى العالمي ثنائي القطب، لكن التبسيط الكبير للواقعية البنيوية اجتاح، عموما، كل شيء قبل أن يظهر التأكيد على أهمية المستوى الإقليمي[56]. وتطلعنا النظرية الواقعية، عموما، بأن أبرز مشكلات الأقاليم السياسية في العالم، وليست المنطقة المغاربية استثناء، هي التنافس القويّ بين دول كلّ إقليم على احتلال مكانة الدولة المركزية في الإقليم، نظرًا إلى أنّ الوصول إلى هذه المكانة يجعل كلّ تفاعلات العالم مع الإقليم تمرّ عبْر إرادتها، ويمكِّنها من تكييف كلّ تلك التفاعلات لمصلحتها. وكلما كان التفاوت في موازين القوى بين وحدات الإقليم السياسي أكبر، كان التنافس في مصلحة القوة الكبرى، في حين يشتد التنافس كلما كانت موازين القوى بين تلك الوحدات أكثر تقاربًا. وتتغذّى مظاهر هذا التنافس - على الدولة المركزية بين القوى الإقليمية المتقاربة - على مجموعة من المتغيرات ذات الصبغة التاريخية أحيانًا، أو المعاصرة والمتجدِّدة أحيانًا أخرى، فتبدو تلك المتغيرات، في نظر مجموعة من الباحثين، اختلافات في الاختيارات والتوجهات الاستراتيجية لكلّ من أطراف المنافسة[57].

باستقراء أطاريح النظرية الواقعية البنيوية، نجد أن أنصارها ينظرون إلى دول المنطقة المغاربية على أنها فقيرة، ومنقسمة، ومنكشفة، بل والأدهى تتخبط في حالة فوضى بسبب ضعف النجاعة الاقتصادية وعمق الخلافات والصراعات التاريخية بينها. وبغض النظر عن إمكاناتها، مازالت اقتصاديات الدول المغاربية هشة وضعيفة، غير قادرة على مواجهة اقتصاديات الدول العظمى، في ظل الانفتاح الاقتصادي العالمي، كما أنها غير قادرة على إيجاد فرص الشغل لفئة عريضة من شباب المنطقة، ما يفتح الباب على مصراعيه أمام آفات اجتماعية خطِرة؛ من قبيل ارتفاع نسبة البطالة وتهديد الاستقرار الاجتماعي، إضافةً إلى ظاهرة الهجرة وخصوصًا غير الشرعية، نحو بلدان الشمال. ومن بين أبرز المظاهر التي تتّسم بالخطورة، والتي أصبحت تدق أبواب المنطقة برمتها، ظاهرة الإرهاب الذي يمتد على طول الساحل الصحراوي؛ من شمال مالي إلى دولة التشاد، متسللً نحو جنوب الجزائر،

[55] وليد عبد الحي، "العلاقات المغربية الجزائرية: العقدة الجيوستراتيجية "، **سياسات عربية**، ع 6 (كانون الثاني/ يناير 2014)، ص 32.

[56] أميتاف أشاريا وباري بوزان، ص 244 وما بعدها.

[57] عبد الحي، ص 32.

وهو أمرٌ لا يشكّل مصدر قلق بالنسبة إلى الدول المعنيّة فحسب، بل إنه يمكن أن يتمدد، على نحوٍ أفقي أو عمودي. ومن ثمّ، لن تصبح القضية قضيةً جزائريةً أو ماليةً أو موريتانيةً، بل قضية منطقة بأكملها[58]. النتيجة، باستثمار معطيات المبحث الأول، أنها ما تزال محكومة في كثير من مواقفها بالميولات الفرنكوفونية والغربية بداعي حاجتها إلى حمايتها والدفاع عنها وضمان أمنها واستقرارها مقابل الاستفادة من امتيازات ومعاملة تفضيلية وغير عادلة فيما يتعلق بثرواتها، ومشاريعها، وحقّ إقامة القواعد العسكرية على أراضيها. وباختصار، فإنّ حاضر ومستقبل المغرب الكبير، تبعا للقصة الكلاسيكية والحديثة للمدرسة الواقعية، ليس بيد أبنائه، بل هو مجال للاستقطاب وبسط النفوذ من قبل القوى العظمى ما دام أنه يفتقد لمصادر القوة القومية التي تجعل بلدانه قادرة لوحدها، في الحالة التي هي عليها، على مواجهة المخاطر الأمنية والتقلبات الاقتصادية.

هناك ربما من لا يتفق مع هذه القراءة المتأتية من قوة المركز (الهيمنة الغربية) التي تُظهر دول الأطراف (الدول غير القوية من الناحية الأمنية والاقتصادية) كأنها مسلوبة الإرادة، مسيَّرة دون وعيها، خاضعة لمنطق القوة الدولية، وعاجزة على التصدي لاستغلال خيراتها بأقل الأسعار. كثيرون لا يرضيهم هذا التحليل الواقعي، ويجدونه غير منصف ويقلل من شأن الدول المغاربية على المستوى الدولي، مستندين في ذلك إلى ما تزخر به من ثروات ثمينة يفترض أن تجعلها تمارس تأثيرا نوعيا على بنية النظام الاقتصادي العالمي. فمنطقة المغرب، أي "الأرض التي تغرب فيها الشمس" باللغة العربية، هي منطقة شاسعة في شمال غربي إفريقيا تغطي قرابة 6 ملايين كيلومتر مربع (أي ما يناهز 42%من مساحة العالم العربي)، ويناهز عدد سكانها 100 مليون نسمة. وكل البلدان المغاربية اقتصادات بحرية -بشريط ساحلي يبلغ طوله حوالي 6505 كلم- تحتل موقعا استراتيجيا بين الاقتصادات المتقدمة في أوروبا عبر البحر المتوسط في الشمال واقتصادات إفريقيا جنوب الصحراء النامية ذات الإمكانات الكبيرة في الجنوب. وبلدان المغرب العربي متقاربة من الناحية الجغرافية، ولكن متنوعة من الناحية الاقتصادية[59]. يتساءل هؤلاء، وهم محقّون في تصوُّر الوضع الذي ينبغي أن تكون عليه أحوال الاجتماع والسياسة، عن السبب الذي لا يجعل المردودية الاقتصادية في دول منتجة للنفط والغاز مثل ليبيا والجزائر متناسبة مع المراتب التي يحتلانها في التصنيف العالمي[60]. ونفس الأمر ينطبق على المغرب أيضا الذي يتوفر، على سبيل المثال، على ثُلُث الاحتياطي العالمي للفوسفات وماضٍ في مضاعفة أرباحه من تصدير هذه المادة ومشتقاتها[61] (دون احتساب ما سيجنيه من مشروع إنتاج الأمونياك الاصطناعية)[62]. فهو يعد ثاني أكبر اقتصاد في المنطقة، ويمر بمرحلة من التحول التدريجي[63].

[58]العربي بن رمضان، "قضية الصحراء المغربية، عقدة التجزئة في المغرب العربي: رؤية مغربية"، **سياسات عربية**، ع 23 (تشرين الثاني/ نوفمبر 2016)، ص 79 وما بعدها.

[59]ألكسي كيرييف [وآخرون]، **الاندماج الاقتصادي في المغرب العربي: مصدر للنمو لم يُستغلّ بعد**، سلسلة دراسات صندوق النقد الدولي، الرقم 19/01 (واشنطن دي سي: صندوق النقد الدولي، 2018)، ص 1.

[60] بصرف النظر عن اختلاف الأداء الاقتصادي بين البلدان المغاربية، يبدو أنها تواجه، تقريبا، نفس التحديات الاقتصادية والاجتماعية. إذ لطالما ظل النمو فيها شديد الانخفاض ولم يقدّم مساهمة كافية في خلق فرص العمل والحد من الفقر متعدد الأبعاد. فقد بلغ معدل النمو المتوسط في السنوات الماضية أقل من 2.4%، ومن المتوقع ألا يتجاوز 2.7 % على المدى المتوسط. وما يزال متوسط نصيب الفرد من نمو إجمالي الناتج المحلي قرابة الصفر. ويلاحَظ أن البطالة المرجحة بعدد السكان تظل مرتفعة، حتى مقارنةً بأنحاء أخرى في منطقة الشرق الأوسط وشمال إفريقيا، حيث تبلغ 12 % كمعدل كلي و25 % للشباب (15 - 24 سنة). وهناك ندرة في بيانات الفقر وضعف المساواة، لكن الأدلة تشير إلى أن الهشاشة والتفاوتات الاجتماعية تتسع باستمرار على الرغم من المجهودات المبذولة بسبب تحديات داخلية وخارجية، متعددة ومتشابكة. للاستزادة حول ضعف المؤشرات الاجتماعية، **يراجع:** كيرييف [وآخرون]، ص 2-3؛ خالد أبو إسماعيل طارق نبيل النابلسي (منسقان)، "التقرير العربي الثاني حول الفقر متعدد الأبعاد" (لبنان- القاهرة: الأمم المتحدة وجامعة الدول العربية، 2023)، ص 45 وما بعدها.

[61] المجلس الأعلى للحسابات (المملكة المغربية)، التقرير السنوي لعام 2018 (الرباط: المجلس الأعلى للحسابات، 2018)، ص 119.

[62]المجلس الاقتصادي والاجتماعي والبيئي (المملكة المغربية)، "تسريع الانتقال الطاقي لوضع المغرب على مسار النمو الأخضر"، إحالة ذاتية رقم 2020/45 (الرباط: المجلس الاقتصادي والاجتماعي والبيئي، 2020)، ص 13.

[63] كيرييف [وآخرون]، ص 1.

يتردد هذا التساؤل على الألسن، وما تزال الحناجر تصدح به في الفضاء العام - بين الفينة والأخرى- منذ الموجة الأولى "للحراك العربي"، والتي يُتوقع أن تستمر، وتتجدد وتتصاعد وتيرتها، بسبب العوامل الموضوعية المسؤولة عنها، والمسببة لنشوبها. الملاحظ، اليوم، أن هناك تراجعا عن بعض الطفرات التي تحققت خلال العشرية المنصرمة في سياق ما سُمي "الحراك العربي"، كما حصل في تونس والمغرب أساسا، وبشكل متفاوت جدا في الجزائر وليبيا وموريتانيا. وتدلّ جل المؤشرات على أن ما كان يُنتظر من الديناميات التي فتحها الحراك منذ 2011 لم يعط ثماره، بل حصل نكوص واضح بفعل المسارات التي حكمت الحراك نفسه، والمناخ المُستجد بسبب جائحة كورونا، والسياسات التي صاحبتها، ومن ثمة، المتوقع أن تدوم هذه الصورة الرمادية والمتأرجحة بين رعاية الاستمرارية وفتح فرص الإصلاح من أجل التغيير لسنوات، اللهم إذا استجدت ظروف استثنائية، وهو ما لا نراه متوقعا وراجحا في المدى القريب[64].

لا أقصد بهذه الإشارات، تفاعلا مع التساؤل المطروح أعلاه، أن لا شيء أُنجز بقدر ما ألفت الانتباه إلى أن أمورا كثيرة لم تنجز بعد، وأن ما تم إنجازه إن وُجد يحتاج إلى استثمار وتطوير دائمين. ومهما كان الحكم قاسيا، علينا أن نعترف بأن السياسة لا تُدبّر بالأماني، وأن هناك، انسجاما مع صورة بلاد المغرب المضطربة، واقع حال غير سويٍّ مخيب للآمال. فالناظر والمتابع المتبصر لتطور العلاقات الدولية لهذه الدول يدرك جيدًا أن تاريخ الدول المغاربية في الستين سنة الأخيرة على الأقل "عبارة عن سلسلة لا متناهية من المهانات والمذلة"[65]. وأخذا في الحسبان أنه يصعب فصل أي ظاهرة سياسية أو تحليلها عن سياقها العامّ الداخلي والخارجي، أفضل الإشارة أوّلا إلى بعض الخصائص العامّة التي تتميز بها هذه الدول بغرض تبيان العلاقة الوثيقة بين العوامل التي تحدّد طبيعة علاقاتها الخارجية، سواء كان ذلك بالصراع أو بالتعاون المحدود، وطبيعة البنية السياسية والاجتماعية والاقتصادية، والتشابه التاريخي في عملية تشكيلها وطبيعة علاقات دوله البينية، مع العلم أن عديد الباحثين الواقعيين افترضوا تداخل السياسات المحلية والدولية، وتجاهلوا أيّ تباين بينها بحجة أن المنطقة تتشكل من دول ما بعد استعمارية[66].

1. السمات العامة

من زاوية سياسية، تواجِه المنطقة المغاربية، وإن بدرجات مختلفة، نقصا ديمقراطيا، يسهل الإمساك بمظاهره، سواء في باب احترام الحقوق والحريات، أو من زاوية حكم القانون والمؤسسات، أو على صعيد عدالة توزيع الثروات والخيرات والمنافع العامة[67]. عاشت شعوبها منذ بدايات استقلالها أواسط القرن الماضي، في ظل نظم سياسية تسلّطية، من أبرز مظاهرها استحواذ فئات معينة على الحكم، والتحكم في العملية الانتخابية، وانحصار دور النخب على مستوى صناعة القرارات، وضعف المؤسسات الديمقراطية[68]. وقد يكون من المفيد التذكير بأن المغاربيين، شأنهم شأن باقي سكان المنطقة العربية، قد خطوا الخطوة الأولى في مسارهم التحرري، في أواخر الخمسينيات وأوائل الستينيات، حيث تمكنوا من النجاح في مقاومتهم للاستعمار الذي كان يجثم على بلدانهم، غير أن هذا المسار خضع للعديد من المنعرجات، واستسلم، في وقت من الأوقات، لضغوطات محلية وخارجية، أدّت، بشكل أو بآخر، إلى تعطيل طموحات هذه الشعوب، على امتداد أكثر من ستين سنة[69].

---

[64] امحمد مالكي، "إلى أين تتجه بلاد المغرب؟"، **عربي 21**، شوهد في: 02/04/2023، في: https://cutt.us/j2Bvn

[65] المهدي المنجرة، الإهانة في عهد الميغا إمبريالية، ط 5 (الدار البيضاء: المركز الثقافي العربي، 2007)، ص 8.

[66] أشاريا وبوزان، ص 258.

[67] امحمد مالكي، "إلى أين تتجه بلاد المغرب؟".

[68] المنجرة، "الإهانة"، ص 8.

[69] عبد اللطيف حسني، "حركة 20 فبراير بالمغرب: الجذور-المسار-الآفاق"، **وجهة نظر**، ع 50 (خريف 2011)، ص3.

نتج عن هذا الاستبداد إفراز بنيات سلطوية من داخل المجتمع، تقوم على علاقات أبوية ترسخت في ذهنيات المجتمع، وأثّرت بشكل سلبي على الحريات الفردية، وحرية تحرك الفاعلين السياسيين، في ظل استمرار ابتكار كل أساليب القسر والتزوير، وتكميم الأفواه وإهانة الإنسان[70]. دولة التسلط، بهذا الشكل، هي دولة عضلات تعيش انشراخات وتخارجات بين قانون الجماعة ووجدان الفرد، بين السلطة العمومية وسلطة الفرد، بين المدينة والبيت. الفرد فيها مستعبد بالتعريف، لا يعرف الحرية إلا إذا خرج منها وعليها[71]. فمن بين بلدان المنطقة، ثمة بلدان نفطيان منتجان للغاز، وهما ليبيا والجزائر. الأول يعيش تمزقا لا تُعرف على وجه اليقين سُبل الخروج منه منذ سقوط نظام معمر القذافي، بينما تنذر تقلبات أسعار النفط والغاز الثاني بصدمات عديدة ومتداخلة، حيث رسم البنك الدولي، في أحد تقاريره الأخيرة، صورة مقلقة عن حال الاقتصاد الجزائري وآفاق مستقبله. وإلى جانبهما، تعيش تونس تجاذبا سياسيا بلباس دستوري وقانوني، بين رئيس يطمح للتحكم في كل مفاتيح السلطة، وتعددية حزبية ترى مصيرها في مهب الريح، بل ينتظر الكثير من قيادييها وأعضائها مصيرا لا تبدو معالمه واضحة. كما يبدو أن المغرب في حاجة -هو الآخر -إلى قوة دفع جديدة، تحفظ له استقراره، وتُسعفه في مراكمة مكتسبات نوعية أخرى في مجالي العدالة الاجتماعية، ومنظومة الحقوق والحريات[72]. لذلك، ينبغي أن يلتفت النقاش بشأن التكامل المغاربي من عدمه نحو التركيز على جوهر أنظمة الحكم، ما إذا كانت ديمقراطية أم تسلطية، بدلا من الانشغال بشكلها؛ حينها، سنكتشف أن سبب اللااندماج الإقليمي في المغرب الكبير يرجع، أساسًا، إلى مركزية السلطة التنفيذية في دول الإقليم. وينطلق هذا الاستنتاج من افتراضين أساسيين: الأول مفاده أن الدول الديمقراطية غالبًا ما تجنح نحو الاندماج، بينما غالبًا ما تجنح الدول التسلطية نحو ممانعة تيارات الاندماج الإقليمي، أما الثاني فمفاده أن "الأنظمة غير المنفتحة محليًا نادرًا ما تكون لها استعدادات للانفتاح إقليميًّا"[73].

أثّر هذا التسلط سلبا على حركية الاقتصاد وإنتاجيته وتنافسيته، إذ كان لتحالف المال والاقتصاد والسلطة نتائج وخيمة على تعميق التفاوت بين مكونات المجتمع: نخبة اقتصادية تستحوذ على معظم خيرات البلاد، وبنت ثروتها بفضل اقتصاد الريع، مقابل تزايد الفئات الشعبية التي تعاني من الفقر والبطالة، وما رافقهما من اتساع فجوة اللامساواة بين الأغنياء والفقراء في مجموعة من البلدان العربية، ولا سيّما بعد التخلي عن متضمنات دولة الرعاية الاجتماعية، والتأثر برياح التغيرات الاقتصادية العالمية خلال الربع الأخير من القرن الماضي. وبصرف النظر عن النتائج التي تحققت نتيجة تطبيق معيار نسبة النمو الذي اتبعته الدول المغاربية، استجابة لإيحاء أو إملاء المؤسسات المالية والاقتصادية الدولية، نلاحظ انهيارا شاملا لنماذج التنمية التي فرضتها المحافل الدولية، وهذا الانهيار هو المستديم وليس التنمية[74]. لم تنعكس أرقام النمو، صعودا ونزولا، على المستوى المعيشي للمواطنين، بسبب "عدم مراعاة البعد الاجتماعي للنمو"[75]، بما يفيد أن منافع النمو لم تُوزّع توزيعا متكافئا، ولم تصاحبها عملية إعادة توزيع للدخل العام بطريقة سليمة وعادلة، الأمر الذي قاد إلى تفشي ظاهرة الفساد التي باتت تتشكل في منظومة اجتماعية متكاملة.

إذا تأملنا، مثلا، الحالة الجزائرية والتونسية والمغربية بخصوص سوء توزيع الثروة والطرق غير المشروعة للاستيلاء عليها، نجد تشابها بينها، مع اختلاف في الدرجة وليس في النوع، بالنظر لفشل

---

[70] محمد نور الدين أفاية، "الفاعلون السياسيون والاجتماعيون في التحولات العربية الراهنة"، في: التحولات الاجتماعية في العالم العربي، تجارب مقارنة، أشغال الملتقى الثاني لجهة الشرق الأوسط وشمال إفريقيا للمجلس العالمي للعمل الاجتماعي، شبكة المغرب للمجلس العالمي للعمل الاجتماعي، ط 1 (الدار البيضاء : مطبعة البيضاوي، 2012)، ص 15.

[71] عبد الله العروي، مفهوم الدولة (الدار البيضاء: المركز الثقافي العربي، 1981)، ص 5 وما بعدها.

[72] امحمد مالكي، "إلى أين تتجه بلاد المغرب؟".

[73] محمد حمشي، "المغرب العربي بوصفه إقليمًا بلا إقليمية: قراءة في تقرير صندوق النقد الدولي عن الاندماج المغاربي (2018)"، **سياسات عربية**، ع 43 (آذار/ مارس 2020)، ص 158.

[74] المنجرة، "الإهانة"، ص 8 وما بعدها.

[75] محمد عبد الشفيع عيسى، الفقر والفقراء في الوطن العربي، أوراق عربية، ع 35 (بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، 2012)، ص 15.

أنظمتها في خلق نظام اقتصادي تنافسي عادل تكون فيه المسافة بين السلطة والثروة واضحة. في غياب اقتصاد بهذه الميزة، أصبحت تقترب هذه الدول، في صيغتها الحالية، من معادلة التنمية بدون ديمقراطية. لذلك، فلا غرابة أن نقرأ في التقارير التنموية الإقليمية والأجنبية عن تفاقم معدلات الفقر والبطالة في بلدان المغرب الكبير، مع العلم أن الفقر هو حال من الحاجة المستمرة والشقاء الحاد الذي يكمن خزيه في قوته التي تجرد الإنسان من إنسانيته؛ فهو مهين، بحسب تعبير حنة أرندت Hannah Arendt، لأنه يضع البشر تحت الإملاءات المطلقة لأجسادهم أو تحت الأمر الأساسي للضرورة كما عرفها الناس من تجربتهم الذاتية الحميمة وخارج نطاق التخمينات كلها[76].

ليس من المفاجئ أن تكون هذه سمات الدول المغاربية وفقا للتفسيرات الواقعية. فهذه الأخيرة تعتبر سياساتها المحلية المتخذة من قبل السلطة السياسية نتاجا حتميا للتنافس الفرنسي مع باقي القوى في المنطقة للحفاظ على مصالحها، ومن ثمة، الحرص على إدارة القوة على نحو برغماتي من الناحية الاقتصادية والأمنية. ما هو واضح، في هذا الصدد، أن الرغبة في جعل "نادي النفوذ" ضيّقا ما أمكن، بتسخير الآليات التي حددناها في المبحث الأول، تُفضي، طوعا أو كرها، إلى اتخاذ قرارات لفائدتها. يبدو أن هذا التعميم يتجاهل عقليات ونفسيات الفاعلين السياسيين المغاربيين، ويفترض أن مسألة التآثر بين الأسباب ونتائجها (أو بين النتائج وأسبابها) في السلوك الخارجي تجعل النتائج غير قابلة للتحول الفجائي في مخاض التآثر إلى "أسباب لأسبابها"، أي أن أسباب حفظ المركز الاستراتيجي تظل، غالبا، ثابتة تقاوم أي دينامية أو حركية طارئة على الرغم من الدول المغاربية تطمح إلى صياغة سياسة خارجية مستقلة، لأنها هي التي تعبر بحق عن استقلالها الوطني. يصطدم هذا الطموح بإكراهات دولية واقعية عديدة تجعل هذه السياسة تتأثر إلى هذا الحد أو ذاك بمتغيرات البيئة الخارجية. فصانع السياسة الخارجية لا يتحرك من فراغ، ولا يصوغ قراراته دون اعتبار لمتغيرات كثيرة ليست نابعة من ظروف بلده ووزنها الحقيقي فحسب، بل هي استجابة لظروف وضغوط خارجية تجبره على التفاعل معها وأخذها في الحسبان. وهذه الظروف الخارجية تسمى "البيئة العملية الخارجية" تمييزا لها عن "البيئة العملية الداخلية" . ويظهر تأثير المحددات الخارجية في كونها تضعف من فرص الاختيار لدى صانع القرار الخارجي[77]، وتعمل بشتى الوسائل على دفع دول المنطقة على نهج دبلوماسية مرنة ومعتدلة تحفظ مصالح الدول الكبرى محليّا وإقليميا. ويعبّر ديفيد هيوم عن هذا التآثر الوثيق بقوله: "السبب نفسه يُنتج دائمًا النتيجةَ نفسها، كما أن النتيجة نفسها لا تُنتج إلا عن السبب نفسه"[78]. ولعل قراءة مورغنثاو تحيلنا إلى هذه المقاربة الهيومية الوضعية لمفهوم الأسباب التي تدفع بسلوك الدول نحو ممارسة التأثير. ويتكرر التصور نفسه إلى حدّ ما مع واقعية والتز البنيوية التي تعتبر البنية الفوضوية (اللاسلطوية) للنظام الدولي سببًا بنيويًا ثابتًا للصراع.[79]

تحليليًّا، يبدو أن لا شيء تلقائي. فالصراع حول الموارد لتعظيم القوة يمثّل السبب الرئيس للحضور الفرنسي في المنطقة، كما تؤثر "الكيفية" التي تحقق بها استراتيجياتها التوسعية في الوضع الاقتصادي والاجتماعي والسياسي لدول المنطقة المغاربية، وأيضا في سلوكه الخارجي. من منظور واقعي، الأوروبيون براغماتيون ويعرفون مصالحهم، لذلك هم المستفيدون من الانقسامات بين البلدان المغاربية وتعطُّل مشروع الاتحاد المغاربي[80] الذي من شأنه -لو أحيط بالعناية- أن يحقق ثلاثة أهداف استراتيجية على الأقل: خلق سوق إقليمية تشمل قرابة 100 مليون نسمة يبلغ متوسط دخلهم حوالي 4 آلاف دولار

---

[76] حنة أرندت، في الثورة، ترجمة عطا عبد الوهاب، ط 1 (بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، 2008)، ص 82.

[77] صديقي، ص 302.

[78] Milja Kurki, "Causes of a Divided Discipline: Rethinking the Concept of Cause in International Relations Theory," Working Paper, *Global Politics Network*, 2002, pp. 5-6, at: https://cutt.us/7OWrg

[79] محمد حمشي، "السببية مشكلة في حقل العلاقات الدولية: ما الذي يمكن تعلّمه من علم التعقّد؟"، **سياسات عربية**، ع 41 (تشرين الثاني/ نوفمبر 2019)، ص 57.

[80] امحمد مالكي، "إلى أين تتجه بلاد المغرب؟".

أمريكي للفرد بالقيمة الاسمية وحوالي 12 ألف دولار على أساس تعادل القوى الشرائية. ثم زيادة جاذبية المنطقة كوجهة للاستثمار الأجنبي المباشر؛ ويخفض تكاليف حركة التجارة ورأس المال والعمالة عبر بلدانها؛ ويعزز كفاءة تخصيص الموارد. وكسب المنطقة المغاربية مزيدا من الصلابة في مواجهة الصدمات الخارجية وتقلب السوق. لكن على الرغم من الجهد المبذول من بعض دول المنطقة والمجتمع الدولي، على نحو مستمر، فإنّ الإقليم ظل بلا إقليمية إذا جاز لنا استعارة عبارة بول ارتس Paul Aarts[81]. مردّ هذه الاستعارة أن فكرة اندماج المغرب الكبير بوصفه إقليما موحّدا ما زالت تتردّد في مكانها على الرغم من المساعي الحميدة من بعض دول المنطقة والمجتمع الدولي لتفعيلها؛ نظرًا إلى التنافس السياسي المغرب والجزائر على تزعُّم قيادة عملية التكامل، وتضارب المصالح، والتشديد على السيادة الوطنية، والارتباطات المؤسسية بين الدول المغاربية والقوى الخارجية خاصة الاتحاد الأوروبي والولايات المتحدة الأمريكية[82] التي تسعى بتدرّج إلى إحداث فراغ قوة تتقدم نحوه في ما بعد. ولو كانت العلاقات بينهما طبيعية، تخلو من عقيدة الصراع والعداء المتصاعد، وكان الاتحاد المغاربي منظمة إقليمية مفعَّلة ومؤثِّرة لتفاوَض المغاربيون مع شركائهم الأوروبيين وغيرهم من موقع قوة، أي تقوّت القدرات التفاوضية لدول الإقليم في المجالات ذات الاهتمام المشترك، بدلا من تفاوضها منفردة، سواء مع الشركاء الاقتصاديين الأكبر حجما منها، أو مع المجموعات/ التكتلات التي تنتمي إليها، أو في إطار منظمة التجارة العالمية ذاتها[83]، واستفادوا، تبعا لهذا الاندماج، من مزايا التكامل الإقليمي من جهة، ومن فوائد علاقات ندية مع شركائهم في أوروبا وغيرها، من جهة ثانية[84].

2. عقد "الإقليم" المغاربي: جدل الخارجي والمحلي في لا إقليميته

يستند الواقعيون في تفسير الصراع بوصفه سمةً تاريخيةً، حتميةً ودائمةً، في العلاقات الدولية إلى مفهوم المعضلة الأمنية التي تواجهها الدول باستمرار، وهو مفهوم بنيويّ يتعلق بالبنية الفوضوية للنظام الدولي، إضافة إلى سمة الاعتماد على النفس. فالدول، بسبب الفوضى، ومن ثمَّ اعتمادها على نفسها، تتخذ إجراءاتٍ لتعزيز أمنها، وبصرف النظر عن كونها ذات طابع دفاعي أو هجومي، فإن الدول الأخرى تفسر تلك الإجراءات على أنها خطر محتمل على أمنها الداخلي. إن حالة الشك وعدم الثقة الدائمتين بين المغرب والجزائر حيال التحركات التي تقوم بها كل دولة على حدة أدى بباقي الدول المغاربية إلى دوامة من الفعل ورد الفعل، أي إن الشعور بضعف الأمن يولد مزيدًا من الشعور باللاأمن، ما يجعل احتمال قيام الصدام العسكري غير مستبعد نهائيا. وحتى عندما يسود اعتقاد بأن دولة ما تضمر نيّات حسنة، يبقى هناك تخوف دائم من أن تتبدل هذه النيات[85]. وعليه، يشدّد والتز على غياب ضمانات تحول دون أن تهاجم إحداها الأخرى، أو تبسط إحداها هيمنتها ونفوذها على الدول الأقل قوة في ظل نظام يفتقر إلى وجود سلطة مركزية تضبط تصرفات وسلوك الدول التي تبقى في حالة من التنافس فيما بينها من أجل القوة التي تضمن لها البقاء[86].

يتواصل هذا الاعتقاد ويتجذّر، وربما لن نتفاجأ إذا تحوّل تدريجيّا في المنطقة المغاربية إلى "عقيدة" لا تدفع سكّانه، من خلال استغلال فجّ لوسائل الإعلام ومواقع التواصل الاجتماعي، إلى التصرف تجاه بعضهم كما لو أنهم معزولون حقّا في جزيرة، بل تُعِدّهم -إذا استمرت على هذا الحال- إلى تقبُّل أسوء

[81] Paul Aarts, "The Middle East: A Region without Regionalism or the End of Exceptionalism?" *Third World Quarterly*, vol. 20, no. 5 (1999), pp. 911-925.

[82] أحمد يوسف أحمد، "الربيع العربي والاتحاد المغاربي"، **المستقبل العربي**، ع 397 (مارس/ آذار 2012)، ص 20.

[83] حمشي، "المغرب العربي بوصفه إقليمًا بلا إقليمية"، ص 152.

[84] Abderrahmane Mebtoul, Le Maghreb dans son environnement régional et international : La coopération Europe/Maghreb face aux mutations géostratégiques mondiales (Paris : Ifri, 2011), p. 53.

[85] حمشي، "المغرب العربي"، ص 159.

[86] Waltz, *Theory of International Politics*, p. 91.

السيناريوهات ضمن مجال جغرافي وُلد فيه المشروع المغاربي مأزوما. وقد سبق أن نبّه الرئيس التونسي الأسبق المنصف المرزوقي، في مناسبات عدة، إلى التداعيات الجسيمة لاستمرار جمود الاتحاد المغاربي على جميع المستويات، وحَدِّها من ازدهار بلدان المنطقة، قائلا في إحداها: "نحن الآن في مهب الرياح، لأن الدول الصغيرة ذات الحدود المغلقة لا يمكن أن تحقق النهضة ولا الحرية لنفسها"[87].
إذ على عكس الأوضاع الطبيعية السائدة في معظم النظم السياسية الغربية، يُعدّ كلّ من الصراع والتوتر السمة الدائمة والمميزة للنظم السياسية في بلدان المنطقة كلّها، بدلا من السلام والاستقرار. وللمفارقة، على الرغم من اللحظات التي يسود فيها الجفاء والتوتر المباشر والخفي بين المغرب وفرنسا أو هذه الأخيرة والجزائر، هناك شبه إجماع -إن لم أقل تجذر- على مستوى الخطاب السياسي والإعلامي والمخيال الجماعي، وحتى من جانب عدد كبير من الأكاديميين، بأن البلدين المغاربيين سيحافظان على الدوام على جوهر ما تربطهما من وشائج ومنافع وتطلعات مشتركة مع فرنسا. في المقابل، ظلت القطيعة المحتملة بين الجزائر والمغرب واردة دوما عكس روابط الدين والتاريخ وقدر الجغرافيا. تفسر الواقعية هذه المفارقة بسبب اختلاف المصالح في مناطق جيوستراتيجية، وهو ما يجعل أي حديث عن الاندماج أو التكامل معلّقا في ظل هشاشة الثقة بين دول المنطقة وانشغالها غير السويّ بما يقع خارج بيتها الداخلي الذي يتعين أن يحظى بالأولوية.

قبل تفسير هذا الاختلاف، أجد من الضروري الإشارة إلى تباين مستويات التحليل بين الواقعيين. إذ بينما تركز الواقعية الكلاسيكية والواقعية الكلاسيكية الجديدة، انطلاقًا من الحقيقة القائلة إنّ "كلّ السياسات محلّية"، على دور القادة والأفراد، وتركيبة المجتمع المحلي، ودور المؤسسات المحلّية في تحديد سلوك الدول وفعلها الخارجي، تهتم الواقعية البنيوية بتأثير الضغوط التي تمارسها بنية النظام الدولي (أو التصميم البنائي له[88])، في تحديد سلوك الدول الخارجي وطبيعة السياسات الداخلية للدول[89]. يدمج الواقعيون الدفاعيون، تبعا لهذا الاهتمام، النظريات المتعلقة بالمستوى الداخلي مع تلك المتعلقة بمستوى النظام الدولي ليوضحوا كيف يتفاعل الاقتصادي مع السياسي على المستوى المحلي في بلورة السلوك الخارجي للدولة. لذا، يحلل جاك سنايدر Jack Snyder تأثير السياسة الخارجية للدولة بالاعتماد على نظام الحكم والمتغيرات المحلية[90]. وبالعودة إلى تقارير المؤسسات الاقتصادية الدولية، يستمد بدوره تقرير صندوق النقد الدولي حول "الاندماج الاقتصادي في المغرب العربي: مصدر للنمو لم يُستغلّ بعد"، كما أوردنا في الفقرات أعلاه، قوته من سلطة الأرقام/ البيانات والمؤشرات الاقتصادية التي تستند إليها استنتاجاته. ورغم إشارته إلى وجود عوامل جيوسياسية تعوق الاندماج الإقليمي لبلدان المغرب الكبير الخمسة، فضلا عن الأسباب المعقدة خلف فشله، ولا سيما الخلاف المغربي-الجزائري، والدور الذي تؤديه التهديدات الأمنية في تشديد الضوابط الحدودية، يجادل محمد حمشي في أن فهم منطق اللااندماج يتطلب مقاربة مركّبة تنطلق من افتراضٍ مفاده أن الاقتصادي وحده، مفصولا عن السياسي، غير كافٍ لاستيعابه، وأننا في حاجة إلى مقاربة للموضوع تأخذ في اعتباره، على الأقل، حججا من منظور الاقتصاد السياسي الدولي، من دون تجريد هذه المقاربة من الاستبصارات التي توفرها المنظورات الاجتماعية[91].

أرى أن هذه المقاربة صائبة، وثمة عديد الأدلة التي تدفع الباحث الجدي إلى الاتفاق معها دون أيّ اعتراض. لكن الفكرتين اللتين تنبثقان عن هذه المقاربة تدحضها التطورات الجارية، وتجعل من

[87] "المرزوقي يدعو إلى إعادة إحياء الاتحاد المغاربي"، **هسبريس**، شوهد في: 01/04/2022، في: https://cutt.us/sujYW

[88] جون ميرشايمر، "الواقعية البنيوية"، في: تيم دان [وآخرون]، نظريات العلاقات الدولية التخصص والتنوع، ترجمة ديما الخضرا، ط 1 (بيروت: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، 2016)، ص 213.

[89] Bruce Bueno De Mesquita, "Domestic Politics and International Relations," *International Study Quarterly*, vol. 46, no. 1 (March 2002), pp. 1 – 20.

[90] Jack Snyder, Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition (Ithaca-New York: Cornell University Press, 1984), pp. 34-36.

[91] حمشي، " المغرب العربي بوصفه إقليمًا بلا إقليمية"، ص 152.

الصعوبة الانسياق التام وراءهما رغم عمقهما المعرفي. لماذا أقول ذلك؟ يرى حمشي، من ناحية، بأن التشديد على الدور السيّء الذي يؤديه الخلاف الحدودي بين الجزائر والمغرب منذ قرابة نصف قرن لا يؤدي بالضرورة إلى تعطيل آليات الاندماج الإقليمي، على غرار الشبكة الإقليمية للسكك الحديدية والطرق السريعة. حجته الأولى في هذا التأكيد أنه على رغم الامتداد الزمني للخلاف بين الجزائر والمغرب واستعصائه، وانزلاق التوتر في العلاقة بينهما إلى اشتباك مسلح محدود في عام 1963 (حرب الرمال)، فإن العلاقة بين الدولتين لم/ لا توصف بأي حال من الأحوال بأنها علاقة صراع أو عداء[92]. بطبيعة الحال، يرجو أصحاب الحس السليم نجاح التصدع من التعافي وتغليب الحكمة والحنكة السياسية لتجنب أي اشتباكات مسلحة يمكن أن تُدخل المنطقة في متاهات يصعب التنبؤ بمخرجاتها، لكن الخطاب السياسي الرسمي يحمل دلالات عداء واضحة وتباينات عميقة لن/ لا تساعد دول المنطقة على الاستقواء ببعضها البعض من أجل التغلب على ما يخترق اقتصاداتها ومجتمعات من نقائص وتحديات.

في السنتين الأخيرتين، انقطع الحبل الرابط بين المغرب والجزائر، وهما الدولتان الأكثر قوة[93] ووزنا من كافة النواحي، بل هناك انطباع بأنهما ماضيان، بدراية أو تجاهل، نحو مصير مجهول. وقد أقدمت الجزائر على قرارات وإجراءات أغلقت كل السبل أمام لغة الحوار والتقارب وردم الفجوات، كما أصبحت تتشكل ممارسات قاتلة بطبيعتها، تتعلق بالتقاربات والتحالفات الثنائية التي تم السعي إليها على حساب الحس المغاربي المشترك. ونذكر هنا أن هذا النمط من السلوك كان مصدرا مباشرا لإخفاق المشروع المغاربي في عز حلقات بنائه، أي خلال مرحلة "مؤتمرات وزراء الاقتصاد" ما بين 1964 و1975، حيث ساد منطق العلاقات الثنائية على حساب تفعيل فكرة التكامل الإقليمي. بالإضافة إلى ذلك، يعتقد حمشي أنه رغم محورية النزاع حول الصحراء في الخلاف الجزائري - المغربي، فإنه لم يؤدِّ قط إلى بروز حالة استقطاب إقليمي دائم يعمق حدة الانقسام بين دول المغرب العربي حول الاندماج الإقليمي. فتونس التي تقتسم مع الجزائر حدودًا منكشفة أمنيًا، تتبنى سياسة حياد إيجابي، وإن كان "قلقًا" باستمرار، حيال الخلاف الجزائري - المغربي حول مسألة الصحراء[94]. لكن هذا الحياد أصبح سلبيا، وسيكمل سحب المملكة المغربية لسفيرها من تونس السنة دون ظهور أي بوادر لطي صفحة التجاذب. لذلك، كيف نقرأ قرار الاستقبال الرسمي الذي خصّ به الرئيس التونسي قيس سعيّد زعيم ما يسمى بـ"البوليساريو" المعادية للمغرب للمشاركة في فعاليات ندوة طوكيو للتنمية في أفريقيا (تيكاد 8) التي احتضنها العاصمة التونسية يومي 27 و28 أغسطس/ آب من العام الماضي؟ وهل ما أقدم عليه، وبالطريقة التي أخرج بها عمله، كان اختيار رجل دولة، يزن الأمور جيدا، أي يستحضر التاريخ، ويقرأ الحاضر برؤية استراتيجية سليمة، ويُفكر في المستقبل بنظرة ثاقبة ومتبصرة؟

يتماشى هذا التحول، من دون شك، في التوجهات والمواقف مع المنظور الواقعي في حقل العلاقات الدولية، إذ من وجهة نظر جوزيف غريكو Joseph Grieco تسير الدول غير الكبرى وفق نهج عقلاني ونفعي في بنية نظام إقليمي ودولي فوضوي[95]. المفترض في رأيها أن هذه الدول تدرك جيّدا أنها تتفاعل مع الأحداث في ظل سياق دولي مضطرب يتسم بالرغبة في لعب دور معين في بنية هذا النظام والحيلولة دون فقدان الاستقلال والسيادة. وبالرجوع إلى الحدث، لن يجد الباحث ما يكفي من المعطيات لفهم حيثيات القرار ومبرراته، بيد أن هناك أكثر من مؤشر يمكن الاستناد إليه لتحليل أسباب هذا السلوك غير المألوف في الدبلوماسية التونسية. من جهة، من حق الرئاسة التونسية التمسك بـ"حقها

---

[92] نفس المرجع السابق، ص 156.

[93] سعيد الصديقي، "تداعيات الحرب الروسية - الأوكرانية على النظامَين الدولي والمغاربي"، تقييم حالة، المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، تموز/ يوليو 2023، ص 3.

[94] نفس المرجع السابق، ص 156.

[95] Joseph Grieco, "State interests and institutional rule trajectories: A neorealist interpretation of the Maastricht treaty and European economic and monetary union", Security Studies, vol. 5, no. 3 (1996), p. 266.

السيادي" في اتخاذ ما تراه مناسبا من قرارات، بما فيها قرار استقبال زعيم منظمة غير معترف بها حتى من قبل تونس ذاتها، كما يمكنها تكييف وقائع الاستقبال بالطريقة التي تخدم رؤيتها، لكن الثابت أن ما حدث شكّل سابقة في العلاقات المغربية التونسية، التي ظلت موسومة بالتآزر والتضامن والاحترام المتبادل. ومن جهة أخرى، غير خاف أن تونس تمرّ من أزمة اقتصادية ومالية خانقة، وربما فرضت "الواقعية" على رئيس تونس الاحتماء بالمنقذين المحتملين، من داخل المنطقة المغاربية، وربما دول غربية وأوروبية، ومنها تحديدا فرنسا[96]، أحد اللاعبين الأساسيين في "الدراما المغاربية". ولعبة المصالح، من زاوية واقعية، يمكن أن تتنكر للصداقة والشراكة في أيّ وقت، وتحتفظ بالمواقف المبهمة، غير الصريحة والواضحة، وتوظف أكثر من تناقض، بل وتحرص على تعميقه.

ولأن الأطروحات الواقعية محصورة "داخل الصندوق الغربي"، وتتبنى، انسجاما مع مركزيته، التفسير النخبوي للتفاعل بين دول الشمال والجنوب التي يفترضون دائما أنها تابعة في النظام الدولي ولا دور أو أهمية لها خارج نطاق حدود علاقاتها بالقوى العظمى من جانب، وبعيدا من الثروات الطبيعية لبعضها من جانب آخر، لن نستغرب إذا حظي سلوك فرنسا بالأسبقية من قبل منظريها، وتجاهلوا مواقف وردود فعل الدول المغاربية في هذه اللعبة بالاعتماد على مقياس القوة. ويكاد يتفق والتز وميرشايمر بشأن التقليل من وزن هذه الدول وقدرتها على المناورة. بخلاف الدول القوية التي يمكنها تحمّل أخطائها، تبدو تفسيرات والتز مطمَئنة إلى أن خطوات الدول الضعيفة قد تجانب الصواب، وتنتج أخطاء قاتلة[97]. انسجاما مع هذا التهميش، يدرك الدارس في حقل العلاقات الدولية أن الواقعيين، التقليديين والمجددين، يهتمون بالدرجة الأولى بالاستراتيجيات التي تسلكها القوى المهيمنة على النظام الدولي، والقادرة على خوض الحروب الكبرى[98]، لردع أيّ دولة تفكر "خارج الصندوق". وأستبعد، وفقا لهذا المنطق، أن يتجه اهتمامهم، مثلا، إلى أشكال المناورة والضغط الناعم الذي يمكن أن تنهجه بعض الدول المغاربية لرفض ازدواجية المواقف الدولية. وأستحضر، في هذا السياق من باب التمثيل لا غير، التحول النوعي الذي طاول السياسة الخارجية في المغرب من خلال مجاهرته بما يجب أن تكون عليه علاقاته تجاه شركائه التقليديين والجدد، ونوع الشراكات الإقليمية والدولية التي يلزم أن تجمعه بهم حاضرا ومستقبلا، ولا سيما بعد دعم الولايات المتحدة الأمريكية لمبادرة الحكم الذاتي المُقَدَّمة في 2007 (من جانب المغرب)، واعترافها بسيادته الكاملة على صحرائه، فضلا عن تقوية تحالفاته مع دول الخليج العربي، وتطوُّر علاقاته مع إسرائيل، وتأسيسه لقواعد جديدة مع ألمانيا وإسبانيا[99] بشكل خاص-وهي الأدرى بتفاصيل النزاع وصانعة أحداثه-، قائمة على الاحترام المتبادل والتواصل الدائم بخصوص القضايا الاستراتيجية.

خاتمة

لا يمكن لتمرين توظيف أفكار النظرية الواقعية من أجل تفسير الدور الفرنسي في بلدان منطقة المغرب الكبير إلا أن يسأل نفسه. هل استطاع أن يوضّح بأن سلوكيات القوى الكبرى المتنافسة في هذه المنطقة، ومن أبرزها فرنسا، مدفوعة باستراتيجيات اغتنام الفرص التي تعطيها ميزة وتحفظ هيمنتها أكثر مما هي متأثرة بالوعود المعيارية ذات الصلة بنشر الديمقراطية واحترام القانون وتمكين حقوق الإنسان وحرياته؟ وإلى أي حدّ أسعفته التراكمات النظرية للواقعية في تفسير التأثير السلبي لهذه الاستراتيجيات (وما يرتبط بها من آليات ناعمة جديدة وأخرى خشنة تقليدية) في السلوك الخارجي للدول المغاربية؟ رأينا كيف ينزع الواقعيون إلى تجريد البلدان المغاربية، بحجة ضعف قدراتها

[96] امحمد مالكي، "كي نصون ما تَبقّى من المشترك المغاربي ولا نُسيء إلى المستقبل"، **عربي 21**، شوهد في: 10/03/2023، في: https://cutt.us/ohG6o

[97] Waltz, *Theory of International Politics*, p. 93.

[98] John Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics* (New York: Norton, 2001).

[99] في تطوّر لافت في العلاقات المغربية الإسبانية التي مرت من خلاف دبلوماسي امتد لحوالي 10 أشهر، أعلن الديوان الملكي المغربي يوم 19 مارس/ آذار 2022 عن تلقي الملك محمد السادس رسالة من رئيس الحكومة الإسبانية بيدرو سانشيز Pedro Sánchez تؤيّد علانية المبادرة المغربية للحكم الذاتي في الصحراء.

الاقتصادية والعسكرية وهشاشة أوضاعها السياسية وعمق خلافاتها، من إمكانية الفعل والتأثير الكبير في ميزان القوى الدولي، مقابل الاعتراف بقدرات الدول الأوروبية والغربية، باعتبارها، في اعتقادهم، جهات فاعلة عقلانية، قويّة وذات مصالح قارة ومحددة تدفع بها نحو اتخاذ القرار بحسب ما تمليه، في الأساس، تفضيلاتها التجارية والأمنية. ثمة عدة أسانيد، كما بيّنت، تعزز هذا المنطق في السلوك الخارجي للدول المغاربية وأثر الاستقطاب الدولي فيه، على نحو يجعل التنبؤ بانقطاع فعاليتها التفسيرية في الأمد القريب مجانبا للصواب. لكن في الوقت ذاته وجب التنبيه، وهو أمر يتطلب من باحثي حقل العلاقات الدولية العرب جهدا مضاعفا، إلى التحامل المنحاز في بعض التصورات التي تقوم عليها النظرية الواقعية. أليس هناك إهمال متعمّد للدول غير العظمى في النظام الدولي؟ ألم نلمس وجود خيط رابط بين أنصارها، القدامى والجدد، قوامه أن علاقات دول الشمال بالجنوب ناتجة عن معطى ثابت ومسبق، ترتب عنه استقرار دائم في توزيع القوة على المستوى الدولي بين القوى الفاعلة والمؤثرة في السياسة الدولية؟

بعيدا عن المفاضلة بين الواقعية وأيّ نظرية أخرى داخل حقل العلاقات الدولية، والفائدة التي يمكن أن يجنيها الباحثون العرب إذا غيّروا نظّاراتهم لرؤية هذا المعطى من زاوية مغايرة، لا بأس أن نفكر بتأنّ في هذا التصور الذي همّش، بطريقة آلية، أيّ دور لبلدان المنطقة؛ فباتت مجرّد متفرّج في لعبة المصالح التي تديرها هذه القوى، بشكل فردي مباشر أو بالوكالة أو بالتعاون مع أطراف أخرى (من داخل البلد المعني أو خارجه)، على أراضيها. ويدرك الباحثون في هذا الحقل أن القصة الكلاسيكية للمدرسة الإنجليزية لا تختلف عن الواقعية الجديدة في الإعلاء من هذه المركزية. تجاهلا معا المدخلات القادمة من بقية العالم، وجعلا معيار القوة أساسا للتمييز بين القوى الكبرى عن البقية.

ربّ متسائل يقول تفاعلا مع هذه الملاحظة: هل القصة غير صحيحة؟ أليس هذا هو حال كل مستعمرات فرنسا القديمة؟ هذا بالضبط ما فعلته النظرية الواقعية عندما سكبت الكثير من "نبيذها الجديد" في "جرار عتيقة" مرشّحة للتصدع، وهو ما يتعين درؤه وتسويغه لثلاثة اعتبارات على الأقل.

أولا؛ التمسك بمعيار القوة القائمة الذي يقصي مبدئيا دول العالم الثالث من الانضمام إلى "نادي" القوى الكبرى يُخفي تصورا هرميّا لتفسير الصراع بين الشمال والجنوب. فتركيز النقاش على أنانيات القوى القديمة التي تتألف، أساسا، من الدول الاستعمارية الغربية دون الاهتمام بالديناميات المتغيرة وأشكال المقاومة المتجددة في علاقات المركز- الأطراف يُبقي العلاقة مختلة دائما بين "المعياري" والمصلحي"، على نحو يعطي الانطباع بأن الأفكار الواقعية تبرّر إمكانية انتهاك الدول الأقوى للقانون الدولي في حال تعارضت أحكامه مع رغباتها ومصالحها الاستراتيجية، وبخاصة إذا تعلق الأمر، مثلا، بالدول غير الغربية، بينما هذا المنطق نفسه قد يُستعمل معكوسا في حال طاول الانتهاك دولة أوربية؛ بحيث تُفضي آنذاك المصلحة إلى ضرورة التقيد بالقواعد الدولية للحيلولة دون الإخلال ببنية النظام الدولي. لذلك، ترى هذه الدراسة أنه سيكون مفيدا مستقبلا لو سار التركيز المفرط على معيار القوة جنبا إلى جنب مع دراسة حدودها وإفرازاتها السلبية على الأفراد والجماعات بالمنطقة. كما أن الانطلاق، مثلا، من اعتداد الدول الكبرى بقدراتها العسكرية والاقتصادية لتفسير بصماتها في التوجهات المصيرية في المغرب الكبير، لا ينبغي أن يحجب عنا بروز وعي جديد في عموم البلدان الأفريقية والمغاربية، وهو مرشح لأن يتطور أكثر، وتتعمق جذوره، مفاده أن فرنسا مطالبة بإعادة النظر في آثار الاستفادة أحادية الجانب من خيرات المنطقة وثرواتها الغزيرة والاستراتيجية. ولعل لجوء إسبانيا، لأول مرة، إلى توضيح موقفها من واقعية مبادرة الحكم الذاتي، والخروج من دائرة الغموض والانحياز، يكشف عن عناصر بحثية جديدة يجدر العناية بها لملء بياضات هذه النظرية من خلال البحث في العلاقة بين تعزيز الثقة وحفظ المصالح المشتركة داخل المنطقة. وهي ربما إشارة إلى أن الفوضى يمكن أن تشكل كذلك حافزا للتعايش والاعتماد المتبادل، بحسب مبدأ الانتظام نفسه الذي تقوم عليه سببية الصراع لتحقيق المنافع. بمعنى أن غياب سلطة مركزية، في النظام الدولي، يمكن أن يمثّل سببا لعقد شراكات مثمرة بين الدول بالمنطق نفسه الذي قد يدفعه إلى المغامرة العسكرية.

ثانيا؛ إذا كانت الدولة، بحسب الواقعيين، هي الفاعل المرجعي، إن لم يكن الوحيد، في فهم العلاقات الدولية، وهي أهمُّ من الفواعل الأخرى، بما في ذلك المؤسسات الدولية، فكيف يمكن تفسير تمسُّك

أطرف النزاع في قضية الوحدة الترابية للمغرب بقرارات مجلس الأمن؟ ألا يُفسَّر هذا التمسك بوجود تطابق مصالح هذه الأطراف و"الشرعية" الدولية في نفس الوقت؟ تتعدد القراءات وتتباين، ونتيجة الاستنزاف واحدة: لئن افترضت النظرية الواقعية أن السياسة الدولية صراع بين دول تعتمد على نفسها ضمن منظومة دولية فوضوية، يترتب عليه تنافس دائم من أجل تعظيم القوة والمصلحة الذاتية، يبدو أن البلدان المغاربية، عادة، ما تقدِّم نفسها، ولا سيما في علاقاتها مع بعضها البعض، أنها تتكئ في قراراتها على غيرها، وتتصرف أحيانا ضد مصالحها الوطنية العليا، مُبدّدة قوتها، وراهنة مصيرها، وبخاصة بين طرفي النزاع في مسألة الصحراء، بمجلس الأمن الذي ما يزال يتداول فيه (النزاع) منذ نصف قرن.

ثالثا؛ ثمة ما يكفي من الأدلة على أن ضعف الارتباط بين السياسات المحلية والدولية يضر بالقيمة التحليلية للنظرية الواقعية. بمعنى يُجانب الصواب من يظن أن السلوك الخارجي للبلدان المغاربية يتأثر بموازنة القوة في المنطقة بسبب الحضور المتنامي للقوى الإقليمية والدولية، وما ترسم من استراتيجيات وسياسيات للمنطقة فقط، بل أصبح من الصعب على نحو متزايد على أولئك الذين تُركوا في الخلف الاستمرار في تعليق الفشل على رواية "الغير" كسبب لفقرهم وتخلُّفهم عن مسايرة المتغيرات الجارية على الرغم من أن ذلك لم يمنع عددا من قادة دول الجنوب من الاستمرار في الاضطلاع بذلك. أقصد لو تخيّلنا التزاما داخليًا بين فاعليها السياسيين والاجتماعيين بصون الديمقراطية، وتوجّها حازمًا من طرف سلطاتها السياسية نحو تطبيق مبادئها، من جهة سيادة القانون، والتوزيع العادل للثروة، وربط المسؤولية بالمحاسبة، والاستثمار الجيد في التعليم، وتوفير ضروريات الحياة الكريمة، لما كانت العوامل الخارجية على هذه الدرجة من التأثير فيها.

المـــراجع

المراجع باللغة العربية

أبو إسماعيل، خالد، والنابلسي، طارق نبيل (منسقان). "التقرير العربي الثاني حول الفقر متعدد الأبعاد". لبنان- القاهرة: الأمم المتحدة وجامعة الدول العربية، 2023.

أبو خزام، إبراهيم. **أقواس الهيمنة: دراسة لتطور الهيمنة الأمريكية منذ مطلع القرن العشرين حتى الآن**. القاهرة: دار الكتاب الجديدة، 2005.

أرندت، حنة. **في الثورة**، ترجمة عطا عبد الوهاب. ط 1. بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، 2008.

أشاريا، أميتاف وباري بوزان. **تشكيل العلاقات الدولية العالمية: أصول حقل العلاقات الدولية وتطوره في ذكراه المئوية**. عالم المعرفة. ع 502. الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، 2023.

بديع، برتران. **زمن المذلولين: باثولوجيا العلاقات الدولية**. ترجمة جان ماجد جبور. ط1. بيروت: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات. 2015.

بشارة، عزمي. "ملاحظات عن العامل الخارجي في الانتقال الديمقراطي". **سياسات عربية**. ع 38 (ماي 2019).

بنرمضان، العربي. "قضية الصحراء المغربية، عقدة التجزئة في المغرب العربي: رؤية مغربية". **سياسات عربية**. ع 23 (تشرين الثاني/ نوفمبر 2016).

تيم دان [وآخرون]، **نظريات العلاقات الدولية التخصص والتنوع**، ترجمة ديما الخضرا، ط 1 (بيروت: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، 2016).

جندلي عبد الناصر. **التنظير في العلاقات الدولية بين الاتجاهات التفسيرية والنظريات التكوينية**. ط 1. الجزائر: دار الخلدونية، 2007.

حسني، عبد اللطيف. "حركة 20 فبراير بالمغرب: الجذور-المسار-الآفاق". **وجهة نظر**. ع 50 (خريف 2011).

حمشي، محمد. "الاتحاد الأوروبي والتحول الديمقراطي في الوطن العربي: حدود القوة المعيارية". **سياسات عربية**. ع 35 (تشرين الثاني/ نوفمبر 2018).

______. "السببية مشكلة في حقل العلاقات الدولية: ما الذي يمكن تعلّمه من علم التعقّد؟". **سياسات عربية**. ع 41 (تشرين الثاني/ نوفمبر 2019).

______. "المغرب العربي بوصفه إقليمًا بلا إقليمية: قراءة في تقرير صندوق النقد الدولي عن الاندماج المغاربي (2018)". **سياسات عربية**. ع 43 (آذار/ مارس 2020).

حمشي، محمد وعبد النور بن عنتر. "حراك 22 فبراير 2019 وانتفاضات الربيع العربي :حدود سردية الاستثناء الجزائري؟". **عمران**، ع 43 (شتاء 2023).

زكاوي، نبيل. "مآلات النفوذ الفرنسي في أفريقيا". **مركز الجزيرة للدراسات**. شوهد في: 17/03/2023، في: https://cutt.us/qoLGS

زين الدين، الحبيب استاتي. "المنطقة المغاربية وإشكالية هجرة الكفاءات: في الحاجة إلى استخلاص الدروس". **المناهل**. وزارة الثقافة والشباب والرياضة -قطاع الثقافة-. ع 100 (خريف/ شتاء 2020).

شين لو، ليو. **دبلوماسية القوة الناعمة: مفتاح لفهم العلاقات الصينية العربية**. عمان- الأردن: وزارة الثقافة، 2018.

صديقي، سعيد. "صنع السياسة الخارجية المغربية". جامعة سيدي محمد بن عبد الله بوجدة. المغرب، 2002.

الصواني، يوسف محمد. **نظريات في العلاقات الدولية**. ط 1. بيروت: منتدى المعارف، 2013.

عبد الحي، وليد. "العلاقات المغربية الجزائرية: العقدة الجيوستراتيجية ". **سياسات عربية**. ع 6 (كانون الثاني/ يناير 2014.

عبد الشافي، عصام. "خريطة الأهداف والمصالح: ماذا تريد فرنسا من ليبيا؟". العربي الجديد. شوهد في: 30/03/2023، في: https://cutt.us/qZrdE

عبد الشفيع عيسى، محمد. **الفقر والفقراء في الوطن العربي**. أوراق عربية. ع 35. بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، 2012.

العروي، عبد الله. **مفهوم الدولة**. الدار البيضاء: المركز الثقافي العربي، 1981.

علي، الجرباوي ولورد حبش. "النظرية الواقعية في مواجهة أحادية القطبية الدولية. **سياسات عربية**. ع 38 (أيار/ مايو 2019).

عياش، ألبير. **المغرب والاستعمار: حصيلة السيطرة الفرنسية**. ترجمة عبد القادر الشاوي ونور الدين سعودي، مراجعة وتقديم: إدريس بنسعيد وعبد الأحد السبتي. سلسلة معرفة الممارسة. ط 1. الرباط: دار الخطابي للطباعة والنشر، الرباط، 1985.

فولف، أرنست. **صندوق النقد الدولي: قوة عظمى في الساحة العالمية**. ترجمة عدنان عباس علي. الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، 2016.

قاسم حسين، أحمد. **الاتحاد الأوروبي والمنطقة العربية: القضايا الإشكالية من منظور واقعي**. ط 1. بيروت: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، أكتوبر 2021.

______. "النظام الدولي وجائحة كورونا: سجال تأثير الأوبئة في العلاقات الدولية". **سياسات عربية**. ع 50 (أيار/ مايو 2021).

كيرييف، ألكسي [وآخرون]. **الاندماج الاقتصادي في المغرب العربي: مصدر للنمو لم يُستغلّ بعد**. سلسلة دراسات صندوق النقد الدولي. الرقم 19/01. واشنطن دي سي: صندوق النقد الدولي، 2018.

لكريني، إدريسي. "الصين وتحوّلات النظام الدولي الراهن". **المستقبل العربي**، ع 461 (يوليو/ تموز 2017).

مالكي، امحمد. "الانسحاب الاضطراري غير المشرّف للحضور الفرنسي في أفريقيا". **عربي 21**. شوهد في: 18/03/2023، في: https://cutt.us/6AUyk

________. "العلاقات المغربية الفرنسية: إلى أين؟". **عربي 21**. شوهد في: 05/03/2023، في: https://cutt.us/kbOls
________. "المشروع المغاربي.. التفكير في العوائق". **عربي 21**. شوهد د في: 19/03/2023، في: https://cutt.us/JsS5V
________. "كي نصون ما تَبقّى من المشترك المغاربي ولا نُسيء إلى المستقبل". **عربي 21**. شوهد في: 10/03/2023، في: https://cutt.us/ohG6o
________. "إلى أين تتجه بلاد المغرب؟". **عربي 21**. شوهد في: 02/04/2023، في: https://cutt.us/j2Bvn
المجلس الأعلى للحسابات (المملكة المغربية). التقرير السنوي لعام 2018. الرباط: المجلس الأعلى للحسابات، 2018.
المجلس الاقتصادي والاجتماعي والبيئي (المملكة المغربية). "تسريع الانتقال الطاقي لوضع المغرب على مسار النمو الأخضر". إحالة ذاتية رقم 2020/45. الرباط: المجلس الاقتصادي والاجتماعي والبيئي، 2020).
مجموعة مؤلفين. **التحولات الاجتماعية في العالم العربي، تجارب مقارنة**. أشغال الملتقى الثاني لجهة الشرق الأوسط وشمال إفريقيا للمجلس العالمي للعمل الاجتماعي. شبكة المغرب للمجلس العالمي للعمل الاجتماعي. ط 1. الدار البيضاء : مطبعة البيضاوي، 2012.
محمد أبو زيد، أحمد. "الواقعية الجديدة ومستقبل دول التعاون الخليجي بعد ثورات الربيع العربي". **سياسات عربية**. ع 17 (تشرين الثاني/ نوفمبر 2015).
________. "كينيث والتز: خمسون عاماً من العلاقات الدولية (1959-2009): دراسة استكشافية". **المجلة العربية للعلوم السياسية**. ع 27 (يوليو/ تموز 2010).
المنجرة، المهدي. **الإهانة في عهد الميغا إمبريالية**. ط 5. الدار البيضاء: المركز الثقافي العربي، 2007.
________. **قيمة القيم**. الدار البيضاء: مطبعة النجاح الجديدة، 2007.
يوسف أحمد، أحمد. "الربيع العربي والاتحاد المغاربي". **المستقبل العربي**. ع 397 (مارس/ آذار 2012).

المراجع باللغات الأجنبية

- Aarts, Paul. “The Middle East: A Region without Regionalism or the End of Exceptionalism?" *Third World Quarterly*. vol. 20. no. 5 (1999).
- Bruce Bueno De Mesquita. "Domestic Politics and International Relations." *International Study Quarterly*. vol. 46. no. 1 (March 2002).
- Carr, Edward Hallett.*The Twenty Years Crisis 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations*. 2nd ed. New York: Harper & Raw, 1964.
- De La Gorce, Paul-Marie. "La France et le Maghreb." Politique étrangère. vol. 60. no. 4 (1995).
- Gilpin, Robert. *War and Change in World Politics.* New York: Cambridge University Press, 1981.

- Grieco, Joseph. “State interests and institutional rule trajectories: A neorealist interpretation of the Maastricht treaty and European economic and monetary union.” Security Studies. vol. 5. no. 3 (1996).
- Herz, John H. International Politics il the Atomic Age. New York: Columbia University Press, 1961.
- Krasner, Stephen (ed.). International Regime. Ithaca-New York: Cornell University Press, 1983.
- Kurki, Milja. "Causes of a Divided Discipline: Rethinking the Concept of Cause in International Relations Theory." Working Paper, *Global Politics Network*, 2002, at: https://cutt.us/7OWrg
- Maresceau, Marc & Lannon, Erwan (eds.). The EU's Enlargement and Mediterranean Strategies: A Comparative Analysis. London: Palgrave Macmillan, 2001.
- Martin, Guy. “Continuity and Change in Franco-African Relations.” The Journal of Modern African Studies. vol. 33. no. 1 (March 1995).
- Mearsheimer, John. *The Tragedy of Great Power Politics.* New York: Norton, 2001.
- Mebtoul, Abderrahmane. "Le Maghreb dans son environnement régional et international: La coopération Europe/Maghreb face aux mutations géostratégiques mondiales." Paris : Ifri, 2011.
- Morgenthau, Hans. Politics Among Nations. The Struggle of Power and Peace. New York: A. Knopf, 1964.
- ———————————————————. *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace.* New York: Alfred A. Knopf, 1973.
- Snyder, Jack. Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition. Ithaca-New York: Cornell University Press, 1984.
- Waltz, Kenneth. "The *Stability of a Bipolar.” Daedalus. vol. 93. no. 3 (1964).*
- ———————————————————. *Man, The State and War: A Theorical Analysis.* New York: Columbia University Press, 1959.
- ———————————————————.*Theory of International Politics* (New York: Random House, 1979).
- Williams, Michael C. *The Realist Tradition and the Limits of International Relations.* Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Ortadoğu Etütleri

KİTAP İNCELEMELERİ

BOOK REVIEWS / عرض كتاب

Ortadoğu

Etütleri

İslam'da Devlet

İmam Humeyni, Objektif Yayınları, 2. Baskı, 1991, s. 187.

Değerlendirmeyi Yapan: *Esin ERGİNBAŞ TOK**

Geliş tarihi: 24/04/2024 ***Kabul tarihi:*** 29/04/2024

Atıf: Erginbaş Tok, E. "İslam'da Devlet" Ortadoğu Etütleri, 16-1 (2024): 99-103

The State in Islam

Imam Khomeini, Objektif Publications, 2nd Edition, 1991, p. 187.

Reviewer: *Esin ERGİNBAŞ TOK*

Received: 24/04/2024 ***Accepted:*** 29/04/2024

Citation: Erginbaş Tok, E. "The State in Islam" Middle Eastern Studies, 16-1 (2024): 99-103

الدولة في الإسلام

الإمام الخميني، دار نشر أوبجكتيف، الطبعة الثانية، 1991، 187 صفحة

أسين أرغينباش توك

تاريخ الاستلام: 2024/04/24 **تاريخ القبول:** 2024/04/29

للاقتباس:أرغينباش توك، أ، "الدولة في الإسلام"، دراسات الشرق الأوسط، 103-99 :(2024) 4-15

İslam'da Devlet (Velayet-i Faḳih ya Ḥükûmet-i İslami), Humeyni'nin (1902-1989) 1965 yılında sürgüne gittiği Necef'te verdiği fıkıh derslerinde İslam'ın Şii mezhebine yönelik geliştirdiği Velayet-i Fakih kavramı üzerine olan görüşlerini içeren bir kitaptır. Derslerdeki notların öğrencileri tarafından bir araya getirilmesiyle oluşan bu kitap, 1970'li yılların ilk yarısında el altından İran'da dağıtılmıştır. Kitabın Türkçesi, ilk defa Hüseyin Hatemi'nin çevirisiyle 1979 yılında Düşünce Yayınları tarafından çıkarılmıştır. Değerlendirmeye konu olan ve Objektif Yayınları'ndan çıkan bu kitabın çevirmeni belirsizdir. Kitap; "Hükümet Teşkilindeki Zaruretin Delilleri", "İslami Devlet ve Hükümet Tarzı", "İslami Yönetim Örgütünü Kurmak İçin Mücadele Programı" başlıklarını içeren üç bölümden oluşmaktadır. Bu başlıklara geçilmeden önce "İmam Humeyni'nin Hayatı" (s.13-39) başlığı altında Humeyni'yi okuyucuya tanıtmak amacıyla Devrim Rehberi'nin ibadetlerine, örnek teşkil eden tutum ile davranışlarına ve halkla olan ilişkilerine yer verilmiştir. Fakat

* Esin Erginbaş Tok: Doktora Öğrencisi Ankara Ünversitesi-TR, Siyasal Bilgiler Fakültesi. E-mail: esin_erginbas@hotmail.com ORCID: 0000-0003-3615-0724

bu tanıtma yalnızca Humeyni'nin örnek davranışları üzerinden olmuştur. Yani hayatındaki kırılma anlarını ele alan kronolojik bir metin değildir.

Humeyni'nin bu kitapta öne çıkan görüşü, İslam'da din ve devlet idaresinin ayrılmaması gerektiğinden hareketle İslam devleti kurmanın mümkün olduğudur. Zira kendi döneminden kimi din adamları ona göre Pehlevi Hanedanlığının uygulamalarından çekindiği için siyasal ve toplumsal olaylarda sessizliğini korumuş; ibadethanelerde yalnızca dua etmek ve fetva vermekle yetinmiştir. Fakat Humeyni, Hz. Muhammed'den yola çıkarak İslam'ın siyasi bir din olduğundan hareketle İslami usulde bir yönetimin gerekliliği üzerinde durur. Bu kitapta yer alan görüşleri; İslam'ın siyaseti ve yönetimi dışlamadığı, aksine uyumlu olduğu iddiasındadır ve bu doğrultuda İslam devletine giden programı ve devletin temel esaslarını ortaya koymaya çalışmıştır. Velayet-i Fakih kavramı, 1979 Devrimi'nden sonlra İran'ın anayasasına ve devlet organlarına temel oluşturan bir kavramdır. Humeyni'nin bu kitaptaki görüşleri, bu kavram çerçevesinde gaybette olan On İkinci İmam Mehdi dönene kadar, meşru olmayan gidişatı engellemek ve toplumsal istikrarı sağlamak için din adamlarının devlet yönetimini ele alması gerektiği üzerinedir.

"Hükümet Teşkilindeki Zaruretin Delilleri" başlıklı birinci bölümde Humeyni, İslam'ın işlevinin yalnızca inanç ve kuralları açıklamakla sınırlı olmadığı, insanların dünya ve ahiret saadetlerini gözetmek amacıyla bu kuralların uygulanması ve yürürlükte kalması gerektiği üzerinde durur. Bu bölümde temel yaklaşım, toplumları kargaşadan kurtarmak için bir İslami devletin oluşumu ve bu devlette İslami kuralları izleyen bir yöneticinin gerekliliğidir. Buradan hareketle toplumu idari bir yapıyla ve yöneticiyle yönetmenin gerekliliğini; Kur'an, sünnet ve İmamların rivayetlerinden aldığı delillere dayanarak açıklar. Ona göre hem İslam Peygamberi'nin hem de halifelerin döneminde bir toplumu yönetmeye ilişkin dinî hükümlerin uygulandığı gerçeği atlanmaktadır. Burada, kanun koyucu olmanın yanı sıra kanunları yürütmenin önemi ortaya çıkar. Humeyni, İslam'ın yasama yanında yürütme gücünü de içerdiğini, Kur'an'a atıfla "ülü'l emr"e[1] itaatin farz olmasıyla açıklar.

Bu bölümde Humeyni'nin değindiği diğer bir husus, ebedi bir din olarak İslam'ın bir insanın doğumdan ölümüne değin tüm yaşamını düzenleyen kuralları zaman ve mekân tanımaksızın içermesidir. Bu nedenle başka kurallar peşine düşülmemelidir.[2] Burada Humeyni, İslam'ın öngördüğü nizam dışında başka nizam arayışında olanları anlatırken emperyalizmin emrinde olan yöne-

1 Bk. Diyanet İşleri Başkanlığı, Nisa (4/59): "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de."

2 Farklı kuralların peşine düşüldüğü ve yönetimin İslami esaslara aykırılık teşkil ettiği kırılma anı Humeyni'ye göre Muhammed Peygamber'den sonra Ali'nin yönetimi ele almamasıyla başlayan ve devam eden süreçtir.

timleri "tağuti ve zalim" rejimler olarak nitelendirir ve bu rejimlerin karşısına mazlum halkı konumlandırır. İşte 1979 Devrimi'ne giden süreçte kitleleri konsolide eden söylemler, Necef'te verdiği derslere ve bu kavramlara dayanır. Bu bölümde değindiği üzere tağuti düzen, İslam dışı bir düzen olup şirk içermektedir. Bu rejimler, yağmacı olup Müslüman halkı aç ve sefil bırakan karakterde tasvir edilir. Bu rejimlerle mücadele ise Humeyni'ye göre İslam bilginlerine ve Müslüman halka düşmektedir. Burada ayrıca emperyalizm ifadesine başvurarak halkların kurtuluşunu bu yönetimlere karşı topyekûn mücadelede gördüğünün altını çizmek gerekir. "Zalim ve kukla" yönetimlere karşı Humeyni, mazlum Müslümanları birlik olmaya çağırmıştır. Birlik yapısını bozan, Humeyni'ye göre milletlere bölünen İslam ümmetinin durumudur. Anlaşılan o ki bu bölünmeyi eleştiren Devrim Rehberi, emperyalistlere karşı dünyadaki Müslüman halkları birlik olmaya çağırmıştır.

"İslami Devlet ve Hükümet Tarzı" başlıklı ikinci bölüm, Şii mezhebine yönelik tasarlanan devlet formunun açıklandığı kitabın en detaylı bölümünü oluşturur. Bu bölümde; İslami devlet ve hükûmet tarzının başka devlet biçimleriyle arasındaki farklar, İslam devletinin nitelikleri ve devlet başkanında aranan şartlar ele alınır. İlk olarak Humeyni, İslami devletin monarşi ve cumhuriyet biçimlerinden ayrılan noktalarına değinir. Söz konusu bu rejimlerde kanun koyucunun meclis ya da kral olmasına karşın İslam'da ilahi kanunun insanlar üzerinde hâkim olduğunu belirtir. Burada meclis, yok sayılmaz. Fakat Humeyni, meclisi İslami ilkeleri gözeterek kanun hazırlayan bir organ olarak görür. İslami yönetimle ayrıldığı en önemli nokta burasıdır. Yani kanunlar, çoğunluğu sağlayan meclis üyelerinin menfaatine göre değil İslami esaslara göre hazırlanacaktır. Bu, Humeyni'ye göre aynı zamanda İslam devletinin bir hukuk devleti olduğunun da kanıtıdır. Anlaşılan Humeyni bu ilkeyi, yasama ve yürütmenin İslam'ın temel kaynakları doğrultusunda işlerlik kazandığı ve keyfî yönetimin önüne geçildiği şeklinde görmektedir. Bunun yanı sıra Humeyni, İslam devletinin monarşi ile aynı olmadığının özellikle altını çizer. Ona göre bu devlet biçimi; şatafata önem veren, şişkin bürokrasiye sahip, ülkenin maddi kaynaklarını savruk kullanan (petrol gibi) bu savrukluğu nedeniyle başka ülkelere boyun eğen bir yönetimdir. Kısaca belirtilebilir ki Humeyni, İslam bilginlerinin yani fakihlerin yönetiminde olan bir devlet formu tasarlamaya çalışmıştır.

Bu bölümde ele alınan diğer bir husus, devlet başkanında aranan şartlar üzerinedir. İslam devletinin doğası gereği, yönetici kanun (İslam) bilmeli ve adaletli olmalıdır. Devlet başkanı, farklı konularda ne kadar bilgili olursa olsun Humeyni'ye göre mutlaka İslam kanunlarını bilmelidir. Kanuna riayet, aynı zamanda diktatörlüğün önüne geçen bir nitelik de taşır. Hz. Muham-

med'in ve İmamların öğretileri göz önünde bulundurulduğunda devlet başkanı; İslami hükümleri bilen, adil, itikat ve ahlak yönünden eksik olmayan özelliklere sahip olmalıdır. Adaletli olması ise devlet yönetiminde devlet mallarını israfsız kullanması ve vergi aldığı halkın hakkına girmemesiyle açıklanır. Devlet başkanının gerekliliği ise gaybet dönemiyle temellendirilir. On İkinci İmam'ın gaybeti döneminde İslam'ın ilk dönemlerindeki ahkâm ve kuralların sürdürülmesi gerektiği, adil fakihlerin yönetiminde kanun ve adalet temelinde İslam devleti kurulmasının zorunluluğu açıklanmıştır. Nitekim ona göre Müslüman halk, zalim rejimler karşısında mağdur olurken Müslümanlar, pasif bir tutumda kalmamalıdır. Gaybet döneminde toplumsal düzeni sağlamak için bu dönemde bir yönetici yani fakih, devletin başında olmalıdır. Bu doğrultuda Humeyni, mümin fakihleri İslam'ın kalesi olarak nitelendirir. Fakihlere İslam devleti kurma yükümlülüğünün verildiği iddiasındadır.[3] Hz. Muhammed'den sonra devlet başkanlığı makamında ona halef olması gerekenleri adil fakihler olarak görmektedir. Fakihler, Peygamber'in yaptığı gibi orduya komutanlık yapmak, toplumu yönetmek, ülkeyi savunmak ve hüküm vermekle yükümlüdür.

"İslami Yönetim Örgütünü Kurmak İçin Mücadele Programı" başlıklı üçüncü ve son bölümde Humeyni, "zalim" rejimleri yıkarak İslam devleti kurmak için önce İslam'ın halka öğretildiği, sonra halkın harekete geçtiği bir program sunar. Bu mücadelenin ilk aşaması ise tebligat yani propaganda yapmaktır. Humeyni, elinde mücadele araçları olmayan (ordu gibi) halkların bu yönteme başvurarak kurtulacağını belirtir. Bu yolda önce halkın zihinlerinde yer bulan İslam imajı değiştirilmelidir. Yani dinin sadece dua etmek olmadığını, faal bir mücadele içerdiğini ve ancak bu mücadele ile İslam devleti kurulabileceğini halka anlatmak gerekir. Bu anlatı, aynı zamanda ona göre emperyalizmin fikrî ve ahlaki etkilerinin giderilmesi için de önem taşıyacaktır. Bu tebligatlar, insanların bir araya geldiği dinî ibadet mekânlarında yapılabilir. Örneğin yalnızca dua mekânı olmayan cami, aynı zamanda İslam'a göre istişare yeri olarak siyasi bir işlev de taşır. Bu gibi mekânlarda, toplantılar yapılıp halk bilgilendirilebilir. Humeyni, bu stratejiyle cami gibi ibadetle sınırlı olmayan mekânlar aracılığıyla toplumun farklı üyeleri arasında kurulacak "biz" duygusunu inşa etmeye yönelmiştir.

Bu bölümde tebligatın yanı sıra halk harekete geçmeye davet edilir. Humeyni "Bir aşure meydana getirin." şeklindeki cümlesiyle bunu doğrudan ifa-

3 Humeyni, bu görüşünü şu hadisin rivayetine dayandırır: "Allah'ım halifelerime rahmet kıl! Soruldu ki: Ya Resûllallah, Halifelerin kimlerdir? Buyurdu ki: Benden sonra gelen, hadis ve sünnetimi nakledenler ve benden sonra halka öğretenler." (Bk. s. 92). İşte bu halka öğretenler ifadesinden yola çıkarak Humeyni; hükümlerin yayılmasının, insanlara öğretilmesinin ve bunların eğitilmesinin adil fakihlerin görevi olduğunu yazar.

de eder. Bunun anlamı, baskı ve şiddet altında tutulan halka mücadelenin din adına yapıldığını anlatmak ve halkı "mücahit" potasında bir araya getirerek yozlaşan rejimlere karşı mücadele etmektir. Bu uğurda bedel ödenmesi gerekirse aynı İslam için dökülen Hüseyin'in kanı gibi kan dökülebilir. Fakat burada kastedilen halkın silahlanması değil; halkın, ordusu ve emniyet güçleri bulunan rejim karşısında mücadele verirken ölmeyi göze alması gerektiğidir. Ona göre "takiye" dönemi artık bitmiştir. Din adamlarına düşen görev, sükût içinde kalmak değil; halka gerçek İslam'ı anlatarak İslam devletini kurmanın önünü açmaktır. "zalim ve tağut" yönetimleri yıkma çağrısında bulunan Humeyni, bu yönetimle iltisaklı olanlarla ilişkiyi kesmeyi, onlardan yardım almamayı, yeni siyasi kuruluşlar meydana getirmenin zaruri olduğunu söylemiştir. Humeyni, çizdiği bu programın uzun soluklu olduğunun farkındadır.

Söz konusu kitap, 1979 Devrimi'nden sonra Velayet-i Fakih kavramı çerçevesinde İran'ın benimsediği siyasal sistemi anlamak bakımından önemlidir. Nitekim İslam Cumhuriyeti devlet sistemi, farklı müesseselerin bir arada bulunduğu bir sistemdir ve bu sistemi anlamak adına önce Devrim Rehberi Humeyni'nin görüşlerinden faydalanmak gerekir. Bunun yanı sıra kitap, devleti Batı düşüncesi etkisinde modern devletle özdeş sayan devlet kuramlarının karşısına meşruiyetini İslam'dan alan farklı bir devlet teorisi sunması bakımından da önem taşır. Fakat nasıl uygulandığı, eksik ya da güçlü yönlerinin neler olduğu ise bu değerlendirmeyi aşan bir konudur. Ezcümle kitap, İran'ın yönetim sistemini ve 1979 Devrimi'nin dinî dinamiklerini anlamak isteyenler için tavsiye edilir. Zira Humeyni'nin bu kitapta yer alan görüşleri, 1979 Devrimi'ni izleyen yıllarda kullanılan sembol ve sloganları barındırmaktadır. "Zalim, tağut, emperyalizm kuklası" yönetimler karşısında "mazlum halk"ı konumlandırması (müstekbir - mustazaf) ve Kerbela olayına sıkça başvurması (Her Yer Kerbela Her Gün Aşura gibi), 1979 Devrimi'ne giden süreçte geniş halk kitlelerinin mobilize edildiği bu sembol ve sloganlara örnektir.

Ortadoğu Etütleri

YAZIM KURALLARI

WRITING RULES / شروط النشر

Ortadoğu

Etütleri

Yazım Kuralları

Dergiye gönderilen makaleler, dipnotlar dahil en az 5000 en fazla 10000 kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri en az 1000 en fazla 2000 kelime olmalıdır. Türkçe veya İngilizce makalelerde her iki dilde de maksimum 250 kelimelik özet, makale başlığı ve 5 adet anahtar kelime bulunmalıdır. Arapça makalelerde ise bu bilgilerin en az bir farklı dilde olması gerekmektedir. Türkçe veya İngilizce makalelerin Arapça özet, başlık ve anahtar kelimler dergimiz tarafından gerekli çeviri işleminin ardından eklenecektir.

Yazılar, MS Word formatında, Times New Roman karakterinde, 12 punto yazı tipi boyutu ve tek satır aralığı sayfa yapısı ile yazılmalıdır. Kenarlıklar iki kenara yasla biçiminde, paragraflar ise 1 cm olacak şekilde düzenlenmelidir. Baskı kalitesi açısından, metin içerisinde kullanılan resim, tablo veya benzeri görsellerin metin dosyası haricinde, etiketlenmiş (resim nu, sayfa nu, vs,) ayrı bir dosyada gönderilmesi tavsiye edilmektedir.

Dergimizde Chicago (dipnot) atıf ve kaynakça yöntemi kullanılmaktadır. Aşağıda belirtilen hususlardan farklı bir atıf veya kaynakçanın kullanılacak olması halinde https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html linkinde bulunan kurallar esas alınacaktır. Dipnotlar 10 punto yazı tipi boyutu ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Makale sonunda, yararlanılan kaynaklar, "Kaynakça" başlığı ile verilmelidir (İngilizce makalelerde "Bibliography" kullanılmalıdır). İnternet kaynakları da ayrı bir başlık olarak yazılmalıdır.

Not: Atıf ve kaynakça yönetimiyle ilgili detaylı bilgi için dergi web sayfasındaki Yazım Kuralları sekmesini ziyaret edin. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ortetut/writing-rules

Authors' Guideline:

Manuscripts submitted for consideration by the Journal must follow the style given below;

The manuscripts should not be submitted simultaneously to any other publication, nor may they have been previously published elsewhere, in Turkish, English or Arabic.

Articles submitted to the journal of Middle Eastern Studies, should be original contributions and should not be published previously or should not be under consideration for any other publication at the same time.

If another version of the paper is under consideration by any other publication, or has been, or will be published elsewhere, authors should inform the journal editors at the time of submission.

Articles should be between 5,000-10,000 words including footnotes and bibliography. Book reviews should be between 1000-2000 words. Commentary should be between 3000-5000 words including footnotes.

Articles should include Turkish, English or Arabic max. 250 words abstract and at least 5 keywords in origin language (if different than Turkish) and in addition in Turkish.

All quotation are preferred as "Chicago Style" in our journal.

Authors bear responsibility for their contributions. Statements of fact or opinion appearing in Middle Eastern Studies are solely those of the authors and do not imply endorsement by the journal.

Style:

Papers should be written in a considerable level of academic Turkish, English or Arabic.

Manuscripts should be typed using Microsoft Word document file, in Times New Roman and 1 space. 12 font should be used within text while 10 font should be preferred for footnotes.

References should be given both in the footnotes and in the bibliography. Reference style must conform to the Chicago Manual of Style. Please see the style for examples.

The section should be titles and subtitles in the manuscripts. (i.e. Introduction, Title, Subtitle xxx, etc.)

If there are any tables, graphs and figures, they have to be included in the submitted main text file. Graphs and figures should be in one of the usual formats, at best in GIF or BMP format.

The tables, graphs and figures should be numbered consecutively for each and should match the same numbering used in the text.

Note: For more detailed information about citation and bibliography management, visit the Writing Rules tab on the journal's website. https://dergipark.org.tr/en/pub/ortetut/writing-rules

شروط النشر

يجب ألّا تقل البحوث المرسلة بما فيها الحواشي عن 5000 كلمة وألّا تزيد عن 10000 كلمة.

وينبغي ألّا تقل مراجعات الكتب عن 1000 كلمة وألّا تزيد عن 2000 كلمة.

بالنسبة للمقالات باللغتين الإنجليزية والتركية فيجب أن تحتوي على ملخصات الأكثر 250 كلمة وتضم عنوانًا و5 كلمات مفتاحية.

أمّا بالنسبة للمقالات باللغة العربية فيجب أن يكون الملخص والكلمات المفتاحية بلغة واحدة مختلفة على الأقل (الإنجليزية أو التركية).

أمّا الملخص والعنوان والكلمات المفتاحية للمقالات باللغة التركية أو الإنجليزية فسيتم ترجمتها إلى اللغة العربية من قبل مجلتنا وإضافتها.

يجب أن تكون الكتابات منسقة في ملف مايكروسوفت وورد (MS Word)، وبنوع خط تايمز نيو رومان (Times New Roman) ، وحجم خط 21 وبتباعد سطر واحد بين الأسطر. كما يجب أن تكون الحدود منسقة بشكل محاذاة من الطرفين وأن تبدأ الفقرة بعد 1 سم. أمّا بالنسبة لجودة الطباعة فيفضّل أن يتم وضع الصور والجداول أو الرسومات المشابهة التي تم استخدامها داخل النص في ملف مختلف ملحق (رقم الصورة والصفحة إلخ).

يتم استخدام طريقة شيكاغو (Chicago) للاقتباس والحواشي والمصادر. وفي حال استخدام اقتباس أو مصادر غير المذكورة أدناه فيجب اتباع القواعد الموجودة في الرابط التالي:

https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html

يجب أن يتم كتابة الحواشي بحجم خط 01 وبتباعد سطر واحد بين الأسطر، وفي نهاية المقالة ينبغي كتابة معلومات «المصادر» للمصادر التي تم الاستفادة منها (يتم كتابة عنوان "Bibliography" في المقالات باللغة الإنجليزية). ويتم استخدام عنوان منفصل للمصادر من الإنترنت.

ملاحظة: للحصول على معلومات تفصيلية عن إدارة الاقتباس والمصادر ، قم بزيارة قسم شروط النشر